ABDULCELİL TURAN
Yenidoğan Mh. 41 Sk. No.7/4
Zeytinburnu - İSTANBUL
Tel. / Fax: 0212.679 03 70

كىرىش سۆز

دۆلەتسىز بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك دۆلەت. ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنى ئورتاق بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت ئۇزاق تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇيغۇرلار دۆلەتسىزدىكى باشقا ھەر مىللەت خەلقىدەك ئوخشاش مۇھىم رول ئويناپ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى ۋەتەنىمىز تارىخىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمىدۇر.

ئۇيغۇرلار — ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئەزالىرىدىن بىرى، قەدىمدىن تارتىپ ئەمگەكچان، باتۇر ئۇيغۇر خەلقى ۋەتىنىمىزدىكى باشقا ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە ئالغا بېسىپ، ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ رەنىگ پارلاق مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا، ۋەتەنىمىزنىڭ چېگرىسىنى قوغداشتا ۋە گۈللەندۈرۈشتە مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان.

XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭدا ئۇچ يەرلىك ھاكىمىيەت مەۋجۇت ئىدى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتى، تۇرپان ھاكىمىيىتى، شىمالدا جۇڭغارىيە خانلىقى ھۆكۈم سۈرگەنىدى.

مىلادىيە غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈستىدە جىددىي ئويلىنىۋاتقان مەزگىلدە، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە

شىمالىدىكى كەڭ رايونلاردا تارىخىي خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. ھىجرىيە 919 - يىلى (مىلادى 1513 — 1514 - يىللىرى)، سەئىدخان قەشقەردە ئازغىنە كەم يېرىم ئەسىر داۋام قىلغان مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنى قۇردى. تارىخچىلار بۇ يېڭى ھاكىمىيەتنى سۇلتان سەئىدخانىڭ نامى بىلەن «سەئىدىيە خانلىقى» دەپ ئاتىدى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «سەئىدىيە خانلىقى» دەپ ئېلىنىدى)، سەئىدىيە خانلىقى ئۇيغۇرلار تارىخىدا جەمئىي 166 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

سەئىدىيە خانلىقى — تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمى (يەكەننى مەركەز قىلغان) نى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن تاشقىرى، ئىلى ۋادىسى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئىسسىق كۆل رايونى، پەرغانە ئويمانلىقى، بەدەخشان ۋە پامىر ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ۋاھان رايونى، كەشمىر ۋە تىبەتنىڭ بىر قىسمى قاتارلىق جايلارنىمۇ ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئالدى.

سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيەت ئورناتقان دەسلەپكى چاغلاردا تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىدىكى ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا بىر قاتار ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويدى.

تارىختا تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئۆزئارا بويى داۋام قىلغان قانلىق ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغانىدى. خەلق ئۆز تۇرمۇشىنى قامدىيالمايدىغان بالايىئاپەتلىك ئاقىۋەتكە يۈزلىنىپ، خارابلىشىش، كۆچۈپ سەرگەردان بولۇپ يۈرۈشتەك ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەنىدى. سەئىدىيە خانلىقى خارابلىشىشقا يۈزلەنگەن مۇشۇنداق رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاشتا «خەلىتتىن ئېلىنىدىغان باج-

سېلىقنى ئون يىل كەچۈرۈم قىلىمىش»، ۋەيران قىلىنغان قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلاردا «ئەسلىگە كەلتۈرۈش، سۇ ئىنشائاتلىرىنى قۇرۇش، سەرگەردان ئاھالىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى تەڭ يۈكسەلدۈرۈش» تەدبىرىنى يولغا قويدى.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئاساسدا يەرلىك قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ـ تىجارەت تەرەققىي قىلدى. خەلقنىڭ تۇرمۇشى مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلىنىپ، ئەسلىدە بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان چوڭراق شەھەرلەردىن باشقا، يەنە نۇرغۇن يېڭى شەھەرلەر ۋە بازارلار بارلىققا كەلدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مىڭ سۇلالىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەللەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى كۈچەيدى.

سەئىدىيەخاندانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە بۇ خانلىق قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دەۋرلەردە «تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى ئىنانچىلىق» ياكى «يۇرتلار» ئات، قاشتېشى قاتارلىق نەرسىلەرنى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى رايونلىرىغا ئېلىپ بېرىپ، تەتىلا، گۈللۈك تاۋار، چىنە ـ قاچا قاتارلىق نەرسىلەرگە تېگىشىپ تۇراتتى.» ھەتتا، «جايلار نۇرغۇن كىچىك ھاكىمىيەتلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن چاغلاردىمۇ، بەزى كىچىك ھاكىمىيەتلەر مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقاندى.» خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە، مىلادى 1403- يىلى (يۈئەلنىڭ تۇنجى يىلى) دىن ئېتىبارەن، «بېشىبالىق مىڭ سۇلالىسى بىلەن ھەر يىلى ئات، قاشتېشى سودىسى قىلىپ، تەتىلا، گۈللۈك تاۋار، ئەگمەچ پىچاق، قۇياق ـ ساۋۇتقا تېگىشىپ كەلگەنىدى.» «خوتەننىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سودىسى 1573—1620 ـ يىللىرىغىچە (مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى يىللىرىغىچە)

ئۇزۇلمىگەنىدى.» ①

سەئىدىيە خانلىقى ئېلىپ بارغان بىر قاتار ئىسلاھات تەدبىرلىرى فېئودالىق ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئومۇميۈزلۈك يۇكسىلىشنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا يېڭى گۈللىنىش دەۋرىنى ياراتتى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەرەققىيات تارىخى جەريانىدا، قەدىمدىن بېرى تارىم ۋادىسىدا ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر بىلەن بۇ رايونغا يېڭىدىن كىرگەن مىللەتلەر ئۇزاق ۋاقىت بىرگە ياشاش نەتىجىسىدە ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشتى. بۇنىڭ بىلەن تارىختا «چاغاتاي» ئەۋلادى دېيىلىپ كەلگەن موغۇللارمۇ ئاستا ـ ئاستا ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كەتتى. بىر مۇنچە موغۇل ئۇلوسلىرى بۇرۇنقى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان كۆچمەن تۇرمۇشتىن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىگە ئۆزگەردى.

ئۇلار غەربىي يۇرتنى گۈللەندۈرۈشتە ۋە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا ئىجابىي روللارنى ئويناندى. تىنچ بىرلىككە كەلگەن تىيانشانىنىڭ جەنۇبىدىكى ۋەزىيەتنى مۇستەھكەملەپ، بۇ جايىنى گۈللەندۈرۈشكە زور تۆھپە قوشتى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان يەكەندە «سەئىدىيە مەدرىسى»، «رەشىدىيە مەدرىسى»، «يېشىل مەدرىسە»، «مەدرىسى ئىقلىمات»، «جاھان مەدرىسى»، «خانلىق مەدرىس»، «ساقىيە مەدرىسى»، «ۋەلىيە مەدرىسى»

---

①«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى 294 -، 295-، 296 - بەتلەر.

قاتارلىق نۇرغۇن مەدرىسلەر قۇرۇلدى، بۇلار ئۆز زامانىسىنىڭ يۇقىرى بىلىم يۇرتلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئويناندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئىلىم دۇنياسىغا قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشقان قاراخانىيلار مەدەنىيىتىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئۇنىڭدىن ئىككى يېرىم ئەسىر كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئەھمەت يۈكنەكىگە ئوخشاش ئۇلۇغ ئالىم ۋە مۇتەپەككۇرلار ئۆتكەن بولسا، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرى ئىجادىي تۈردە قوبۇل قىلىندى ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىندى. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە نۇرغۇن ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلەر مەيدانغا كەلدى. شۇڭا، سەئىدىيە خانلىقى مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلار تارىخىدا يەنە بىر قېتىملىق يۈكسىلىش دەۋرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يەكەن ـ سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇرغان بىر قاتار بىباھا قىممەتلىك مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرى جۇڭخۇا ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدە مەڭگۈ ئۆچمەس ئورۇن ئالدى. شۇنداقلا جاھان مەدەنىيىتى تارىخىدىمۇ تېگىشلىك ئورۇن ئالدى.

بىز بىر قەدەر مۇقىم، تىنچ شارائىتتا جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشى ۋە مەدەنىيىتىدە يۈز بەرگەن راۋاجلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەر سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھايات‌نى ئەكس ئەتتۈرگەن، زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەردىن ئىدى. مەسىلەن، مىرزا ھەيدەر كوراگانى ۋە مىرزا شاھ مەھمۇد جۇرراس قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى پۈتكۈل سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي دەۋرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدىغان، يېڭىنە بىرىنچى قول ئەسەرلەردۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ

ئەسەرلەر ئۇ زامانىنىڭ سىياسىي ئىلمىي سەھنىسىدە زور رول ئويناغان سىياسىي ئەرباب ۋە تارىخشۇناس ھەم شائىرلار تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەسەرلەر ئىلمىي ساھەدىكى بولۇپمۇ خەلقئارادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەردىكى ئىلمىي خادىملارنىڭ زور دىققىتىنى قوزغىدى. ياۋروپا شەرقشۇناسلىرى ئۆز تەتقىقاتلىرىدا بۇ ئەسەرلەردىن پايدىلىنىشتى. ئۇلار ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ ھەققىدە بىلمىگەن ۋە ئاتلاپ كەتكەن ئورۇنلارنى مۇشۇ ئەسەرلەر ئارقىلىق روشەنلەشتۈرۈپ بوشلۇقلارنى تولدۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز سەئىدىيە خانلىقى مەدەنىيىتىدە بارلىققا كەلگەن بۇ ئەسەرلەر ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ قىبلىنامىسى، بىرپۈتۈن ئۇيغۇرمەدەنىيىتىنىڭ تارىخىدىكى مەشھۇر نامايەندەپ ئېيتىشقا ھەقلىمىز.

يەكەن ـ سەئىدىيەخانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۇيغۇرلار تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شۇڭا، يېقىنقى يىللاردىن بېرى دۆلىتىمىزدىكى نۇرغۇن تارىخشۇناسلار سەئىدىيە خانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئىشىنى قولغا ئالدى.

مەن خېلى يىللاردىن بېرى سەئىدىيە خانلىقىغا دائىر ھەر خىل ئەسەرلەر، قەدىمكى قوليازمىلار ۋە ۋەسىقە ـ ھۆججەتلەرنى توپلاپ تەتقىق قىلىش ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىش ئاساسىدا بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەنىدىم، ھازىر يېزىلىپ پۈتتى. بۇ ئەسەر پۈتكۈل سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە كەملىك قىلىشى مۇمكىن، ھەتتا ئەسەردە كەچىل، خاتالىقلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئەمگىكىنىڭ تارىخ تەتقىقاتچىلارنىڭ سەئىدىيە خانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىشىغا ئاز ـ تولا پايدىسى تېگەر،دەپقارايمەن. كىتابخانلارنىڭ بۇ ئەسەرنى تولۇقلاشقا قارىتا پايدىلىق تەنقىد ـ تەكلىپلىرىنى بېرىشىنى قىزغىن قارشىئالىمەن.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
بىرىنچى باب يەكەن ـ سەئىدىيە خانلىقىدىن ئىلگىرىكى قەشقەر، يەكەن 1
1 ـ بۆلۈم خۇراسان سوقۇشلىرى 6
2 ـ بۆلۈم يۇنۇسخان 14
3 ـ بۆلۈم مىرزا ئابابەكرىنىڭ قەشقەر ـ يەكەندىكى ھۆكۈمرانلىقى 40
4 ـ بۆلۈم شەيبانىخان ۋە موغۇل خانلىرى 50
5 ـ بۆلۈم شەيبانىخانىنىڭ شاھ ئىسمايىل بىلەن مەرۋ ـ سىنىڭ يېنىدا بولغان جەڭدە پۈتۈنلەي يوقىتىلىشى 59
6 ـ بۆلۈم غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى 65
ئىككىنچى باب سۇلتان سەئىدخان ۋە يەكەن ـ سەئىدىيە خانلىقى 86
1 ـ بۆلۈم سەئىدخانىنىڭ كەچۈرمىشلىرى 87
2 ـ بۆلۈم سەئىدخانىنىڭ قەشقەر، يەكەننى تارتىۋېلىشى 102
3 ـ بۆلۈم سەئىدخانىنىڭ بىرلىككە كەلگەن يەكەن ـ سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇشى 114
4 ـ بۆلۈم سۇلتان سەئىدخانىنىڭ قابىلىيىتى ۋە ئەخلاق پەزىلەتلىرى 142
ئۈچىنچى باب سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ۋە يەكەن ـ سەئىدىيە خانلىقى 163
1 ـ بۆلۈم ئابدۇرىشىتخان 163

2 - بۆلۈم ئابدۇرېشىتخانىنىڭ تەختىتە ئولتۇرۇشى 169
3 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتىنى
مۇستەھكەملەش يولىدىكى كۈرەشلەر 177
تۆتىنچى باب يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىي،
ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە مەدەنىيىتى 203
1 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىي
ئەھۋالى 203
2 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي
ئەھۋالى 211
3 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى... 222
4 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى
تەسەۋۋۇپچىلىق 242
5 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى... 256
پايدىلىنىلغان كىتابلار 263

بىرىنچى باب

يەكەن ـ سەئىدىيە خانلىقىدىن ئىلگىرىكى قەشقەر، يەكەن

قەشقەر ئۇزۇن تارىخقا، مول مەدەنىيەتكە ۋە قىممەتلىك مەدەنىيەت سىرلىرىغا ئىگە قەدىمىي شەھەر. ئىرانلىق تارىخچى راشىددىن تەرىپىدىن يېزىلغان «جامىئۇت تەۋارىخ» دېگەن ئەسەردە: «قەشقەر ئەڭ قەدىمىي مەشھۇر شەھەرلەرنىڭ بىرى. قەدىمىي زامانلاردا قەشقەرنىڭ سۇلتان ـ خاقانلىرىدىن ئافراسىياپ ــ تۈرك نەسلىدىن ئىدى. موغۇللار ئافراسىياپنىڭ خاقان نامى بىلەن ئاتىغان» دېيىلگەن ①. «قەشقەر ئوردا كەنت» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان»②. قەشقەر ناھايىتى قەدىمىي شەھەر. ئۇ غەربىي خەن زامانىسىدىلا «سۇلى دۆلىتى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. ۋۇي سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادى 581 ــ 618 ـ يىللىرى) شەھەر-

---

① مىرزا ھەيدەر كۇراگانى: «تارىخى رەشىدى»، قولىيازما.

② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 ـ توم، 173 ـ بەت.

نىڭ سېپىلى «بەش چاقىرىم بولۇپ، ناھايىتى ئېگىز ۋە مۇستەھكەم ئىدى»①، «جامگېيتى نەما» (ئالەمنى كۆرسەتكۈچى جام) دېگەن كىتابتا قەشقەر ئۇيغۇرلارنىڭ «چوڭ شەھەرلىرىنىڭ بىرى ئىدى» دېيىلگەن. ئەپسۇسكى، مول مەدەنىيەت ۋە قىممەتلىك قەدىمكى مىراسلاردىن كېيىنكى زامانلارغىچە بۇ جايدا ئىز قالمىغانلىرى ئاز، شۇنى ئېيتىش كېرەككى، قەشقەردىن قەدىمدىن بېرى «يىپەك يولى» ئارقىلىق ھەممە جايلارغا ئېلىپ بارىدىغان ماللارنىڭ بىرى «قاما ـ كەمچەت» ئىدى. بۇ ھازىر قەشقەردە تېپىلمايدۇ. قەشقەرنىڭ «بۇرۇنقى زامانلاردىكى ئاۋاتلىقى ئەنە شۇنداق ئىدى.»②

قاراخانىيلار دەۋرىدە بۇ شەھەر تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. قەشقەر پۈتكۈل قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي مەركىزىلا ئەمەس، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم ئالاقە تۈگۈنى، غەربىي يۇرت خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغان ئىدى③.

قەشقەرنىڭ غەربىي ـ جەنۇبى ۋە شىمالىي تەرىپى تاغ لار بىلەن ئورالغان. غەربتىن شەرققە ئاقىدىغان دەريالىرى كۆپ، قەشقەر بۇ تاغلارنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان. قەدىمدىن بۇيان، بۇ جاي ئۆزئارا ئەپلىك جۇغراپىيىلىك ۋە ستراتېگىيىلىك ئورنى بىلەن تارىختا ئۆتكەن خانلىقلارنىڭ پايتەختى ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئۆتكەن نۇرغۇن مەشھۇر شەخسلەر قەشقەرنى ئۆزئارا پائالىيەت مەركىزى قىلغان. شۇڭا، بۇ جايدا مۇتەپەككۇرلار، ئالىملار ۋە ھەرخىل مەشھۇر زاتلارنىڭ

---

① «سوينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».
② مىرزا ھەيدەر كۆراگانى: «تارىخى رەشىدى»، قولىيازما.
③ «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 ـ توم، 4 ـ بەت.

قەبرىگاھلىرى تارىختىن بېرى ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، سۇلتان ساتۇق بۇغرا قاراخان، يۈسۈپ قەدىرخان، مەشھۇر يەيلاسوپ ۋە شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى ۋە ھۈسەيىن پەيزۇللا خوجا، شەيخ ھەمەدانى، شەيخ ھەبىب قاتارلىقلارنىڭ قەبرىگاھلىرى قەشقەردە.

قەدىمىي قەشقەر قەلئەسى تۈمەن دەرياسى ئارىسىغا سېلىنغان. كېيىنكى چاغلاردىكى مىرزا ئابابەكرى دەۋرىدە كونا قەلئە ۋەيران قىلىنغانىدى.

قەشقەردىيارىدا قەدىمكى ئۆستەڭلەردىن قاراتاز غۇن (قەشقەر خەلق تىلىدا ئازغۇن) ئۆستىگى بولۇپ، بۇ قەلئەنىڭ بىرپەرسەخ (بىر پەرسەخ تەخمىنەن يەتتە كىلومېتر غا تەڭ) جەنۇبىدىن ئۆتۈپ دىغان دەريا نامى، قەشقەرنىڭ كۆپ جايلىرى بۇ دەريا سۈيى بىلەن سۇغىرىلاتتى. بۇ دەريا غا ئۈچ پەرسەخ كېلىدىغان يەردە كۆسەن (تازغۇن) دېيىلىدىغان بىر دەريا جايلاشقان بولۇپ، يېڭسار ناھىيىسى بۇ سۇنىڭ بويىغا جايلاشقان، يېڭسارىدىن تەخمىنەن ئۈچ پەرسەخ شەرق تەرەپتە «قارا خىتاي» دەپ ئاتالغان بىر قىشلاق بولۇپ، شاناز سۈيى مۇشۇ قىشلاقتىنىڭ يېنىدىن ئۆتىدۇ.

شاناز غەربىي تاغدىكى بىر يۇرت بولۇپ، قەشقەردىن بەدەخشانغا بارىدىغان يول مۇشۇ يۇرت ئارقىلىق ئۆتەتتى. «قارا چاناق»، ماڭىشىن دېگەن جايلاردا كارۋانلار چۈشۈپ ئۆتىدىغان لەڭگەرلەر. سېلىنغان، يەنە شۇ جايدا «خوش كەنت» دېگەن بىر لەڭگەر بولۇپ، مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل ئىدى.

يەنە بىرى قىزىل دەريا سى ئىدى. بۇ دەريا شەھەر ئەتراپىدىكى قىشلاقلارنى سۇغىراتتى. قەشقەر ئەتراپىدا باغۋەنچىلىك يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، خىلمۇخىل مېۋىلەر ئۆستۈرۈلەتتى. ئۆرۈك، شاپتۇل، نەش

پۇت، ئەنجۇر، ئانار، ئۈزۈم، ئالما، ياڭاق، بېھى، جىنەستە، پىستى ـ بادام، تاۋۇز، قوغۇنلىرى داڭلىق بولۇپ، بۇرۇنقى زامانلاردا قەشقەرلىكلەردە مېۋە سېتىش ئادىتى يوق ئىدى. «كىشلەر باغلارغا كىرىپ ئۈزۈلىرى خالىغانچە يەپ چىقاتتىە سېتىش ئادەتلەنمىگەنلىكتىن، باغۋەنلەر مېۋىلەرنى ئۈزۈپ باشقىلارغا بېرەتتى»①.

يەكەن قەدىمكى شەھەر بولۇپ، ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە، راشىددىنىڭ «جامىئۇت تەۋارىخ» ۋە مۇھەممەد خاۋەندى شاھنىڭ «زوبنوتىل ئەخبار» («خەۋەرلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى») قاتارلىق تارىخىي ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە: «يەكەن ئىككى دەريانىڭ نوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، بىرى زەرەپشان، يەنە بىرى تىزناپ دەرياسى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ رايوندا شۇ دەۋرلەردە ئىككى شەھەر بولۇپ، بىرى موـ دىچ، يەنە بىرى تىزناپ دەپ ئاتىلاتتى. بۇ يەرلەردە «قوچىن» لار ياشايتتى». «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسەردە كۆرسىتىلىشىچە خوتەن، قەشقەر، يەكەن رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر تۆت سىنىپقا بۆلۈنەتتى. ئۇنىڭ بىرى «تومەن» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ «دېھقان» دېگەنلىك بولاتتى. دېھقانلار سىنىپى خانغا بېقىندى بولۇپ، ھەر يىلى خانغا باج ـ خىراج تۆلەيتتى. يەنە بىرى «قوچىن» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ «چېرىك» دېگەنلىك بولاتتى. چېرىكلەر دوغلات جەمەتىگە بېقىندى ئىدى. «ئۇچىنچى ئايماق» دەپ ئاتالغان يەنە بىر سىنىپ بار ئىدى. بۇلار تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتى. بۇ سىنىپقا مەنسۇپ بولغان ئادەملەر خانلىققا مەلۇم مىقداردا دان، توقۇلما مال قاتارلىقلارنى ئىجارە ئورنىدا تۆلەيتتى. لېكىن بۇلار دوغلات ئائىلىسىگە بېقىندى ئىدى. تۆتىنچى سىنىپتىكىلەر قازى ۋە دىنىي

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى»، قولىيازما.

كەسپتىكىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى دوغلات ئائىلىسىگە مەنسۇپ ئىدى.

يەكەن قەدىمىي شەھەر بولغانلىقتىن، ئۇ يەردە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەن ۋە سودا ـ سېتىق راۋاجلانغانىدى.

قەدىمكى زامانىدا خەن سۇلالىسى بىلەن رىم ئوتتۇرىسىدىكى «يىپەك يولى» قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردىن ئۆتكەنلىكتىن، بۇ جايلاردا سودا خېلى راۋاجلانغانىدى. يەكەن، قەشقەردە بازارلار بەكمۇ ئاۋات بولۇپ، مال ئالماشتۇرۇش سورۇنى بولغان بازارلار ناھايىتى كۆپ بولغانلىقتىن، تاۋار ئىگىلىكى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغانىدى.

مىرزا ھەيدەر كوراگانى «تارىخى رەشىدى» دە يەكەن توغرىسىدا مۇنداق دېگەنىدى: «مەن داۋاخان ناملىق بىر پادىشاھنىڭ مازىرىنى ئۇچراتتىم. بىر قېتىم خوجا خاۋەندى مەخدۇم بىلەن مازاردىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ بۇ مازارغا نەزەر سالدۇق. مازارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئالدى گۈزەل ئىمارەتلەر بولۇپ، گۈللۈك خەت بىلەن زىننەتلەنگەن، ئىمارەت چۆرىسىدىكى تاملارغا خەتلەر يېزىلغان، خەتلەرنى ئوقۇشقا تىرىشتىم، تونۇلغان خەتتىن قارىغاندا، خەتتى كۇفىمۇ ئەمەس، سولۇس خەت شەكلىمۇ ئەمەستەك قىلدى، ئوقۇغىلى بولمىدى. ئۇنىڭ يېنىدا بىر گۈمبەز بولۇپ، گۈمبەزنىڭ پەشتاقلىرى گۈزەل ئىشلەنگەن. پەشتاقتا تۈركىي خەت يېزىلغان. كۆپ يەرلىرى ۋەيران بولغان. پەقەت 656 ـ ھىجرىيە (مىلادى 1257 ـ 1258 ـ يىللىرى) دەپ يېزىلغان خەت قېلىپ قالغان، باشقا جايلىرى ۋەيران بولغان، ئوقۇغىلى بولمايدۇ». بۇ يەردىكىلەر «تارىختا ئۆتكەن بۇ كىشىنى ياخشى خىسلەت بىلەن ئىززەتلىگەنلىكتىن، كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن (بۇ يەر)

مازارغا ئايلانغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن.» ① تارىخىي مەنبەلەر-دىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، يەكەن قەدىمىي شەھەر بولۇپ، ئۇز زامانىسىدا خان ـ پادىشاھلارنىڭ پايتەختى بولغان. كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى بىلەن بۇ شەھەرلەر كۆندىن ـ كۈنگە خاراب‌لاشقانىدى.

1 ـ بۆلۈم خۇراسان سوقۇشلىرى

XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، شەيبانىخان (سۇلتان مۇھەممەد شەيبانىخان) ② ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىنىڭ پايتەختى سەمەر قەندنى بېسىۋالدى. شەيبانىخان موغۇل خانلىرى بىلەن بولغان سوقۇشتا پۈتۈن ھەربىي كۈچىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئامۇ دەريا‌سىنىڭ سول تەرىپىدىكى دۈشمەنلىرىگە قارشى كەڭ ـ كۆلەمدىكى ھەربىي يۈرۈشنى پىلانلىدى.

بۇ ۋاقىتتا ھېسار، قۇندۇز، ختتلان، بەدەخشانلار خۇسراۋ شاھنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى جايلار بولۇپ، خۇسراۋ شاھ بىلەن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزا ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى لەر مۇستەقىللىق تالىشىپ ئۆز ئارا ئېچكى نىزالارنى چىقىرىشۋاتقانىدى.

ھىراتتىكى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزا ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلىگەن شەيبانىخان ئۇنىڭغا توغرىدىن ـ توغرا دۈشمەنلىك قولىنى سوزۇشتىن بۇرۇن، سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىنى ئېچكى قىسمىدىن پارچىلاش،

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

② ئۆزبېك خانى (1453 — 1511)، بەزى مەنبەلەردە «شاھى بەگخان» مۇ دېيىلىدۇ.

ئۇلارنىڭ ئىزالىرىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىش ئۇچۇن، بەلـخنى ئىشغال قىلىشقا ھەركەت قىلدى. ھۇشۇ مەزگىلده بەلـخته شاھزاده بەددىئۇز زامان (سۇلتان ھۇسەيىن بـايقارا مىرزىنىڭ ئوغـلى) سولتان ھۇسـەيىن بايقارا مىرزىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى.

خۇسراۋ شاھقا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىغا ھېسار، خىتلان، قۇندۇز، بەدەخشان قاتارلىق جايلار قارايتتى.

شەيبانـىخان ئەينـى ۋاقىتتىكـى ۋەزىيـەتنى كـۆزىتىپ، ھـراتتىكى قۇدرەتلىك سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا مىرزا بىلەن تۇتۇشۇشتىن بۇرۇن، ئـۆزبىنـىڭ ئارقا تـەرىپىدىكـە تـەھدىت سېلىۋاتقان بابۇر شاھنىڭ كۈچىگە قارشـى تۇردى ۋە ئاساسـلىق كۈچـىنى بـابۇرىدىن ئىنتىقام ئېلىشقا قاراتتى، ئۇ ئـۆزبىنىڭ سۇلتان مەھمۇد بىلەن ئوغلى تۆمۇر سۇلتانـلارنى ئەڭ قـەھرىـمـان ئۆزبېك قوشۇنىغا قوماندان قىلىپ، 6000 ئەسـكـەر بىلەن ئۇرۇشقا ئاتلانـدۇردى. بابـۇر قوشۇنلـىرى بىلەن ئۆزبېكلەر ئارىسىدا يۈز بەرگـەن شىددەتلىك ئۇرۇشتا شەيبانـى خانىنىڭ ئەسكەرلىرى غەلبە قىلالماي، ئاخىرى سەمـەر قەندگە قايتتى. بابۇر موغـۇل قوشۇنلـىرى بىلەن بىللـە ئۇلارنى ئارا تۆپىگە سۈرۈپ بـاردى. دەل بـۇ چاغدا خـۇسراۋ شاھ بـابۇر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ شەيبانىخانغا قارشى ھەركەت قىلدى. ئۇلارنـىڭ بىرلەشمـە قوشۇنـى شايبەنىخانىنىڭ قوقەنددىكـى نائىبى ئەخمەت تەنبىلگە تـەۋە جايـلارغىچە بېسـىپ كەلدى. ئەخمەت تەنبىل ئۇلارغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى.

شايبەنىخان بۇ ھالدا پۇتـۇن كۈچىنى سـەپەرۋەر قىلىپ سىر دەريا سى بىلەن غۇجى چۆل ئارىسىدىكى جايـلارغا ئورۇنـلاشقان موغۇل قوشۇنلىرىغا شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى.

ھىجرىيە 911 - يىلى (1504 — 1505)، شايبەنىخان پـۇتـۇن كـۈچـى بىلەن ئۇلارغا قارشى ئۇمـۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم

باشلاپ «موغۇللارنىڭ كۈچىنى مەغلۇپ قىلىپ خانىكە سۇلتان باشلىق ئەسكەرلەرنى ئەسىر ئالدى. شەيبانىخان ئارقا تەرەپتىكى رەقىبلىرى دەپ تونۇغان بۇ كۈچنى مەغلۇپ قىلغان» ① دىن كېيىن، يەنە كۈچنى تەشكىللەپ، ئامۇ دەريانىڭ سول تەرىپىگە يۈرۈش قىلدى.

بۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەت شەيبانىخانغا پايدىلىق تەرەپ كە قاراپ ئۆزگىرىش ياسىدى. ھېسار، قۇندۇز، خىتلان ھەم بەدەخشان قاتارلىق جايلارنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان خارەزىم شاھى خۇسراۋ بىلەن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزا ئوتتۇرىسىدا نىزالار قاتتىق ئەۋج ئالغان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئالدىدىكى چوڭ دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئىتتىپاق تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن خۇسراۋ شاھ سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا بىلەن ئۆزئارا بىرلەشتى.

شەيبانىخان ئەڭ ئاۋۋال خۇسراۋ شاھقا قارشى ئۇرۇش باشلىدى ۋە ئەخمەت تەنبەل خانغا قارشى ئۇرۇشنى توختاتتى. شەيبانىخاننىڭ ئىنىسى سۇلتان مەھمۇد خان قۇندۇزنى ئىشغال قىلىش جېڭىدە ئۆلتۈرۈلدى.

شايبانىخان پۈتۈن مەربىي كۈچى بىلەن خارەزىم ھاكىمى ئىسمىر ھۈسەيىن سوپى (باشقا تارىخىي مەنبەلەردە چىنا سوفى دەپمۇ ئاتالغان) غا قارشى يۈرۈش قىلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە ئالدىنقى سەپتىكى قوشۇنلارغا شەيبانىخان ئۆزى قوماندانلىق قىلدى. ئارقا سەپتىكى قوشۇنلارغا شەيبانىخاننىڭ ئىنىسى سۇلتان مەھمۇد نىڭ ئوغلى ئابدۇللا سۇلتان قوماندان ئىدى.

ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولغان ۋاقىت قىش پەسلىنىڭ

---

① گىرمان ۋامبىرى: «بۇخارا ياخود ماۋارا ئۇننەھر تارىخى». بۇخارا خەلق مائارىپ نازارىتى، 1924 - يىلى، موسكۋا ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئەڭ سوغۇق ۋاقتى ئىدى. ئۆزبېك قوشۇنلىرى جەڭدە ئىلگىرە لەپ ئىسىر ھۈسەيىن سوپىنىڭ مۇھىم ئەسكىرىي كۈچى بولغان تۈركمەنلەر سىنىپىنىڭ قارشى تەرىپىگە ئورۇنلاشتى.

ئىسىر ھۈسەيىن سوپى ھەربىي جەھەتتە ئىقتىدارلىق، قابىلىيەتلىك قوماندان ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى شەيبانىخان قوشۇنلىرى بىلەن شىددەتلىك جەڭلەرنى ئېلىپ بارىدى. بۇ ئۇرۇش 11 ئاي داۋام قىلدى. ئاخىر ئىسىر ھۈسەيىن سوپى خارەزىم قەلئەسىگە چېكىندى. خارەزىم قەلئەسى قورشاۋغا چۈشۈپ قالدى. ئۇلار ئوزۇق - تۈلۈكتىن قىينالدى. بۇ چاغدا نۇرغۇن كىشىلەر ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى، قالغانلىرى جەڭ ئىقتىدارىنى يوقاتتى. ئىسىر ھۈسەيىن سوپىنىڭ باشقا تەرەپلەردىن ياردەم ئېلىش ئۈمىدى يوققا چىقتى. قۇندۇز شەھىرىنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان خۇسراۋ شاھمۇ قاتمۇ قات قورشاۋدا قالغانلىقتىن، ئاخىر قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ شەيبانىخانغا ئەسىر چۈشتى. شەيبانىخان ئۇنىڭ بېشىنى ئېلىپ ئىسىر ھۈسەيىن سوپىغا ئەۋەتىپ بەردى. خۇسراۋ شەھنىڭ 25 يىلدىن بېرى توپلىغان خەزىنىلىرى شەيبانىخانغا ئوڭچە قالدى. ①

شەيبانىخان خارەزىم قەلئەسىگە «كىرىش ئۇچۇن، قورغانىنى تەرەپ - تەرەپتىن تېشىپ ۋەيران قىلىۋەتتى. مۇستەھكەم قەلئە دەپ ھېسابلانغان ئۈەبج قەلئەسى، قولدىن كەتتى. شەيبانىخان شەھەرنى ئىشغال قىلىش بىلەن ئىسىر ھۈسەيىن سوپىنى ئەڭ ۋەھشىي ھالدا بوغۇزلاپ ئۆلتۈردى». ②

---

① مىرخاۋاندنىڭ «رەۋزەتۇسساپا» دېگەن ئەسىرىدە: «شەيبانىخان خۇسراۋ شاھنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، ئېشەك قويرۇقىغا باغلاپ، قۇندۇز كوچىلىرىدا سۆرەپ قەتل قىلدى» دېيىلگەن.

② مىرزا ھەيدەر كۈراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

شەيبانىخان بەلخكە ئالتە ئاي ھۇجۇم قىلىپ ئاخىر بەلخنى ئىشغال قىلدى. ئۇ بۇ ئۇرۇش ئارقىلىق خارەزمنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى.

شەيبانىخان شەرقتە ئەنجان، شىمالدا ساھىرخىيە بىلەن تاشكەنت، جەنۇبتا ھېسار، قۇندۇز، بەدەخشان، بەلخ، غەربتە خارەزمغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىق ئاستىغا كىرگۈزدى. ماۋارا ئۇننەھرنىڭ ھەممە بايلىقلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. ئۇنىڭ شەۋكەت قۇدرىتى ئاشتى.

ئۇ ئۆزبېكنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى ھەسسىلەپ كۈچەيتىپ، قورال كۈچى بىلەن ئامۇ دەريا ۋە دەريا ئەترابىدىكى جايلارنى ئۆزبېكنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىش بىلەن توختاپ قالمىدى. ئۆز زېمىنىنى ئىرانغىچە كېڭەيتىش پىلانىنى تۈزدى.

شەيبانىخان ئەڭ ئاۋۋال ئۆزبېكنىڭ ئەڭ ئاساسلىق دۈشمىنى ھېسابلانغان خۇرا ساندىكى سۇلتان ھۈسەن بايقارا مىرزىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلىدى.

سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزا ئۆزۈن يىل كېسەل بولغان بولسىمۇ، ئۆز خانلىقىنىڭ زور تەھدىتكە دۇچ كېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۆز ئوغۇللىرىغا ۋە ھەربىي قوماندانلىرىغا پۈتۈن خۇراسان ئەسكەرلىرىنىڭ پايتەخت ئەترابىغا توپلىنىپ، مەملىكەتكە باستۇرۇپ كېلىۋاتقان شەيبانىخاننىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇشقا ئەمر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھېراتنىڭ شىمالىي تەرەپىدىكى ئافغانىستان، سىستىيان، خۇراسان، پارس، جۇرجان خەلقىدىن خېلى كۆچلۈك بىر قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇلدى.

شەيبانىخان خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان مەزگىلدە «سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزا تەرەپتىن پەرمان بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان كۈچ 200 مىڭ كىشىگە

يەتكەنىدى». ① بىراق، خۇراسان سۇلتانى ھۈسەيىن بايقارا مىرزا بەختكە قارشى، مىلادى 1505 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇيۇشتۇرغان بۇ 200 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن ئىچىدە بىرلىك، ئىتتىپاقلىق، ئىناقلىق يوق ئىدى. چۈنكى، بۇ مەزگىل سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزىنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە ھاكىمىيەت تالىشىش، غوۋغا ۋە ئىچكى نىزالار تازا كۈچەيگەن مەزگىل ئىدى. شاھزادىلەر، ئەمىرلەر، قوماندانلار ئىقتىدارسىز ئىدى. شەيبانىخان ھىراتقا يېقىنلاشقان ئەھۋال ئاستىدا نائىلاج سوقۇشقا سەپەرۋەر قىلىنغانىدى.

ھىجرىيە 911 - يىلى (1504 — 1505) شەيبانىخانىنىڭ قوشۇنلىرى ئامۇ دەريادىن ئۆتتى. يىمەن دېگەن جايدا زۇلنۇن ئارغۇن قوماندانلىقىدىكى خۇراسان قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرى شەيبانىخان قوشۇنلىرى بىلەن قاتتىق ئېلىشتى. خۇراسان قوشۇنلىرى ھىراتنى ھۇدا پىئە قىلىپ جان تىكىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئاخىرى شەيبانىخانىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. خۇراسانلىقلارنىڭ قوماندانى زۇلنۇن ئارغون بۇ ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى.

ھىجرىيە 913 - يىلى (مىلادى 1506 — 1507 - يىللىرى) شەيبانىخانىنىڭ ئۆزبەك قوشۇنلىرى خۇراساننىڭ 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى تېرىپىرەن قىلىپ تاشلىدى. خۇراسان ئەمىرلىرى، مىرزىلىرى تەرەپ - تەرەپلەرگە قاچتى.

سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزىنىڭ ئورنىغا تەختكە ئولتۇرغان بەددىئۇز زامان نۇرغۇن مال - مۈلۈك توپلىغانىدى. دەل مۇشۇ چاغلاردا بابۇرمىرزا كابۇلدا تەختە ئىدى. خۇراسان بىلەن كابۇل ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاق تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئۇلار- دىكى بىرلىككە كەلگەن ئىتتىپاق ئۇزۇن داۋام قىلالمىدى. شەيبانىخانىنىڭ قوشۇنلىرى مورغاپنىڭ ئوڭ تەرەپلىرىگىچە

① مىرزا ھەيدەر كورگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

بېسىپ كەلدى ۋە ھىراتتىكى بەددىئول زامانغا ۋەكىل ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئۈزۈك ئىختىيارى بىلەن تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن بەددىئۇز زامان شەيبانىخاننىڭ ۋەكىلىگە ھاقارەتلەر بىلەن جاۋاب قايتۇردى. ئۆزبېك قوشۇنى دەرھال قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، مەرجاك دېگەن يەرنى بېسىۋالدى. ① شەيبانىخاننىڭ ئوغلى تېمۇر سۇلتان ۋە ئىنىسى مەھمۇد سۇلتان ئابدۇللا سۇلتان قاتارلىقلارنىڭ قوماندانلىقىدىكى ئۆزبېك قوشۇنلىرىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمى ئاستىدا ھىرات قوشۇنلىرى ئاخىر مەغلۇپ بولدى. بۇ دەل «سەلىنى كۆل بىلەن، ئوت يالقۇننى چاۋا - چاتقال بىلەن توسقاندەك ئىش بولدى». ② خالاس. مىرزا بەددىئۇز زامان ھىراتنىن قەندىھارغا قېچىپ باردى.

مىرزا بەددىئۇز زامانىنىڭ ئىنىسى مۇزەپپەرئاتسى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارامىرزىنىڭ بالا - چاقىلىرىنى، مال - مۇلۈك، خەزىنىلىرىنى تاشلاپ بۇ يەردىن يەنە ئاستىراباتقا قاچتى. ھىرات شەھىرىدىكى سەيدۇللا ئابدۇللامىرزا مەشھەدگە قاچتى. ئابدۇلباقى ئىمىر، مۇھەممەت بۇرۇندۇقلار سەبزۋارغا قېچىپ كەتتى.

«ھىجرىيە 913 - يىلى (مىلادى 1506 — 1507 - يىللىرى)، ھىرات شەھىرىنىڭ چوڭ ئۆلىمالىرى، ئالىم - ئۇلۇغلىرى ئامالسىز ھالدا شەيبانىخاننىڭ ئالدىغا ئىستىقبال قىلىپ چىقىپ ئۈزۈك ئىختىيارى بىلەن شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ، شەيـ

---

①«مۇرغاپنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدا بولغان بۇ يەر ھازىرغىچە ‹مىرجاك› دەپ ئاتالغان. بىر نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا ‹مىرجاك› دا جەمشىد قەبىلىلىرى ياشاپ كەلگەن بولۇپ، ھىراتقا ئولپان (سېلىق) تۆلەيتتى.» گىرمان، ۋامبرى: «بۇخارا ياخود ماۋارا ئۇننەھر تارىخى» 1924 - يىل، موسكۋا، ئۇيغۇرچە نەشرى.

②مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما،

بانىخانىنى ئەسكەرلىرى بىلەن ھىرات شەھىرىگە باشلاپ كىردى.» ①

خۇراسان سۇلتانى ھۇسەيىن بايقارا مىرزىنىڭ 38 يىل دىن بېرى يىغقان خەزىنىلىرى شەيبانىخانىنىڭ قولىغا ئوڭچە قالدى، ئۇ خۇتبىنى ئۆزىنىڭ نامىغا ئوقۇشنى بۇيرۇدى.

شۇ مەزگىللەردە، ھىرات ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتنىڭ مەركىزى ئىدى. بۇ يەرگە ئىلىم ئەھلى جۇغلانغان، مەدەنىيەت ئاجايىپ گۈللەنگەنىدى.

شەيبانىخانىنىڭ ئەسكەرلىرى ھىراتنى ۋەھشىيلەرچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى، ئوت قويدى. مەدەنىيەت دۇردانە لىرىنى ۋە مىللىي مىراسلارنى ۋەيران قىلدى. ھىرات شەھىرىنىڭ بىھىساپ نازىنىن، گۈزەل قىزلىرى ئۆزبېك ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئەسىر قىلىندى. ئەزەلدىن ئۆيدىن چىقمىغان ۋە كۆزگە كۆرۈنمىگەن چوكانلار تالاغا چىقىپ نان تىلەشكە مەجبۇر بولدى.

شەيبانى خان ھىراتنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن، «بەددە ئۇز زامان بىلەن مۇزەپپەر ھۆسەيىن مىرزىنىڭ خوتۇن، بالا - چاقىلىرىنى ئۆزىنىڭ ھۇزۇرىغا ئالدۇرۇپ كەلدى. مۇزەپپەر مىرزىنىڭ خوتۇنىنى خوتۇنلۇققا ئالدى. ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش، قىممەتلىك تاشلار، ئونچە - مارجان، ئال ماسلارنى مۇسادىرە قىلدى. بەددىئول زامان قەندىھاردىن ئەنجان ئارقىلىق كابۇلدىكى بابۇر شاھنىڭ قېشىغا قېچىپ بارىدى. شايبانىخان ھىراتتىن قايتىشىدا ئوغۇللىرىنى خۇراسانغا قالدۇرۇپ، ئۆزى بۇخارادا تۇردى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە خۇراسانغا قايتىپ كېلىپ، مۇھەممەد ھۇسەيىن كوراگانسى، خوجەندە مەھمۇد خاننى بەش نارەسىدە پەرزەنتلىرى بىلەن ئۆلتۈردى.

---

① گىرمان ۋامبرى: «بۇخارا ياخود ماۋارا ئۇننەھر تارىخى». 1924-يىل موسكۋا. ئۇيغۇرچە نەشرى. مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

هىجرىيە 914 - يىلى (1507 — 1508) شەيبانىخان جۇر-
جان ۋىلايىتىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. شەيبان
خان بۇ مەملىكەتلەرنى تامامەن ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا
ئالغاندىن كېيىن، بۇ جايلارنى مۇكاپات يۈزىسىدىن خۇددى
چىڭگىزخانغا ئوخشاش، ئۆزىگە ئەگىپ ياخشى كۈچ چىقارغان
ئەمىر ۋە ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلدى.

ھىراتنى جان ۋاپا بايغا، مەرۋىنى قوبىزە نايمانغا، بەلىخ،
خارەزىمنى سۇلتان شاھقا، ھىسار ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى
جايلارنى مەھمدى ۋە ھەمزە سۇلتانغا، قۇندۇزنى ئەخمەت
سۇلتانغا، ئاقسۇنى جانىبەككە، ئەنجاننى مەھمۇد شاھ سۇلتان
غا، بۇخارا ۋە قاراكۆلنى مۇھەممەد تۆمۇر سۇلتانغا، پۇتۇن
مەملىكەتنىڭ جەۋھىرى سانالغان سەمەرقەند بىلەن كەش
(تاشكەنت) نى مەھمۇد تۆمۇر سۇلتانغا ئىنئام قىلىپ
بەردى.

شەيبانىخان بۇ غەلىبىلىرىدىن ئىپتىخارلىنىپ، ئۆزىنى
چىڭگىزخان، تېمۇر لەڭگە سېلىشتۇرۇپ، ئۆزىنى «باش قومان
دان» دەپ جاركالىدى.

شەيبانى خان قورال كۈچى بىلەن بىر نەچچە ئۆلكە مەم-
لىكەتلەرنى ئۆز تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالغان بولسىمۇ، يەنىلا
قانائەت قىلماي، زور ھەربىي كۈچىگە يۆلىنىپ ئىرانغا كېڭەي-
مىچىلىك قىلىشقا قەدەم قويدى.

2 - بۆلۈم يۇنۇسخاننىڭ دەۋرى

يۇنۇسخان بىن ئۇۋەيسخان ھىجرىيە 873 - يىلى (1468 — 1469 - يىللىرى)، دوغلات قەبىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇۋەيسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىككى

ئوغلى ئوتتۇرىسىدا «تەخت تالىشىپ ماجىرا يۈز بەردى، ئۇرۇش نەتىجىسىدە چوڭ ئوغلى يۇنۇس مەغلۇپ بولۇپ، تەختتىن ھەيدەلدى ۋە سەمەرقەندكە قېچىپ كەتتى، كىچىك ئوغلى ئىسەن بۇغا ئۆزبىنى خان دەپ جاكارلىدى.»
يۇنۇس سەمەرقەندتىن يەنە خۇراسانغا باردى. ①
«شاھرۇخ مىرزا يۇنۇسخاننى پەزىلەتلىك ئادەم بولۇپ يېتىشىپ چىقىشى ئۈچۈن مەۋلانە شەرەپىددىن ئەلى يەزدىگە شاگىرتلىققا بەردى.» ② يۇنۇسخان ئىرانىنىڭ شىرازى شەھىرىدە مەۋلانە شەرەپىددىن ئەلى يەزدىنىڭ قولىدا 12 يىل ئوقۇدى. مەۋلانە شەرەپىددىن ئەلى يەزدى ئۆز دەۋرىدە مۇئەممە ئىلمىدە يېتىلگەن كىشى ئىدى.
«مۇئەممەتەرەزى» مەۋلانە شەرەپىددىن ئەلى يەزدىنىڭ ئەسەرلىرى توپلىمى بولۇپ، ئۇ يەنە «ھىلال» ۋە «زەپەرنامە» قاتارلىق نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇ «قەسىدە بۇردە» - گە تەسەۋۋۇپ تىلى بىلەن شەرھ يازغان بولۇپ، «قەسىدە بۇردە» نى ھېچ كىشى مەۋلانە شەرەپىددىن ئەلى يەزدىدەك شەرھلەپ چىقالمىغاندى.
مەۋلانە شەرەپىددىن ئەلى يەزدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يۇنۇسخان ئىراق، ئىران، ئەرەبىستان قاتارلىق جايلارغا بېرىپ 21 يىل تۇرۇپ، بۇ جايلاردىكى ئالىم ۋە ئۆلىمالارنى ئۇستاز تۇتۇپ ھەر خىل بىلىملەرنى ئۆگەندى ۋە «يۇنۇس ئۇستا» دېگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلدى. ئۇ ئىراقتىكى مەزگىلىدە نۇرغۇن ئالىملارنىڭ مۇنازىرىسىگە قاتناشقاندى. چەت يۇرتلاردا يۈرۈپ نۇرغۇن ۋەقەلەرنى

---

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 283 - بەت.
② مەۋلانە شەرەپىددىن ئەلى يەزدى — ئەمىر تېمۇرنىڭ ئوردىسىدا سالنامچى، مىرزا، ئوركانبەگ بولغان.

ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، ئاچچىق ئەلەملەرنى، موھتاجلىق دەردىنى تارتقان. 20 نەچچە يىل چەتتە تۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائي تۇرمۇشنى كۆزەتكەن ۋە ئۆگەنگەنىدى. بۇ جەريانىدا كۆزگە كۆرۈنگەن ئالىم ۋە سىياسىي ئەربابلار بولۇپ يېتىلگەنىدى. «مىرزا ئولۇغبەگدىن قالسا يۇنۇسخان ئالىم كىشى ئىدى.» ①

يۇنۇسخان ھىجرىيە 887 - يىلى (1482 — 1483)، ئالمالىقتا موغۇلىستان دۆلىتىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇردى. ئۇ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشتە، ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىنىڭ خەلقە كەلتۈرگەن بالايىئاپەتلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، كېڭەيمىچىلىككە خاتىمە بەرمەكچى بولدى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سۇلتانلار بىلەن بولغان دوشمەنلىشىشتىن دوستانە، تىنچ ئىتتىپاق، ئۆتۈشتەك قۇدا - بالا جىلىق مۇناسىۋەتنى ئورناتتى، «ئاتىلار دوستلۇقى بالىلارنى تۇغقان قىلىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بويىچە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرىدىن بولغان سۇلتان، ئەمىرلەر بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، موغۇللارنىڭ يايلاق ئەنئەنىسىگە ئېتىبار بېرىدىغان ئالاھىدىلىككە ئەھمىيەت بەردى ۋە موغۇللار بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىقنى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ئۇلار بىلەن يايلاقتا بىرگە بولۇش ۋە شەھەردە بىللە بولۇشتەك تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەپ خانلىق ئورنىنى چىڭىتتى. يۇنۇسخان موغۇللار بىلەن يايلاق ھايات‌ئا بىرگە بولغانلىقتىن ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشقان كۈچ ھەسسىلەپ ئاشتى. يۇنۇسخانىڭ ئاپىرويى يۇكسەك ئۆرلىدى. بۇ ۋاقىتتا قەشقەر ھۆكۈمدارى ئەمىر سەئىد ئەلى ھىجرىيە 862 - يىلى (1457 — 1458)

① مۇللامۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىل نەشرى

ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سانسىز مىرزا يەكەتنى پايتەخت قىلغاندا، ئۇنىڭ كىچىك ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر قەشقەر بېگىسارداھۆكۈمدار ئىدى. مۇشۇ مەزگىلدە مۇھەممەد ھەيدەر يۇنۇسخان ھاكىمىيىتىگە بويسۇندى. كېيىن تۇرپان، كۇچا، ئۇچ (ئۈچتۇرپان) لارنىڭ ۋالىيسى دوست مۇھەممەدلەرمۇ ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ يۇنۇسخانىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاستىغا كىردى. ئۇ يەنە ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى جايلارغا، تاشكەنتنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇنىڭ بىلەن موغۇلىستان (شىنجاڭ) دا تىنچ ھالەت مۇقىملاشتى، خەلق ئىگىلىپ كىمۇ ئەسلىگە كېلىپ تەرەققىي قىلدى.

يۇنۇسخان شىنجاڭدا خاتىرجەملىكنى ئورناتقاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەمىر تېمۇر ئەۋلادى بىلەن تارىخ تا بولۇپ ئۆتكەن دۇشمەنلىك ھالەتكە خاتىمە بېرىپ، ئۆز-ئارا تىنچ، دوستلۇق مۇناسىۋەتتە ئۆتۈشتەك ستراتېگىيىلىك تەدبىرنى قوللاندى. ئۇ چوڭ قىزى مېھرىنىسگار خېنىمنى ئەبۇ سەئىدنىڭ ئوغۇللىرىدىن سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا بەردى. مېھرىنىسگار خېنىمنىڭ سىڭلىسى قۇتلۇق نىگار خېنىمنى ئوت تۇرانچى ئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزىغا بەردى. بۇ قۇدا-بالىچىلىق مۇناسىۋىتى سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن چاغاتاي خانلىقى (ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن موغۇل خانلىقلىرى) ئوتتۇرىسىدىكى دۇشمەنلىكنى دوستانۇقا ئېلىپ باردى. دوستلۇقتىكى بۇ مۇناسىۋەتنى تۇغلۇقنىلىق مۇناسىۋەت بىلەن مۇستەھكەملىدى. بۇنىڭ بىلەن دائىم پارتلاپ تۇرىدىغان ئۇرۇش لارغا خاتىمە بېرىلدى. بۇ ئۆزگىرىش شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر مەزگىل مۇقىملىقنى پەيدا قىلدى. يۇنۇسخان بۇ چاغدا تاشكەنت قاتارلىق جايلارنىڭمۇ قانۇنىي ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغاندى. بۇنداق تۇغلۇقنىلىق سەۋەبىدىن،

سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ پەرزەنتلىرى سۇلتان ئەخمەد مىرزا ۋە ئۆمەر شەيخ مىرزلار بىلەن سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئوتتۇرىسىدا خۇددى ئاتا ـ ئوغۇللارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتەك يېقىنچىلىق بارلىققا كەلدى. ئۆمەر شەيخ مىرزا بىر يىلدا بىر قانچە قېتىم موغۇلىستانغا (شىنجاڭغا) كېلىپ بىر-ئىككى ئاي تۇرۇپ كېتەتتى. يۇنۇسخان گاھى چاغدا سۇلتان ئەخمەد مىرزىنى ئەنجانغا ئېلىپ كېتەتتى. سۇلتان يۇنۇسخان ئەنجانغا كەلسە، ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ ئوردىسىغا چۈشۈپ، بىر ـ ئىككى كۈن تۇراتتى. ئۆمەر شەيخ ئۇزاقتىن بۇيان سەمەرقەندكە كۆز تىكىپ تۇراتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ نىيىتىنى يۇنۇسخانغا دېگەندە، يۇنۇسخان ئۇنى قاتتىق ئەيىبلىگەنىدى ①.

سۇلتان ئەخمەدخان ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ بۇ خىيالىنى ئاڭلاپ، ئۆمەر شەيخ مىرزىنى توسۇش ئۈچۈن سەمەرقەندتىن ھەربىي قوشۇن توپلاپ ئەنجانغا يۈرۈش قىلىش تەرەددۇتىدە بولدى. بۇ خەۋەر ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ قۇلىقىغا يەتتى. ئۆمەر شەيخ مىرزا سۇلتان يۇنۇسخانغا يالۋۇرۇپ، ياراشتۇرۇپ قويۇشنى ئىلتىجا قىلدى. سۇلتان يۇنۇسخان سۇلتان ئەخمەدخانىنىڭ ھۆزۈرىغا كەلگەندە، ئۆز مەقسىتىنى ئاشكارىلىمىدى. ئۆمەر شەيخ مىرزا سۇلتان يۇنۇسخانغا بەزى ۋىلايەتلەرنى تارتۇق قىلىپ بەردى. بۇ قېتىم سۇلتان يۇنۇسخان شىنجاڭدىن قايتىپ يەنە بىر قېتىم قىشلاش ئۈچۈن ئەنجانغا كەلدى. سۇلتان يۇنۇسخان بۇ قېتىمقى سەپىرىدە ھەربىي سەركەردىلىرىنى شىنجاڭدا قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ بىر نەچچە كىشىسىنى بىلەنلا كەلگەنىدى. ئۆمەر شەيخ مىرزا ئۆز ۋىلايەتلىرىدىن خان قايسىنى ئىختىيار قىلسا شۇنى خانغا

① «شامى دامۇللا»، قولىيازما.

تۇتۇش خىيالى بار ئىكەنلىكىنى ئېزھار قىلدى. باھار پەسلى بولغاندا، سۇلتان يۇنۇسخان شىنجاڭغا قايتتى. ئۆمەر شەيخ مىرزا ئۆزىنىڭ ئاكىسى سۇلتان ئەخمەدخاندىن قورقۇپ، يەنىلا سۇلتان يۇنۇسخانىنى تەكلىپ قىلىپ كېلىپ ئۇخسىنى خانغا تەقدىم قىلدى. خان شۇ يىلى كېلىپ ئۇخسىدا قىشلىدى. بۇ خەۋەر سۇلتان ئەخمەدخانغا يېتىشى بىلەن تەڭ، سۇلتان ئەخمەدخان مىرزا ئۇكىسىغا قارشىلىق قىلىش نىيىتىدىن قايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆمەر شەيخ مىرزا ئاكىسى سۇلتان ئەخمەدخان مىرزىدىن خاتىرجەم بولدى. لېكىن، ئۆمەر شەيخ مىرزا يۇنۇس خانىنىڭ ئۇخسىدا داۋاملىق تۇرۇۋېرىشىغا ئۇنىمىدى. چۈنكى، ئۇخسى پەرغانە شەھەرلىرىنىڭ چوڭراقى ھېسابلىناتتى. شۇ جەھەتتىن ئۇ چىداپ تۇرالماي سۇلتان يۇنۇسخانغا قارشى ھەرىكەت قىلدى. سۇلتان يۇنۇسخان بىلەن ئۆمەر شەيخ مىرزا ئوتتۇرىسىدا «تاكا سەكسەر» («بەزى تارىخىي مەنبەلەردە «سەكسكان» دەپمۇ ئېلىنغان) دېگەن كۆۋرۈك بېشىدا جەڭ قىلىش بەلگىلەندى. جەڭ باشلىنىشتىن ئىلگىرى، سۇلتان يۇنۇسخان كۆيئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزىغا كۆپ نەسىھەت قىلغان بولسىمۇ، ئۆمەر شەيخ مىرزا ئاخىرلا ئاڭلىمىدى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ ئاخىر پارتلىدى. بۇ جەڭدە ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ قوشۇنى يېڭىلدى. سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئۆمەر شەيخ مىرزىنى تۇتۇپ باغلاپ ئېلىپ كېلىشتى. يۇنۇسخان ئالدىغا چىقىپ ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ قولىنى ئۆزى يەشتى. ئۆمەر شەيخ مىرزىغا ئەنجانىنى سۇيۇرغال قىلىپ بەردى. ئۆمەر شەيخ مىرزا ئەنجانغا قايتتى. سۇلتان يۇنۇسخان ئۆز قوشۇنلىرىغا شىنجاڭغا قايتىش ئىجازىتىنى بېرىپ، ئۆزى بىر قىسىم ئەسىرلىرى بىلەن ئەنجانغا بېرىپ، ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ ئوردىسىغا چۈشتى. ئۇ ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ

يېنىدا ئىككى ئاي مېھمان بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكى كىر كۆتۈرۈلدى.

ھىجرىيە 888 ـ يىلى (1483 — 1484) ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ خانىشى قۇتلۇق نىگار خېنىم بىر ئوغۇل تۇغدى. ئۆمەر شەيخ مىرزا بۇ ئوغۇلنىڭ ئات تويى مۇراسىمى ئۈچۈن، سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ پەرغانىگە چاقىردى. خان پەرغانىگە بېرىپ چوڭ تەي قىلىپ بۇ نەۋرىسىگە «خوجا ئەبەيدۇللا زۇھىرىدىن مۇھەممەت بابۇر» دەپ ئات قويدى.

يەنە بىر قېتىم ئۆمەر شەيخ مىرزا سۇلتان يۇنۇسخاننى تەكلىپ قىلىپ كېلىپ خانغا مەرغىلانىنى بۆلۈپ بەردى. سۇلتان يۇنۇسخان مەرغىلانغا بېرىپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ بۇ يەرگە كېلىشى نەتىجىسىدە ئۆمەر شەيخ مىرزا بىلەن ئاكىسى سۇلتان ئەخمەت مىرزا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ ياخشىلاندى.

شۇ كۈنلەردە خوجا نەسىرىدىن ئابدۇللا كاسانى① مەرغىلانغا كەلگەندى. خوجا نەسىرىدىن ئابدۇللا مەرغىلانغا يېقىنلاشقاندا مەرغىلاندىكى پۈتۈن خەلق، پۈتۈن ئۆلىما ـ ئەمىرلەر ئۇنىڭ ئالدىغا قارشى ئېلىشقا چىقىقاندى. سۇلتان يۇنۇسخانمۇ ئۇنىڭ ئالدىغا چىقتى.

شۇ دەۋرلەردە سەمەرقەند ۋە خۇراسانداھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان سۇلتانلار ئارىسىدا خوجا نەسىرىدىن ئابدۇللانىڭ يارلىقى سۇلتان، شاھلارنىڭ گېپىدىن ئۈستۈن، ئۆتكۈرەك ئىدى. شۇ مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىدە سۇلتانلار ئۆز ئىشىنىڭ خەيرلىك بولۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەسلىھەت پىكرىنى ئالاتتى. ھەتتا ئۆزىمۇ ئۇنىڭغا قول بېرىپ ئۇنى ئۈستاز

① خوجا نەسىرىدىن ئابدۇللا كاسانى ـــ شۇ زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيا دا «ئاللانىڭ مەقبۇلى» نامى بىلەن تونۇلغان مەشھۇر شەخس بولۇپ، سۇلتانلار ئۇنىڭغا شاگىرت بولغاندى.

تۇتۇپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ سۆزىنى ھەۋقاندىق كىشى قايتۇر-
ماي دىغان دەرىجىدە ئۇلۇغلايتتى. سۇلتان يۇنۇسخان خوجا
نەسرىددىن ئابدۇللانى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ بېرىپ بۇ
ئىككى شاھنى ئىتتىپاقلاشتۇرغاندىن كېيىن، سۇلتان يۇنۇسخان
شىنجاڭغا قايتتى. ماۋارا ئۇننەھرىدىكى سۇلتان ئەخمەد مىرزا
ھاكىمىيىتى داۋام قىلغان 28 يىل ئىچىدە ئەل خېلى
ئاسايىش، تىنچ ـ سائادەت ئىچىدە ياشىدى.

ھىجرىيە 899 ـ يىلى (1492 ـ 1493) سۇلتان ئەخمەد
مىرزا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى سۇلتان مەھمۇد
ھۆكۈمران بولدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە بىر مەزگىل
ئاتىسىنىڭ ۋاقتىدىكىدەك قوشنا ئەللەر بىلەن ياخشى مۇناسى-
ۋەتتە بولدى. كېيىنكى كۈنلەردە ئۇ سەمەرقەندتىن ئامۇ دەر-
ياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىگە يۈرۈش قىلىپ بەدەخشانىنى
ئىشغال قىلدى. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپلا تاجاۋۇزچىلىق
ۋە زالىم ئەپت ـ بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ، سۇلتان ئەخمەد
مىرزانىڭ ئوغۇللىرىنى قەتل قىلدى، ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى
يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرى بىلەن ماسلاش-
قانلىقتىن سەمەرقەند خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى.

ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدە ئەيىش ـ ئىشرەتكە
بېرىلىپ كەتتى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ خانلىق ھاكىمىيىتىنىڭ دەۋر
سۈرگەن ۋاقتى ئىنتايىن قىسقا بولدى. ئۇ تەختكە چىقىپ ئالتە
ئايدىن كېيىن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىنى ئۇنىڭ نوپۇزلۇق ۋە
ھېيلىگەر ۋەزىرى خۇسراۋ شاھ ① بىر قانچە كۈنگىچە

---

① خۇسراۋ قىپچاق قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىدى. ئۇ كۆپ ھايات-
خانلار خىزمىتىدە ئۆتكۈزدى. بولۇپمۇ سۇلتان مەھمۇدنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ
6000 ئەسكەرلىك بىر قوشۇنغا ئىگە بولۇۋالدى. ئامۇ دەرياسىدىن ھىندى-
قۇشقا قەدەر بولغان پوتون بەدەخشان ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلىۋالدى. سۇل-
تان مەھمۇدنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنى بۇ ۋىلايەتنىڭ مۇستەقىل ھۆ-
كۈمرانى دەپ ئېلان قىلدى.

مەخپي تۇتتى. ئۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سۇلتان مەھمۇد نىڭ «دۇنيا ـ دەپتىرىنى كۆپرەك يىغىۋالماقچى بولغانىدى.» ① سۇلتان مەھمۇدنىڭ ۋاپات تىندىن كېيىن، ماۋارائۇننەھرده ئىختىلاپ باشلاندى. سۇلتان مەھمۇدتىن قالغان بەش ئوغۇل نىڭ ئىچىدە ئۈچ ئوغۇل يەنى مەسئۇد، بايسۇنقۇر ۋە سۇلتان ئەلى قاتارلىقلار تەخت تالىشىپ ئۆزئارا دۇشمەنلەشتى. ئۇلارنىڭ چوڭى مەسئۇد خۇسراۋ شاھ بىلەن بىرلىشىۋالدى.

ئۇلار ئۆز مەملىكىتىنىڭ شىمالى چېگرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن كۈچ توپلاپ ئامۇ دەريا سىنىڭ سول تەرىپىدىكى ھىسار، قۇندۇز، بەدەخشان قاتارلىق جايلارغا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى. بۇخارا ھاكىمى بايسۇنقۇر مىرزىنىڭ تەرەپدارلىرىمۇ خېلى كۈچلۈك ئىدى. ئۇلار سەمەرقەندكە كۆز سالدى. سۇلتان ئەلىمۇ باشقىلارنىڭ قۇترىتىشى ئارقىسىدا سەمەرقەندكە چاڭ سالماقچى بولدى. نەتىجىدە، سۇلتان ئەلى بىلەن بايسۇنقۇر بۇخارادا قاتتىق تۇتۇشۇپ قالدى. بۇ ئۇرۇشتا ئاخىر بايسۇنقۇر مەغلۇپ بولۇپ سەمەرقەندكە قاچتى. ئۇ ھىجرىيە 905 - يىلى (1498 — 1499 - ۋاپات بولدى.

سۇلتان يۇنۇسخان ئالمالىقنى قايتىپ كەلدى. ھىجرىيە 873 - يىلى (1466 — 1467) دوست مۇھەممەد ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئەخمەدنى تۇرپانغا ۋالىيلىققا تەيىنلەپ، ئاقسۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا بەردى.

سۇلتان يۇنۇسخان ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مۇھەممەد ھەيدەرگە ياردەم قىلىپ قەشقەرديكى مىرزا

① گىرمان ۋامبىرى: «بۇخارايا خۇد ماۋارا ئۇننەھر تارىخى»، 2 - جىلد، بۇخارا خەلق مائارىپ نازارىتى، موسكۋا 1924 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئابابەكرى ئۇستىگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق قىلدى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئەمىر سەئىد ئەلى مىرزىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭغا قەشقەر، ئاقسۇ سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەنىدى. ئۇ «قەشقەردە ھىجرىيە 869 - يىلىدىن 885 - يىلىغىچە (مىلادى 1463/64—1480/81 - يىلىغىچە) ۋالىي بولۇپ تۇرغانىدى»①. مۇشۇ چاغدا، سانسىز مىرزىنىڭ چوڭ ئوغلى ئابابەكرى مىرزا تاغىسى مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ قېشىدا تۇرۇۋاتاتتى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قەشقەردە ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، يەپ - ئىچىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، خەلق بىلەن كارى بولمىدى. ئۆز ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇمىدى. ھاكىمىيەتتە سىنالغان، بولۇپمۇ ئاتىسى ئەمىر سەئىد ئەلىنىڭ 80 يىللىق ئۆمرىدە ئۆز ئەتراپىغا توپلىغان ئىشەنچلىك ئەمىرلىرىنىڭ ۋە يۈرتدارچىلىقتا پايدىلىنىشقا بولىدىغان پىشقەدەم باشلىقلارنىڭ قەدىر - قىممىتىنى نەزەرگە ئالمىدى. ھەرخىل جەڭلەردە يېتىلگەن قەھرىمان، جەسۇر يىگىت - ئەسكەرلەرنىڭ ھاكىمىيەتتىكى رولىغا سەل قاراپ ئۇلارنى ھىمايە قىلمىدى. بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن ئەمىرلەر، باتۇر، قەھرىمانلار مۇھەممەد ھەيدەردىن يىراقلىشىپ مىرزا ئابابەكرىگە مايىل بولۇشتى. مىرزا ئابابەكرى مىرزا ھەيدەر تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغان ئەمىر ۋە بارلاس لارنى يېنىغا تارتىپ، مۇھەممەد ھەيدەرگە قارشى ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. ئۇ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ يېنىدىن يەكەنگە قېچىپ بېرىپ يەكەن ھاكىمىغا يالغاندىن مۇھەممەد ھەيدەر تىلىدىن يېزىلغان بىر پارچە يارلىقنى كۆرسىتىپ، ئالدامچىلىق بىلەن يەكەننى ئىگىلە-

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى». قولپازما.

ۋالدى ۋە مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ قولىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ قېشىغا ئادەم ئەۋەتىپ: «مەن سىزنىڭ ئىنتائىتىڭىزدىن چىقماي، سىزگە خىزمەتكار بولسەن» دەپ ئېيتتى. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئۇنىڭ ئىنتائىتىنى قوبۇل قىلدى. بۇ چاغدا مىرزا ئابابەكرى ئۆز ئەتراپىغا ئىشەنچلىك، باتۇر يىگىتلەردىن 3000 كىشىلىك خىل قوشۇن توپلىغانىدى.

مىرزا ئابابەكرى جىددىي ئىسيان كۆتۈرۈش تەييارلىقىدا بولۇۋاتقانداء، مىرزا ئابابەكرىنىڭ قېرىندىشى ئۆمەر مىرزىمۇ قەشقەردىن قېچىپ كېلىپ، مىرزا ئابابەكرىگە قوشۇلدى. بۇ ئىككىسى بىرلىشىپ يەكەنگە قاراشلىق يۇرت ـ ئايماقلارنى تاماممەن بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئىككىنچى قەدەمدە خوتەننى ئىشغال قىلماقچى بولدى.

ئەمىر خۇدايداد ھايات ۋاقتىدا دوغلات قەبىلىسىگە قاراشلىق ھەر بىر ۋىلايەتنى ئۆز پەرزەنتلىرىگە سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەنىدە، قەشقەر بىلەن يەكەننى ئوغلى سەئىد ئەخمەد مىرزىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەنىدى. ئەمىر خۇدايداد ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىرىدىن بولغان ئىلياس شاھقا ئاقسۇنى، خىزىر شاھقا خوتەننى سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەنىدى. بىراق، بۇ ھەر ئىككىسىنى سەئىد ئەخمەد مىرزىغا قارىتىپ قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ سۈيۈرغاللىقىنى ئېلىۋېتىش ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقى يەنىلا سەئىد ئەخمەد مىرزىنىڭ قولىدا ئىدى. شۇنداق بولغانلىقتىن، بۇلار ھەر يىلى بىر قېتىم سەئىد ئەخمەد مىرزىنىڭ قېشىغا تەزىمگە بېرىپ ئاندىن يەنە سەئىد ئەخمەد مىرزىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆز يۇرتلىرىغا قايتاتتى. بۇ قائىدە ـ يوسۇن تاكى ئەمىرسەئىد ئەلىخەچە داۋام قىلدى.

ئەمىر سەئىد ئەلىدىن كېيىن خوتەنىدە خىزىرشاھ نەسـ

لىدىن ئىككى ئەمىرزادە بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى خانىم-
زەر، يەنە بىرى قۇلىنەزەر دېيىلەتتى. خانىمزەر مىرزا ئابابەك-
رى بىلەن ئۆزەكتىكە سوقۇشتۇرۇپ، ئۆزىنى سەئىد ئەلى بىلەن
باراۋەر ئورۇندا قويماتتى. ئۇ خوتەن بەگلىكىنى ئىلىكىگە
ئالغاندىن تارتىپ مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى.

مىرزا ئابابەكرى خوتەننى ئىشغال قىلىش قارار قىلىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىغا «خوتەن مىرزىلىرىدىن خانىمزەر مىرزا ۋە قۇلىنەزەر مىرزىلار قەدىمدىن بېرى قەشقەرگە بويسۇنۇپ كەلگەن. ھازىر بۇ يولدىن چىقىپ مۇستەقىل بولۇۋالدى. مەن خوتەنگە بېرىپ ئۇلارنى سىلىگە توغرا قىلىپ خوتەننى قەشقەرگە قارايدىغان قىلغايمەن، سىلە رۇخسەت قىلغايلا» دەپ خەت ئەۋەتىدۇ. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئۇلاردىن رەنجىپ تۇرغانلىقتىن ئۇنىڭغا رۇخسەت بېرىدۇ. شۇ-نىڭ بىلەن مىرزا ئابابەكرى خوتەننى بېسىۋېلىش تەييار-لىقىغا كىرىشىپ كېتىدۇ. «مىرزا ئابابەكرى خوتەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن خانىمزەر ۋە قۇلىنەزەر-لەر بىلەن كۆرۈشۈپ، سۇلھ بىلەن قايتتى. ئىككىنچى قېتىم ئۇلار يەنە قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچىشىپ سۇلھ قىلىشتى. مىرزا ئابابەكرى ئۆزىگە يېقىن كىشىلەردىن بىرىگە قۇرئانىنى تۇتقۇزۇپ خانىمزەر مىرزىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. خانىمزەر مىرزا قۇرئانىنى ئالماق ئۈچۈن قولىنى ئۇزاتتى. ئۇ ئادەم ھەر ئىككى قولى بىلەن خانىمزەر مىر-زىنىڭ قولىغا ئېسىلدى. مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئادەملىرى ئىل-گىرى تەييارلاپ قويۇلغان ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە تەييار تۇرۇشقاندى. خانىمزەر مىرزىنىڭ ئادەملىرى، قول سېلىشقا ئىمكان تاپالمىدى — دە، قېچىپ كېتىشتى. مىرزا ئابابەكرى-نىڭ ئادەملىرى خانىمزەر ۋە قۇلىنەزەرلەرنى شەھەر بىلەن چېچىپ ئۆلتۈردى.» ①

① مىرزا ھەيدەر كورگانىي: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

مىرزا ئابابەكرى ھىجرىيە 872 - يىلى يەكەن بىلەن خوتەننى پۇتۇنلەي ھۆكۈمرانلىق ئاستىغا ئېلىپ، مۇستەقىللىك ئېلان قىلدى. ئارقىدىنلا، پۇتۇن كۈچنى تەشكىللەپ تاغىسى مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىغا تاقابىل تۇرۇشقا كىرىشتى.

دوست مۇھەممەت خان ئۆلگەندىن كېيىن، مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئابابەكرى ۋە ئۆمەر مىرزىلارنىڭ ئانىسى جەمەك ئاغىچىنى نىكاھىغا ئالغاندىن كېيىن، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا جەمەك ئاغىچىدىن ئىككى ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەندى. بىرى مۇھەممەد ھۈسەين كوراگان ① بولۇپ، ئۇ ھىجرىيە 875 - يىلى (1741 — 1470) دۇنياغا كەلگەن. يەنە بىرى سەئىد مۇھەممەد مىرزا ئىدى.

مىرزا ئابابەكرى يەكەن بىلەن خوتەننى ئۆزىنىڭ ئىشغالىيىتىگە ئېلىش جەريانىدا بىر تەرەپتىن، ئەسكىرىي كۈچنى تېخىمۇ كۈچەيتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنىڭ ئەھۋالىنى بىرقەدەر چۈشىنىدىغان كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلىدى. نەتىجىدە مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىيالايدىغان بىر گۇرۇھ كۈچ بارلىققا كەلدى.

مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنىڭ قەشقەردىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر كۈچىيىپ كۆرەش كەسكىنلەشكەنسىرى. بىر تەرەپتىن، مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ھاكىمىيەتنىڭ ئېچىدە پىتنە - ئىغۋالار كۆپىيىپ، قەشقەر خەلقىنىڭ كۆڭلى بىسەرەمجان ھالەتتە بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇزۇن داۋام قىلغان ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى بىلەن خەلقىنىڭ ھاياتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغانىدى. دەل مۇ-

---

① مۇھەممەد ھۈسەين كوراگانى «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ ئاتىسى.

شۇنداق ۋەزىيەتتە، مىرزا ئابابەكرىنىڭ يەكەن بىلەن شۇ تەننى ئىشغال قىلىۋېلىشى، ئۇنىڭ كۈچ توپلاپ قەشقەرنى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان بىرقاتار ھەرىكەتلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەت بولغان قەشقەر ئوردىسىنى سارايسىمىگە سېلىپ قويدى. ئەمرلەر ئۇنىڭ بىر قاتار ئاسىيلىق ھەرىكەتلىرى ھەققىدە مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىغا: «مىرزا ئابابەكرى باشتىن - ئاياغ ئاسىيلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. ئۇ يەكەننى تارتىۋالغاندىن كېيىن خوتەندىكى خانىزەر مىرزا ۋە قۇلىنەزەر مىرزىلارنى ئالداپ ئۆلتۈردى. ئۆمەر مىرزىنىڭ كۆزىنى كور قىلدى. مۇنداق ئادەمدىن قانداق ۋاپا ئەھد كۈتكىلى بولىدۇ؟ ئۇ ئەمدى قەشقەرنى ئېلىش ئارزۇسىدا بولۇۋاتىدۇ. ئۇ بۇنىڭ بىلەن توختىماي پۈتۈن مەملىكەتنى بىر ئەلەم ئاستىغا كىرگۈزمەكچى» ① دەپ مەلۇم قىلىشتى.

مۇھەممەت ھەيدەرمىرزا بۇ شىكايەتلەرگە بىر نېمە دېمەي، مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئانىسى جەمەك ئاغىچىنىڭ ئاغزىغا قارىدى. جەمەك ئاغىچا ئەمرلەرنىڭ سۆزىگە قوشۇلمىدى.

مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا تاغلىق، شەپقەتلىك مېھرى بىلەن ئۇنىڭ ئۈستىدە پىكىر قىلىمىدى. جەمەك ئاغىچا مىرزا ئابابەكرى ھەقىدە مۇھەممەت مىرزا ھەيدەر بىلەن ئەمىر، بەگلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغان سۆھبەتنى مىرزا ئابابەكرىگە يوشۇرۇنچە يەتكۈزدى. مىرزا ئابابەكرى ئۆزىنىڭ مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىغا بولغان سادىقلىقىنى ئىزھار قىلدى.

مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئۆزىنىڭ ساددىلىقىدىن مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھىيلە - مىكرى بىلەن تولغان يالغان سۆزلىرىگە يەنىلا ئىشىنىپ، ئۆزىنىڭ يېقىن، ئىشەنچلىك بەگلىرىنى خىزمەتتىن ھەيدەپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن، ئۆز ھاكىمى

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى»، قولىيازما.

يېتىنى ساقلاۋاتقان ئەمىر، بەگلەردىن ئايرىلىپ قالدى. بۇ هاكىمىيەت ئىچىدىكى يامان ئادەملەرنىڭ قىلمىشىمۇ مىرزا ئابابەكرىنى قەشقەر هاكىمىيىتىنى ئىگىلەشتە ئەپلىك شارائىتقا ئىگە قىلدى.

مىرزا ئابابەكرى هەر خىل سۇيىقەست هىيلە - مىكىر-لەرنى ئىشلىتىپ، قەشقەر هاكىمىيىتىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن، زور قوشۇن بىلەن يەكەندىن قەشقەرگە يولغا چىقتى. ئۇنىڭ قوشۇنى يېڭىساردا زور قىرغىنچىلىق قىلغاندىن كېيىن، يېڭى سارىسۇ بىسۋالدى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئۆز هاكىمىيىتى دۇچكەلگەن تەھدىتىنى كۆرۈپ پۇشايمان قىلدى ۋە 30 مىڭ دەك ئەسكىرىنى باشلاپ مىرزا ئابابەكرىگە قارشى يۈرۈش قىلدى ۋە مىرزا ئابابەكرىنىڭ 3000 ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن قەشقەر ئەتراپىدا شىددەتلىك جەڭ قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا تەرەپ يېڭىلدى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا مەغلۇپ بولۇپ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ تاغىسى سۇلتان يۇنۇسخاندىن مەدەت سورىدى.

يۇنۇسخان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئىلتىجاسىغا بىنائەن، جۇڭغارىيىدىن 15 مىڭ ئەسكەر بىلەن يارەدەم ئۈچۈن يولغا چىقتى. يۇنۇسخان قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنىڭ 30 مىڭ ئەسكىرى كۈچى بىلەن قوشۇلۇپ 45 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىل قىلىپ، يەكەنگە مىرزا ئابابەكرى ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى.

ھىجرىيە 884 - يىلى (1480 — 1479) 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، يۇنۇسخان بىلەن مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى يەكەن ئەتراپىغا يېتىپ كەلدى. يۇنۇس خانىنىڭ قوشۇنلىرى يەكەننىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە چۈشكۈن قىلدى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنىڭ قوشۇنلىرى يەكەننىڭ كۈنبېتىش تەرىپىگە چۈشكۈن قىلدى. ئىككى قوشۇن يەكەن

قەلئەسىنى ھۇجۇمسىرىگە ئالدى. ئىككىنچى كۈنى، مىرزا ئابابەكرى قەلئەنىڭ سىرتىدىكى ئورۇنىنى مەركىزىي نۇقتا قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئاتلىق ۋە پىيادىلەر قوشۇنىنى ئورۇنلاشتۇردى. ئۇنىڭ ئەسكىرىي كۈچى 3000 چە بولۇپ، بۇلارنىڭ تەركىبىدە ھەمجىنسى دېگۈدەك مىرزا سەئىد ئەلىنىڭ ۋاقىتىدىكى تاللانغان باتۇرلار بار ئىدى. ھىجرىيە 884 - يىلى (1479 — 1480) 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، يۇنۇسخان بىلەن مىرزا ئابابەكرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولدى.

مىرزا ئابابەكرى بۇ جەڭدە ئۆزىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنىڭ سېپىگە قاراتماي، بەلكى يۇنۇسخاننىڭ سېپىگە قاراتتى. شىددەتلىك ئېلىشىشتىن كېيىن، يۇنۇسخان يېڭىلدى. يۇنۇسخانىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنىڭ ئەسكەرلىرى قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. يۇنۇسخان ئىككىنچى يىلى چوڭ جەڭ تەييارلىقى قىلىپ مىرزا ئابابەكرى بىلەن ئېلىشىدىغانلىقىنى ئېيتىپ جۇڭغارىغا قايتتى.

ھىجرىيە 885 - يىلى (1480 — 1481) ئەتىيازدا، يۇنۇسخان 60 مىڭ ئەسكىرىنى ئېلىپ، 2 - قېتىم قەشقەرگە كەلدى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئۆتكەن يىلدىكىدىن ياخشىراق تەرتىپكە سېلىپ، 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، 90 مىڭ دەپ پوپاك كۆتۈرۈپ، يەكەنگە يۈرۈش قىلدى. مىرزا ئابابەكرى ئاتلىق، پىيادە بولۇپ، 5000 غا يېقىن ئەسكەر توپلىدى. مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھەرىبىي كۈچى سانىدا ئازدىك قىلسىمۇ، ئەمما جەڭگىۋارلىقى يۇقىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇنتىزدم تەربىيە كۆرگەن 1000 دەك مەرگەن بار ئىدى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ قوشۇنلىرى يەكەن شەھىرىنىڭ 18 چاقىرىم غەربىدىكى كۆك رابات (كارىۋات) دېگەن يەردە

ئېتىھكام قۇرۇپ پوزىتسىيە ئىگىلەپ ياتتى. ئۇ ھەر ئىككى ئاتلىق ئەسكەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىرىدىن پىيادە مەرگەن ئورۇنلاشتۇردى. ھەربىر پىيادە ئەسكەر ئالدىدا ئېغىر قالقانلىق بىر پىيادە ئەسكەر ئورۇنلاشتۇردى.

يۇنۇسخاننىڭ ئەسكىرىي كۈچى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئەسكەرلىرى بۇرۇندىن جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتقان، تەجرىبىلىك، ئىنتىزارلىق باتۇرلىرى كەم، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە كۆرگەن ۋاقتى قىسقا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاجىز ئىدى.

يۇنۇسخاننىڭ ئەسكەرلىرى يەكەن قەلئەسىنى قورشىۋالدى. خاننىڭ ئۆزى «قارلىغاچ يار» دېگەن يەر (يەكەننىڭ شەرق تەرىپى) گە كېلىپ چۈشتى①. قەلئە ئالدىدا قاتتىق جەڭ بولدى. يۇنۇسخان بىرقانچە كىشىلىرى بىلەن كېلىپ، يار بويىدا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ جەڭ مەيدانىنى كۆزەتتى. خان يار بويىدىن پەسكە چۈشتى. خان كېلىش بىلەن تەڭ پىيادە ئەسكەرلەر جاسارەتلىنىپ تېخىمۇ قاتتىق جەڭ قىلىشقا باشلىدى. خانىنىڭ كۆزىتىشكە كەلگەنلىكىنى كۆرگەن ئىلىم شاھباتۇر خان ئالدىدا ئۆزۈمنى بىر كۆرسىتىپ قويای، دېگەن خىيال بىلەن جەڭ قىلىۋاتقانلار ئارىسىغا كىرىپ جەڭ قىلىۋاتقاندا، ئابابەكرى مىرزىنىڭ قالقان تۇتقان بىر پىيادە ئەسكىرى قالقانىنى ئىلىم شاھنىڭ ئېتى ئايىغىغا تاشلاپ قاچتى. شۇ ئەسنادا ئىلىم شاھنىڭ ئېتى ئۇركۈپ كېتىپ ئىلىم شاھ ئاتتىن يىقىلدى، مۇلازىملار بۇنى خانغا مەلۇم قىلغاندا، خان كۆرۈش ئۈچۈن يېنىۋىدى، ئۇنى كۆرگەن ئەسكەرلەر خان قاچتى، دەپ ئويلاپ، پىتىراپ كەتكىلى تۇردى. خان جىرا ئوستىگە چىقىپ قارىسا، ئادەملىرى قاچقان، سەپلىرى بۇزۇلغان. خان بۇيرۇق بېرىپ باقمان بولسىمۇ، ئابابەكرىنىڭ

① مۇللا مىرسالىخ قەشقەرى: «قەشقەر تارىخى» قولىيازما.

پىيادە ۋە تاتلىق ئەسكەرلىرى خانلىك ئەسكەرلىرىنى سۇرۇپ ـ تۇقاي قىلىپ قاتتىق زەربە بەردى. شۇنىڭ بىلەن خانلىك ئەسكەرلىرى بىر يولىلا قېچىشقا باشلىدى. خانمۇ قېچىپ قەشقەرگە كەلدى.

قەشقەردە مۇھەممەت مىرزا ھەيدەر يۇنۇسخان بىلەن كېڭىشىپ، خانلىك ھەمراھلىقىدا 5000 تۇتۇن ئادەم بىلەن بىرلىكتە ئاقسۇغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. قەشقەر خەلقىنىڭ بىرمۇنچىسى ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدىن ئەنجانغا مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كەتتى. ھىجرىيە 885 - يىلى (1480 — 1481)، مىرزا ئابابەكرى قەشقەرنى بېسىۋالدى.

يۇنۇسخان مىرزا ئابابەكرى بىلەن ئۇرۇشۇپ ئىككى قېتىم مەغلۇپ بولۇپ ئاقسۇغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قىشنى ئاقسۇدا ئۆتكۈزدى. ئاقسۇ شەھىرى شۇ دەۋرلەردە بىر كاتتا يارلىق ئۇستىگە قۇرۇلغان ئىككى مۇستەھكەم قەلئەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر شەھەر ئىدى.

يۇنۇسخان ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە بىر قەلئەنى ئۆزلىرىنىڭ دەرگاھى قىلىپ، يەنە بىر قەلئەنى مۇھەممەت ھەيدەرگە قالدۇردى.

يۇنۇسخان قىشنى ئاقسۇدا ئۆتكۈزۈپ، ئەتىيازدا پەسلىدە ئالمالىققا بارماقچى بولۇپ، ئەتە ـ ئۆگۈن ماڭمەن دەپ تۇراتتى. شۇ ئەسنادا بىر قىسىم پىتنە ـ پاسات تۇغدۇرغۇچىلار «خان موغۇلستانغا كېتىش ئالدىدا ئاقسۇنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلماقچى، دېگەن سۆزلەرنى يالغان دىن توقۇپ ۋەسۋەسە تارقاتتى.» ① مۇھەممەت ھەيدەر گالدىڭ ۋە ئوڭايلا پىتنە ـ پاساتقا ئىشىنىدىغان ساددا ئادەم

① مىرزا ھەيدەر كۆراگانى: «تارىخى رەشىدى»، قوليازما.

بولغاچقا، شۇئان ئىسيان ۋايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، خانىنىڭ ئادەملىرى بىلەن بىللە ماڭغان سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ كىچىك ئوغلى ئەھمەد سۇلتانىنى باربىتايلىققا تۇتۇۋېلىپ، ئاقسۇ شەھىرىگە بېكىنىۋالدى. يۇنۇسخان بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ، ھاڭ ـ تاڭ قېلىپ دەرھال مۇھەممەت ھەيدەرگە كىشى ئەۋەتتى. ئۇ ئاڭلىمىدى. يۇنۇسخان مۇغۇلىستانغا كۆچمەي تۇرۇپ، ئوغلى سۇلتان مەھمۇدخاننى سەككىز كۈندە ئاقسۇغا يېتىپ كەلسۇن دەپ يارلىق قىلدى. سۇلتان مەھمۇدخان دەل ۋاقتىدا 30 مىڭ ئەسكىرى بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ باشلاندى. بۇ جەڭ 40 كۈن داۋام قىلدى. شەھەردە قامىلىپ قالغان مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى قەھەتچىلىك ئىچىدە قالدى. خەلق سۇسىزلىق ۋە ئاچارچىلىق ئازابىدىن كۆپ قىينالدى.

سۇلتان ئەھمەد مۇھەممەت ھەيدەرگە ۋەكالىتەن ئاتىسى يۇنۇسخان ئالدىغا بېرىپ سۇلھ تەلەپ قىلىپ يالۋۇردى. بىراق، يۇنۇسخان سۇلھنى رەت قىلىپ ئومۇمىي ھۇجۇم بىلەن ئاقسۇ قەلئەسىنى ئالدى.

يۇنۇسخان دەرھال ئۆزىنىڭ ئەمرلىرىگە كىشى ئەۋەتىپ، شەھەرنى بۆلمەسۇن دەپ يارلىق چىقاردى. ئەمرلەرمۇ دەرھال تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، مۇمكىن بولمىدى. يۇنۇسخاننىڭ ئەسكەرلىرى مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنى تۇتۇپ كېلىشتى. يۇنۇسخان ئۇنى ئالدىغا چاقىرىپ ئۇنىڭ خاتا قىلغانلىقىغا كۆپ ئاپا ـ تەنە قىلدى ۋە ئۇنى قاتتىق ئەيىبلىدى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا شەرمەندە بولغىنىدىن بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تۇردى. خان «خوش، ھېلىمەم بولسىمۇ ئاقسۇنى ساڭا بەردىم. سەن ئاقسۇدا بول» دېۋىدى، مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا: «ھازىر ئاقسۇدا قانداق تۇرغىلى بولىدۇ، ھەممە ئادەم بۆلۈنۈپ كەتكەن تۇرسا» دېدى. خان مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا

غا: «مەن بىلەن مۇڭۇلستانغا بارغىن» دەپ 3000 ئات بەردى ـ دە، ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يولغا چىقتى.

يۇنۇسخان گۈناھ قىلغانلارغا شەپقەتلىك ۋە كۆيۈمچان لىق پەزىلىتى بىلەن ئاشۇنداق مۇئامىلە قىلاتتى. ئۇ تۇغقان لىق ئەززىتىنى، خاندانلىك ئابرويىنى شۇنداق يۇقىرى بىلەت تىكى، ئۇلاردىن بىرەر خاتالىق ۋە گۈناھ سادىر بولسا، دەر- ھال مەغپىرەت ۋە مەرھەمەت سۆيى بىلەن شۇنداق يۇيۇاتتىكى، ئۇنىڭ يۈزىدە ھېچقانداق خىجالەت رېگى قالمايتتى. بەلكى ئۇنى يۈز مەرھەمەت بىلەن بىزنىڭ ھەمىشرىمىزنىڭ بالىسى، بىزگە ئىشىنىپ شۇنداق قىلىدۇ، دەپ بېشىنى سىيلايتتى. ئەگەر ئۇنى شۇنچىلىك ئازابلىساق، تۇغقانچىلىقىمىزنىڭ قانۇنچىلىك قەددىر ـ قىممىتى بولسۇن، تۇغقان ۋە ياتلار ئارىسىدا نېمە بەرقلەر بولسۇن، دەپ ھېسابلايتتى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا سۇلتان يۇنۇسخانغا ھەمراھ بولۇپ، ئالمالىقتا بېتىپ كەلدى. باھار بېتىپ كەلگەندە، يۇنۇسخان يەنە ئويلىنىپ، مول ھوسۇل ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، مىرزا ئابابەكرنى يەتتە ئۇرۇپ قەشقەرنى پەتنە قىلماقچى بولدى.

شۇ كۈنلەردە يۇنۇسخانغا سۇلتان ئەھمەت مىرزا ئەسكەر توپلاپ، سەمەرقەندتىن ئۆمەر مىرزا ئۈستىگە يۈرۈش قىلماقچى دېگەن خەۋەر ئاڭلاندى. ئۆمەر مىرزا يۇنۇسخانىنىڭ ئەنجانغا كېلىشىنى تەكلىپ قىلدى. يۇنۇسخان قەشقەرگە بېرىش خىيا- لىدىن ۋاز كېچىپ ئەنجانغا ئاتلاندى.

يۇنۇسخان ئىلگىرىمۇ بۇ ئىككى كۈيئوغۇل ئارىسىدا تالاش ـ تارتىش بولۇپ قالغاندا، ئۇلارنى يارashتۇرۇپ كەلگەندى يۇنۇسخان شۇ مەقسەت ئۈچۈن، ئەنجانغا كېلىگەندىن كېيىن ئۆمەر شەيخ قېيىن ئاتىسى يۇنۇسخانىنىڭ ئالدىغا چې قىپ، ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالدى. يۇنۇسخانغا ئوش

شەھىرىگە قاراشلىق يەرلەرنى تارتۇق قىلدى. يۇنۇسخان شۇ يىلى قىشنى ئوشتا ئۆتكۈزدى.

يۇنۇسخان ئوشنى مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىغا سۇيۇرغالىق قىلىپ بەردى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا يۇنۇسخانىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ يامان نىيەتتىن قايتتى. ئەنجانغا يۇرۇش قىلىشنى توختىتىپ، ئەسكەرلىرىنى قايتۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئىنىسى ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ كۆڭلى تىنىپ خاتىرجەم بولدى.

يۇنۇسخان جۇڭغارىيەگە قايتىپ كېتىشتىن ئىلگىرى ئوشنى مۇھەممەت ھەيدەرگە ئۆز ئوردىدا سوراپ تۇرۇشقا بەرگەنىدى. يۇنۇسخان قايتقاندىن كېيىن، مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئۆز ئوغلى مۇھەممەد ھۇسەينىنى خاندىن سوراپ ئېلىپ ئوشتا قالدى.

يۇنۇسخان ئوشتىن قايتقاندىن كېيىن، ئۆمەر شەيخ مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىغا ئوشنى بوشاتماي، دەپ دورغىسىنى ئەۋەتتى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئادەملىرى مۇغۇلىستانغا قايتىپ كەتكەنلىكتىن، ئۆزىدە كۈچ ـ قۇدرەتمۇ يوق ئىدى. بۇنداق شارائىتتا مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئوشنى ئۆمەر شەيخ مىرزىغا قايتۇرۇپ بەردى. پەرزەنتلىرى مۇھەممەت ھۇسەين مىرزا ۋە سەيىد مۇھەممەت مىرزىلارنى ئوشتا قالدۇرۇپ ئۆزى قەشقەرگە يۈزلەندى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا كۆڭلىدە: قەشقەرـ دىكى مىرزا ئابابەكرى بولسا مېنىڭ قېرىنداشىمنىڭ بالىسى، مېنىڭ ئۆگەي ئوغلۇم (جەمەك ئاغىچىنىڭ ئوغلى)، دەپ ئۇنىڭ ئالدىغا بارسام، مۇنداق شارائىتتا ماڭا يۆلەك بولۇپ، ئوتتۇرـ ىمىزدىكى ئۇرۇق ـ تۇغقان مۇناسىۋىتى بىلەن ماڭا ئورۇن بەرسە ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئوي بىلەن مىرزا ئابابەكرىنىڭ يېنىغا بارىدى. مىرزا ئابابەكرى ئۇنى شۇ ھامان قاماققا ئالـ دى. ئۇ مىرزا ئابابەكرىنىڭ قولىدا بىر يىل قامـاقتا ياتتى. بىر يىلدىن كېيىن مىرزا ئابابەكرى ئۇنى قاماقتىن چىقىرىپ

بەدەخشانغا پالدى. شۇ چاغدا بەدەخشان مىرزا سۇلتان ئەبۇ سەئىد-
نىڭ ئوغلى مىرزا سۇلتان مۇھەممەدنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى.
ئۇ جايدا بىر قانچە ۋاقىت تۇرۇپ، بەدەخشاندىن سەمەرقەند-
دىكى سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ يېنىغا باردى. ئۇ يەردە
«ئىرشاد» (ئىشانلىقتا بېرىلىدىغان گۇۋاھنامە)، «قۇتبى خۇدا-
نىڭ يېقىنى» دەپ نام ئالغان باھائىددىن نەقشبەندىنىڭ
مۇرىتى دەپ تونۇلغان ئاتاقلىق خوجا نەسىرىددىن ئابدۇللا
ئەھرار بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇنىڭ شەپقىتىگە ئېرىشتى. ئاندىن
مىرزا سۇلتان ئەھمەد بىلەن كۆرۈشتى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا
خوجا نەسىرىددىن ئابدۇللا ئەھرار بىلەن داۋاملىق ھەمسۆھبەت
بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ سۆزى بىلەن بۇيۇك ئالىم،
ئاتاقلىق تەسەۋۋۇپچى مۇھەممەت ھەيدەرنى ئۇلۇغلاپ كۆتتى.
كېيىن يۇنۇسخان مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنىڭ قايتىپ كېلىپ
شىنى تەلەپ قىلىپ كىشى ئەۋەتكەندە، مۇھەممەت ھەيدەر
سۇلتان ئەھمەد مىرزا يېنىدىن دەرھال ئايرىلىپ يۇنۇسخانىنىڭ
ئالدىغا كەتتى.

سۇلتان يۇنۇسخان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەبۇ سەئىد مىر-
زىنىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدىكى دوستلۇق ۋە ئىناقلىقنى مۇستەھ-
كەملەش يولىدا زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتىپ كەلدى.
ئۇ مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق ئىككى ئاكا ـ ئۇكا ئوتتۇرىسى-
دىكى كېلىشمەسلىكلەرنى بىرىنچى قېتىم كېلىشتۇرگەن، ئۆزئارا
بېرىش ـ كېلىشنى ئورناتقاندى. بۇ خىل تۇغقانچىلىق ۋاسى-
تىسى بىلەن ئورناتقان دوستلۇق بىر مەزگىل داۋام قىلدى.
سۇلتان ئەھمەد مىرزا پەرغانە ۋە تاشكەنتتىكى مۇستەھكەم
«شاھ روخىيە» قەلئەسىنىڭ ئۇكىسى سۇلتان ئۆمەر شەيخ
مىرزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىدە بولغانلىقىغا كۆڭلىدە
رازى بولماي كېلىشۋاتقاندى. شۇڭا مۇشۇ
قەلئە توغرىسىدا جەڭگى ـ جېدەل يەنە پارتلىدى. سۇلتان

ئەھمەد مىرزا تاشكەنتنى ئىنىسى سۇلتان ئۆمەر شەيخ مىرزىدىن ئەسكىرى كۈچ بىلەن تارتىۋېلىش تەييارلىقىنى قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. سۇلتان ئۆمەر شەيخ مىرزا سۇلتانۇ نۇسخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ «تاشكەنتنىن تارتىپ ئوشقىچە بولغان جايلارنى ھەم سايرامنى سىزگە تۇتتۇم. ماڭا ھەم قالمىسۇن، ئاكامغا ھەم قالمىسۇن» دېگەن سۆز بىلەن قېيىن ئاتىسى سۇلتان يۇنۇسخاننى رەنجىتىلەندۇردى①. سۇلتان يۇنۇس خان، ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ ئىچكى مۇقىملىقىنى ساقلاپ، موغۇلىستان بىرنى خان قىلىش مۇددىئاسى بىلەن شىمالىي شىنجاڭ نى ئۆز ئوغلى سۇلتان ئەھمەدكە بېرىپ، ئۆزى سايرامدا قىشلىدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، خان چوڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇد خانىنى 30 مىڭ ئەسكىرى بىلەن تاشكەنتكە ئەۋەتتى. پەرغانە تەرەپتىن سۇلتان ئۆمەر شەيخ مىرزا 15 مىڭ ئەسكەر بىلەن يارەمگە كەلدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزىمۇ ئۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، سەمەرقەنىدتىن زور ئەسكىرىي كۈچ بىلەن تاشكەنت ئەتراپىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى②.

بۇ ئەھۋالدىن سەمەرقەندتىكى خوجا نەسىرىدىن ئابدۇللا ئەھرار خەۋەر تاپتى. خوجا نەسىرىدىن ئابدۇللا ئەھرار مۇسۇلمانلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن سوقۇشۇپ قان تۆكۈشىنى توسۇش ئۈچۈن، ئۆزى ئاتلىنىپ چىقتى ۋە ھەر قايسى سۇلتانلارغا ئۆز ئورۇنلىرىدا ھەركەت قىلماي جىم تۇرۇشنى ئۇقتۇرۇدى. خوجا نەسىرىدىن ئابدۇللا ئەھرار سۇلتان ئەھمەد خانىڭ بارگاھىغا چۈشتى. سۇلتان يۇنۇسخان ۋە ئۆمەر شەيخ مىرزىلارغا سۇلھ تۈزۈشىدا مەكتۇپ يوللىدى. خوجا نەسىرى

---

① بۇ ھەقتە مىرخاۋەندنىڭ «رەۋزەتۇسساپا» دېگەن ئەسىرىگە، ئىبنۇل ئەسىرنىڭ «تارىخى كامىل» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

② مىرزا ھەيدەركوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

ددن ئابدۇللا ئەھرارنىڭ سۆزىنى ھېچ كىشى رەت قىلالمايتتى. چۈنكى، ئۇلار خوجا نەسىرىددىن ئابدۇللا ئەھرارغا مۇرىت بولغانلىقتىن، ئۇنىڭغا بويۇن تولغاشقا ھەددى ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەممىسى تىنچىدى. خوجا نەسىرىددىن ئابدۇللا ئەھرارمۇ بۇ ئۇچ پادىشاھنى چاقىرىپ بىر زىلچا ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ بىر - بىرىگە قارشى چىقماسلىق ئۈچۈن ئەھدە (تىلخەت) ئالدى. ئەھدە بويىچە تاشكەنت ئۈستىدە تالىشۋاتقان ھەر ئىككى ئاكا - ئۇكا تالىشىشنى قويدى. تاشكەنتنى سۇلتان يۇنۇسخانغا بەردى. ئۇ ئىككى قېرىندىش ئوتتۇرىسىدىكى تاشكەنت ئۈچۈن بولغان تالاشنى كېسىپ مۇنداق بىر تەرەپ قىلدى: سۇلتان ئەھمەد سەمەرقەندكە، ئۆمەر شەيخ مىرزا پەرغانىگە، سۇلتان مەھمۇد (يۇنۇسخانىڭ ئوغلى) تاشكەنتكە قايتىدىغان بولدى. سۇلتان يۇنۇسخانمۇ سايرامدىن تاشكەنتكە كەلدى. ھەزرىتى ئىشان (خوجا نەسىرىددىن ئابدۇللا ئەھرار) مۇ تاشكەنتكە كېلىپ سۇلتان يۇنۇسخان بىلەن ئىككىنچى قېتىم ئۇچراشتى.

تارىختا بۇ ئۇچ خان ئوتتۇرىسىدىكى سۆلھ خوجا نەسىرىددىن ئابدۇللا ئەھرارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن تاشكەنتتە ھىجرىيە 872 - يىلى (1467 — 1468) ئىمزالانغانىدى. بۇ ئىمزالانغان شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، شىنجاڭ تەۋەسىدىكى خانلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سۇلتانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خوجا نەسىرىددىن ئابدۇللا ئەھرارغا مۇرىت بولۇشنى ئۆز ئىشىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ بىردىنبىر ۋاستىسى قىلىپ كەلگەنىدى. شۇنداقلا تەسەۋۋۇپلۇق ئېتىقىدىكىلەرمۇ شۇ دەۋرلەردىكى خان - سۇلتانلار ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتىدا ناھايىتى زور رول ئويناپ كەلگەنىدى. سۇلتان يۇنۇسخان تاشكەنتتە تۇرۇپ، پالەچ كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ 12 يىل ياتتى. ئاخىرى داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي ھىجرىيە

892 - يىلى (1486 — 1487)، 74 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى①. ئۇ چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىدە 33 يىل ئولتۇردى.

سۇلتان يۇنۇسخان تاشكەنتتىكى شەيخ خاۋەندى تۆرە قەبرىستانلىقىدا دەپنە قىلىندى. يۇنۇسخاننىڭ قەبرىستانلىقىدا چوڭ گۈمبەز ياسالغان بولۇپ، كېيىنكى زامانلارغىچە بۇ قەبرىستانلىق ئۆزىنىڭ مەشھۇر نامى بىلەن ساقلىنىپ كەلمەكتە.

سۇلتان يۇنۇسخان دىيانەتلىك، ياخشى ئەخلاقى بىلەن ھەممىگە مەشھۇر ئىدى. ئۇ ئوقۇمۇشلۇق دىنىي ئالىم بولۇپ، پارسچە، ئەرەبچىدىن تولۇق خەۋەردار ئىدى. ساز، چالغۇ - ئەلنەغمىلەرنى داڭقى چىققان، ھۆسن خەت يېزىش، رەسىم سىزىش، ئوقيا ئېتىشقا ۋە ھەرخىل ھۈنەر - سەنئەتكە ئۇستا بولغانلىقتىن، «يۇنۇس ئۇستا» دەپ داڭق چىقارغانىدى.

سۇلتان يۇنۇسخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە تارىختا ئۆتكەن چاغاتاي خانلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق ئۇرۇش بولۇپ كەلگەنلىكتىن، ھەممە جايدا تىنچسىزلىق ھۆكۈم سۈرگەنىدى. ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشنىڭ بالايىئاپەتلىرى فېئوداللىق ئىقتىسادىي ئىگىلىكنى قاتتىق ۋەيران قىلدۇرۇپتكەنىدى. خەلقنىڭ تۇرمۇشى قىيىن ئەھۋالدا قالغانىدى. سۇلتان يۇنۇسخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتلارىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشقا خاتىمە بېرىلدى. خەلق ئىگىلىكىنى ياخشىلاش تەدبىرى بىلەن خانلىق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشتە ئالدى بىلەن قۇدا - باجىلىق دېپلوماتىسىيىسىنى ئىشقا سېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلار بىلەن شىنجاڭدىكى خانلىقلارنىڭ دۇشمەنلىك ھالىتىنى تىنچ ۋە ئىناق دوستانە ئۆتۈشكە ئېلىپ كەلدى. ئۇ ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرى بىلەن قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىپ، چا-

---

①مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخ رەشىدى» قولىيازما.

غاتاي خانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلار ئوتتۇرىسىدا تىنچ، ئىناق مۇناسىۋەتنى ئورناتتى. ئۇ ئورناتقان قۇدا - باجىلىق ئادەتتىكى نىكاھ مۇناسىۋىتى بولماستىن، بەلكى سىياسىي جەھەتتە ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىتتىپاق تۈزۈشنىڭ بىر خىل شەكلى ئىدى. بۇ ئۆزگىرىش شىنجاڭدا تىنچ ئۆتۈش ۋەزىيىتىنى يارىتتى. بۇ چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى بىر قەدەر ئەسلىگە كەلتۈردى.

سۇلتان يۇنۇسخان دەۋرىدە ئىلگىرىكى زامانلاردا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلار بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇرۇشلاردا تۇتقۇن قىلىنغان ئەسىرلەرنى ئاۋۋالدىن تارتىپ قۇل قىلىپ باشقا دۆلەتلەرگە ئېلىپ بېرىپ سېتىشتەك قەبىھ ئىللەتلەرگە خاتىمە بېرىلدى. تۇتقۇنغا ئېلىنغانلارنى «سېتىلمىسۇن، ئېلىندىسۇن» دەپ جاكارلاپ، قۇللارنى سېتىش ۋە ئېلىشنى مەنئى قىلدى. نۇرغۇن قۇللارنى ئازاد قىلدى.

سۇلتان يۇنۇسخان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلار بىلەن بولغان دوستلۇقنى تۇغقانلىققا ئۆزگەرتىپ تىنچ، ئىناق ئۆتۈشنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن قاتناش ئالاقە يوللىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا قاتناشنى راۋانلاشتۇردى. چىڭگىزخان ۋە چاغاتاي دەۋرلىرىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە، غەربىي يۇرت ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە قالغىنى ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغانىدى. سۇلتان يۇنۇسخان بۇ ئۆلكە، ۋىلايەت، شەھەرلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىر قىسىم خەلقلەرنى شەھەر تۇرمۇشىغا ئادەتلەندۈرۈشتەك مۇشكۈل ئىشلارنى ئىشلەش بىلەن كەنت - بازار، رابات - لەڭگەرلەرنى بىنا قىلدى. شۇنداقلا ئالمائاتا، توقماق، قاراقول قاتارلىق شەھەرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. سۇلتان يۇنۇسخان ئۆزىنىڭ كۆيئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ ئىنئام قىلىشى بىلەن تاشكەنتتە «تۇپراق قورغان» دېگەن

قورغاننى سالدۇرغاندى. ئۇ يەنە «شەيخ خاۋەندى تۆرە» نىڭ يېنىدا ئۆزىنىڭ ئوردىسىنى بىنا قىلغۇزغاندى. تاشكەنت ۋەيرانچىلىقتا ئۇچرىتىلغاندا بۇ جايغا جايلاشقان مەھەللەر ۋەيران قىلىۋېتىلگەن بولسىمۇ، ھېلىھەم يەنىلا «ئوردا» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.

3 - بۆلۈم مىرزا ئابابەكرىنىڭ قەشقەر - يەكەندىكى ھۆكۈمرانلىقى

چاغاتاي ئەۋلادىدىن ئەمىر خۇدايداد ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھىجرىيە 765 - يىلى (1363 — 1364) دىن تاكى ھىجرىيە 850 - يىلىغىچە 85 يىل (1446 — 1447) قەشقەر خانلىقىنى تەختىدە ئولتۇردى. بۇ خانلىقتا يەكەن، ئاقسۇ، باي، كۇچا قاتارلىق جايلار قارايتتى.

ئەمىر خۇدايداد ھىجرىيە 850 - يىلى (1446 — 1477) مەككىگە ھەجگە بېرىپ، شۇ يەردە ۋاپات قىلغاندىن كېيىن، ئوغلى ئەمىر سەئىد ئەلى ئاتىسىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. قىلىپ قەشقەرگە 24 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئەمىر سەئىد ئەلى ھىجرىيە 862 - يىلى (1457—1458) قەشقەردە ۋاپات بولدى. ئەمىر سەئىد ئەلىدىن كېيىن ئوغلى سانسىز مىرزا شۇ يىلى، يەنى ھىجرىيە 862 - يىلى (1457 — 1458) تەختكە چىقىپ ئۆز ئىنىسى مۇھەممەت ھەيدەر كوراگانغا قەشقەر بىلەن يېكسارنى بېرىپ ئۆزى يەكەننى پايتەخت قىلدى. مۇھەممەت ھەيدەر كوراگانى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن 24 يىلدا ھاكىمىيەت بىر قەدەر مۇقىم بولغانلىقتىن، خەلق تۇرمۇشى ياخشىلاندى. شەھەرلەر ئاۋاتلاشتى. خۇددى «تارىخى رەشىدى» دە كۆرسىتىلگىنىدەك،

«ھۆكۈمەت ئادىل، پاك، ئومۇمىيەتچىل بولدى». سانسىز مىرزا ھىجرىيە 869 - يىلى(1464 — 1465) ئۆلدى. ئۇ مەككى ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى ئابابەكرى مىرزا، يەنە بىرى ئۆمەر مىرزا ئىدى.

ئابابەكرى ئۆز تاغىسى مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولدى. ئۇ قۇرامىغا يەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ قارا نىيىتى كۈچەيدى. ئۇ بارلىق چارىلەرنى قوللىنىپ جايلارنى بويسۇندۇرۇپ ئۆزى خان بولماقچى بولدى. بولۇپمۇ ئۇ تاغىسى مۇھەممەت ھەيدەر كوراگان قېشىدا بولغان مەزگىلدە، مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدىكى ئىقتىدارسىزلىقى، ئۇنىڭ يۇقىشاق قۇلاق بولۇپ، ساختا، يالغان سۆزلەرگە ئوڭايلا ئىشىنىدىغانلىقىنى، مۇشۇ ئىشلار تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ قابىلىيەتلىك ۋە سىنالغان كىشىلەردىن خېلى بۇرۇنلا ئايرىلىپ قالغانلىقىنى كۆرگەنىدى، شۇڭا، ئۇنىڭدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنىڭ ئوڭايلىقىنى بىلەتتى. مىرزا ئابابەكرى تاغىسى مۇھەممەد مىرزا كوراگاندىن ئايرىلىپ ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەت قىلدى. ئۇ مۇھەممەد مىرزا كوراگان تەرىپىدىن بوشىتىلغان، ئۇرۇش ماھارىتىگە ئىگە بىر قىسىم قابىلىيەتلىك ئادەملەرنى ئۆزىنىڭ يېنىغا تارتىپ، ھەدەپ كۈچ توپلىدى، خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن خانىنەزەر بىلەن قۇلنەزەر مىرزىلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى ئاۋۋال ھىيلە بىلەن قولغا ئېلىپ، ئارقىدىن قەتل قىلىپ خوتەننى ئىشغال قىلدى.

ئابابەكرى مىرزا خوتەننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، خوتەنگە ھاكىم بەلگىلەپ ئىدارە قىلدى. ھىجرىيە 885 - يىلى (1480 — 1481)، مۇھەممەت ھەيدەر كوراگاندىن قەشقەرنى تارتىۋالدى ۋە ئۆزىنى قەشقەر خانلىقىنىڭ

سۇلتانى دەپ جاكارلىدى.

مىرزا ئابابەكرى تىيانشاننىڭ جەنۇب قىسمىنى ئىگىلەپ گەندىن كېيىن، ئۇ تاربختكى بارلىق ھۆكۈمرانلارغا ئوخشاش، ئىكانىيەت تاپسىلا جايلارنى قوشۇۋېلىشقا، بويسۇندۇرۇشقا ھەرىكەت قىلدى. ئۇ پۈتۈن ماۋارائۇننەھرنى يۇتۇۋېلىش مەقسىتى بىلەن ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئوش ۋە ئۇزكەندنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئۇ بەدەخشان رايونىغا قوشۇن ئەۋەتىپ ۋاخاننى ئىشغال قىلىپ ئۇ جايدىن يەنە بەدەخشانغا يۇرۇش قىلىپ، بەدەخشاننىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى ھازارجاتنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىشغالىيىتى ئاستىغا ئېلىۋالدى ۋە ئاھالىلەرنى ھەر يىلى مەلۇم ساندا باج تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ كېيىنكى يىللاردا مارالبېشى، ئاقسۇ، ئوچتۇرپان، باي، كۇچا قاتارلىق جايلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىپ، باينىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي، تىيانشاننىڭ شىمالىغا باردىخان يوللار ئۇستىگە قەلئە ـ ئىستىھكاملارنى بىنا قىلدۇردى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە يەنە ئىسسىق كۆل ئەتراپىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىرگۈزدى.

مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتى داۋام قىلغان دەۋرلەردە، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تولۇمۇ ۋەھشىي بولدى. ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن باشلاپ، خەلقنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ۋە خەلقنى ئېزىشتە مۇتەئەسسىپ فېئودال، روھانىي، ئۆلىمالاردىن پايدىلىنىپ «ئىسلام شەرىئىتى» دېگەن بىر نېمىلەرنى يولغا قويدى. ئۇنىڭ قانۇنلىرىغا ئەمەل قىلمىغان كىشىلەرنى ۋەھشىي جازا بىلەن جازالىدى. ئۆزىنىڭ يارلىق ـ پەرمانلىرىنى دىنىي ئۆلىمالارنىڭ پەتىۋالىرى ئارقىلىق يۇرگۈزەتتى. ئۇنىڭ زۇلمى ھەققىدە «جاھانناما» دە مۇنداق بايان قىلىنغان:

«ئابابەكرى ئىدى كاشغەر ھاكىمى،

كى يوق ئىردى رۇستەمدىن ئانىڭ كەمى.
ئانىڭ مۇلكىدە كى ئىل - ئولۇس تەمام،
تاپىپ ئىردى بەندۇ بەلادا مۇقام.
ئۆلۈپ بەندۇ زىندانىدا ئۆلگەنلەرى،
قازىق بول دەرماندە قالغانلارى.
تۇتۇپ بەزىلەرنىڭ قۇلاغىن كېسىپ،
قۇلاغۇ ئىيلكۇ ئاياغىن كېسىپ.
يەنە بەزىلەرنى تۇتۇپ ئاختەلەپ،
ئالىپ تۇتتۇرۇپ مال - مۇلكىن تالاپ.» ①

مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپېلاتاتسىيەسى جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى مىسلىسىز دەرىجىدە ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى. ئۇيغۇر ۋە باشقا ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقى ئۈچۈن، بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى.

مىرزا ئابابەكرى كۈندىن - كۈنگە چىرىكلىشىپ ئەكسىيەتچىل تەرەپكە قاراپ ماڭدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرلەردىن تارتىپلا دېھقان ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقلەر بىلەن قارىمۇ قارشى مەيدانىدا تۇرۇپ كەلدى. ئۇنىڭ بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە بېرىپ يەتتى. زالىملىق ئۇنىڭ تەبىئىتىگە شۇ دەرىجىدە سىڭگەن ئىدىكى، ئۇ، ئۆزىنىڭ نەزەرىدە گۇناھكار دەپ تونۇغانلار (گەرچە شەرىئەتتە گۇناھسىز قارالغان تەقدىردىمۇ) نى ئۆلتۈرمىگۈچە ئۇنىڭ كۆڭلى زادى ئارام تاپمايتتى. مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش، ئاختا قىلىش، پۇتىنى كېسىپ تاشلاش قاتارلىق جازالار شۇ دەۋردە ئادەتتىكى

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى (ئايباز شەكەستى): «جاھاننامە» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى.

جازا تۇرىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇ، «پىتنە ـ پاساتچىنى ئۆلتۈرۈش بەرھەق» دەپ پەتۋا چىقارغۇزۇپ، بىگۇناھ خەلقنى ھەر خىل تۆھمەت، بەدناملار بىلەن ئۆلتۈرگەندىن تاشقىرى، يەنە قەتل قىلىنغۇچىلارنىڭ ئائىلە ـ تەۋەلىرىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن ئەنسىرەپ، جەددى ـ جەمەتىنى قۇرۇتۇپ تاشلاشتەك ۋەھشىي جازالاش چارىلىرىنى يولغا قويغانىدى. ھەتتا، جازالانغانلارنىڭ سۈت ئېمىۋاتقان بوۋاقلىرىدىن تارتىپ ھامىلدار ئاياللىرىغىچە تىرىك قالمىغانىدى.

ئۇنىڭ قولچوماقچىلىرى «تۇتقۇنلارنى مەڭ مەرتىۋە ئۆلۈمگە رازى بولغۇدەك ئازابلار بىلەن ئازابلايتتى. ئاخىرى ئۇلارنىمۇ ئۆلتۈرەتتى.»① شۇ دەۋرلەردە ھەر قانداق كىشى مىرزا ئابابەكرىدىن جېنىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشقا قادىر ئەمەس ئىدى. ئۇ تېخىمۇ ئالجىپ «ئاھالىلەرنىڭ ئۆز ئارا يېزا ـ كەنت، شەھەرلەرگە كۆچۈپ يۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىنمايدۇ» دېگەن بەلگىلىمىلەرنى چىقاردى. بۇ بەلگىلىمە بىلەن خەلقنىڭ يېزا ـ كەنت ۋە شەھەرلەر بىلەن قىلىدىغان سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىنى چەكلىدى. ئۇ كۆچۈپ يۈرگۈچىلەر بولىدىكەن، پىتنە ـ پاساتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دېگەن گۇمان بىلەن ئاخۇن ـ داموللىلارنى «پىتنە ـ پاساتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلارنىڭ بېرىپ ـ كېلىشىنى مەنئى قىلىشقا بولىدۇ» دېگەن پەتۋانى چىقىرىشقا مەجبۇرلىدى. ئۇ دىن بىلەن ھاكىمىيەتنىڭ بىرەكلىكىنى تەكىتلەپ، بىر قىسىم دىنىي تەبىقىدىكىلەرنى ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن قولغا كەلتۈرۈۋالدى. «قانۇنسىز كۆچكەن» دېگەن تۆھمەت بىلەن مادۇ ۋە چىگرەك ئايماقلىرىنى قەتلىئام قىلىشنى بەلگىلەپ، 3000 دەك كىشىنىڭ پۇتىنى

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

كېسىپ تاشلىدى ۋە قەتلىئام قىلدى.» ①

مىرزائابابەكرىنىڭ زۇلمى شۇ دەرىجىدە قاتتىق بولغانلىقتىن، قەشقەر ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزلار ياكى موڭغۇللار ئۆزئارا بىرىپ كېلىشكە پېتىنالمايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ زۇلمى دەستىدىن ھەر مىللەت دېھقانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى يۇرتلىرىدىن قېچىپ چىقىپ سەرگەردان بولۇپ خانىۋەيران بولۇپ كەتتى.

مىرزا ئابابەكرى ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە ھەر خىل ناملار بىلەن قولغا ئېلىنغان «گۇناھكار»لار كۆپەيدى. ئۇ گۇناھكارلارنىڭ گۇناھىغا قاراپ ئىشقا سالاتتى. ئەرلەر ئۇچۇن ۋە ئاياللار ئۇچۇن ھەر خىل ئىشلىتىش بەلگىلىرىنى چىقارغانىدى.

مىرزا ئابابەكرى بايلىق توپلاش ئۇچۇن، كان ئېچىپ ئالتۇن قېزىش دېگەن نام بىلەن نۇرغۇنلىغان ئەمگەكچى دېھقانلارنى كانلاردا ئىشلىتىپ ھايات تىدىن ئايرىدى. ئۇنىڭ كىشىلەرنى كان ئېچىشقا ئىشلىتىش ئۇسۇلى تولمۇ ۋەھشىي ۋە قاتتىق ئىدى. ھەر 20 — 30 ياكى 40 ئادەمنى بىر زەنجىرگە باغلاپ، ھەر ئىككى كىشىگە بىردىن چىرىك قوشۇپ، قىش، ياز ئىشلىتەتتى. بىر ئادەمگە بىر ئايدا بىر غەلۋىردىن تېرىق بېرەتتى. «گۇناھى قاتتىق» دېگەنلەرگە ئۆزىنىڭ تۇغقانلىرىدىن باشقا يات كىشىلەرنىڭ سۆز قىلىشىغا يول قويمايتتى، بىر نەرسە بەرمەيتتى. ھەتتا بىر — بىرلىرى بىلەن سۆزلىشىشىن چەكلەيتتى. ئۇلارنى كۈندۈزى شۇنداق قاتتىق نازارەت بىلەن ئىشلىتىپ، كېچىسى زىنداننىغا قامايتتى. ھەربىر ئىشقا بىرىدىن مۇئەككەل قويۇلغانىدى. بۇلارنىڭ

---

① مىرزا شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ». قولىيازما.

چوڭ ـ كىچىكى بولۇپ، ئىشقا سالىدىغانلار، ئىشقا بۇيرۇيدىغانلار بىلەن زىنداننغا سالىدىغانلار ئايرىم ئىدى.

مىرزا ئابابەكرى كان قېزىش بىلەن ئالتۇن توپلاشتىن باشقا، قەدىمكى شەھەرلەرنى ئالتۇن تاپمەن دەپ قازدۇردى. بۇنىڭ نامى «قازىق» دەپ ئاتالدى. قەشقەر كونىشەھەرنى قازدۇرۇپ، ئالتۇن قېزىش باھانىسى بىلەن قەدىمكى گۈزەل شەھەرنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى.

خوتەن، قەشقەرنى قازدۇرۇش بىلەن نۇرغۇن ئالتۇن، جاۋاھىر، تىللا، كۈمۈشلەرگە ئىگە بولدى.

قەدىمكى شەھەرنى قېزىش يالغۇز خوتەن بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى. ئۇ نۇرغۇن ئاھالىنى ئىشقا سېلىپ قەشقەردىكى «قازىق» نامىدىكى بىر قەدىمىي شەھەر خارابىسىنى قازدۇرۇپ نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش، جاۋاھىر، تىللا قاتارلىق بايلىق تاپتى.

ئۇ «خوتەننىڭ قەدىمكى شەھىرىنى قازدۇرۇپ 27 خۇم (كۇپ) دۇنيا دەپسىنە تاپتى. بۇ كۇپلەرنىڭ ھەربىرىنىڭ ئىچىدە بىردىن مىس ئاپتۇۋا بار ئىدى. كۇپلەرنىڭ ھەربىرىنىڭ ئىچى تىللا ۋە ئالتۇن بىلەن توشقۇزۇلغان، مۇشۇنداق ئاپتۇۋلارنىڭ چۆرىسى كۈمۈش بىلەن ئىشلەنگەن بولۇپ، «بالىش» دەپ ئاتىلاتتى.» تارىخىي مەنبەلەردە: «بىر بالىش 500 مىسقال، ئۆزى ئۇزۇنچاق، ئوتتۇرىسى ئىنچىكە» دەپ يېزىلغان①، مىرزا ھەيدەر كوراگانى مۇنداق يازغاندى: مۇشۇنداق «مىس ئاپتۇۋىدىن بىرى مېنىڭ قولۇمغا چۈشۈپ قالدى. بۇ شېشىنىڭ تەقلىددە بولۇپ، بوينى ئىنچىكە، ئۇزۇن بولۇپ، قېلىن تۆمۈردىن دەستە بېكىتىلگەنىكەن. ئوتتۇرىسىغا ئېگىزلىكى ئاپتۇۋىنىڭ ئاغزى بىلەن تەڭ كېلىدىغان مىس تور

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

بىپگىتىلگەن. تاپتۇۋۇنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن بىر يېرىم گەزدىن زىيادىرەك بولۇپ، ئەگەر سۇ توشقۇزۇلسا ئىككى كىشى بىر جايدىن يەنە بىر جايغا ئاران يۆتكىيەلەيتتى. بۇ بالىشلار كۈپنىڭ ئىچىدە ئاپتۇۋا بىلەن خەزىنىلەردە قويۇلغان سويىچە لەشكەرلەرنىڭ قولىغا چۈشتى. مېنىڭ قولۇمغىمۇ بىرنەچچىسى چۈشۈپ، ئۇنىڭ سۈرتىنى كۆردۈم. (قازىق) ئىش باشچىلىرىنىڭ ئېيتقانلىرىدىن ئاڭلىدىمكى، بىر ئاپتۇۋۇنىڭ ئىچىدىن «خۇمار خاتۇننىڭ ئوغلىنىڭ تويى ئۈچۈن» دەپ يېزىلغان بىر خەت چىققان. خۇمار خاتۇن كىم؟ قاچان ئۆتكەن؟ قانداق بولغان؟ بۇ توغرىدا مەلۇمات يوق.» ①

مىرزا ئابابەكرى شۇنچە زالىم، ۋەھشىي تۈرۈپ باشقىلارنى ئالداش ئۈچۈن ئىبادەت قىلىشقا ۋە زاكات بېرىشكە ئۇمراق ئىدى. ئالىملارنىڭ سۆھبەت، مەجلىسلىرىگە ئېرىنمەستىن داخىل بولاتتى. ئۇ ھەممە ئىشلارنى ھەل قىلىشقا قۇۋۇلۇق - شۇملۇق ئىشلىتىپ، دىن بىلەن ھاكىمىيەت بىردەك دېگەنىنى بازارغا سېلىپ قازى، رەئىسلەرگىچە پەتۋا يازدۇرۇپ، پەتۋا بىلەن ئىش قىلاتتى. ئۇ ئەڭ قەبىھ ئىشلىرىغىمۇ پەتۋا سورايتتى. ئۇ مۇشۇ يول بىلەن ھەر قانداق بىر ئىشقا بىر شەرىئەت يولىنى تاپاتتى. قازى، رەئىس پەتۋا بەرسە، ياخشى بولمىسا، پەتۋا بەرگۈچىنى تاياق زەربى بىلەن ئىقرار قىلدۇرۇپ ئۇنىڭ ھايانىنى ئۆلۈم بىلەن ئاخىرلاشتۇراتتى. ئۇ «شەرىئەت بويىچە ئۆلۈم لازىم ئىدى، ئەمما، ئۇنى مەن مەرھەمەت قىلىپ ئۆلتۈرمەيمەن، ئۇنى پالانى ئىشقا بېۋىرۇيمەن» دەيتتى. بىراق، ئۇ بۇيرۇغان ئىش

(1) مىرزا ھەيدەر كۆراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما. شاھ مەھمۇد جۇررااس: «تارىخ». مولا مىرسالىخ كاشغەرى: «قەشقەر تارىخى» قولىيازمىلار.

ئۇلۇمدىن كۆپ دەرىجىدە يامان بولاتتى. بىر قېتىم ئۇ، مۇنداق بىر ئىشقا پەتۋا سوراپ: «ئەگەر توختى بەختىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن بەختىگە ھۇجۇم قىلسا، بەختىنىڭ ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىش، زەرەرنى توسۇش ئۈچۈن توختىغا ئالدىن چارە كۆرۈش دۇرۇس ـ دۇرۇس ئەمەسمۇ؟ گۇۋاھلىق بېرىگلار، ئەجىر تاپسىلەر» دەپ پەتۋا بەرگۈچىدىن «دۇرۇس» دېگەن پەتۋانى ئالغاندى، يەنە بىر قېتىم، ئۇ: «خالىد بۇزۇقلار قاتارىغا كىرىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ باشقا يۇرتقا كېتىشى بۇ يۇرتتا پىتنىگە سەۋەبچى بولىدۇ. شۇڭا، پىتنىنى توسۇش ئۈچۈن خالىدنى باشقا يۇرتلارغا بارالمايدىغان قىلىپ قويۇش كېرەكمۇ ـ يوق؟ بۇنىڭغا گۇۋاھلىق بېرىگلار، ئەجىر تاپسىلەر» دەپ پەتۋا سورايدۇ. ئۇ مۇشۇنداق پەتۋا بىلەن قانۇنسىز كۆچكەن دېگەن نام بىلەن «مادۇ ۋە چېگىراك ئايماقلىرىدىن ۋە ئۇزگەندىن ئادەملىرىدىن 3000 كىشىنى ئۆلتۈرگەنىدى». «بۇلارنى قاچاقچى، ئەگەر قېچىپ باشقا ۋىلايەتلەرگە بارسا پىتنىگە سەۋەب بولىدۇ. بۇلارنى بۇ مەملىكەتتە ساقلاپ قالمەن، قاچالمايدىغان قىلىپ قويۇش كېرەك.» دەپ، بىرنەچچە مىڭ كىشىنىڭ پۇتىنى كېسىپ تاشلىغانىدى ①.

مىرزا ئابابەكرى ئۆزبېكنىڭ زالىملىقى، رەھىمسىزلىكى ۋە قانخورلۇقى بىلەن تارىخ بېتىدە «مىرزا ئابابەكرى دابالىق» (موغۇلچە زالىم مەنىسىدە) دەپ نام ئالدى ②. ئۇنىڭ زالىملىقى شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنكى، ئۇنىڭغا چىدالماي زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۇھەممەت شاھ، مېھرىنىگار خانىم مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگانىنىڭ ئاكىسى ۋە ھەمشىرىسى ئىدى. ئۇلار شۇنداقلا مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئاكىسى ھەمشىرىسى

①② مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

ئىدى. بۇلار كابۇلدىن بەدەخشانغا كېلىش ۋاقتىدا مىرزا ئابابەكرى لەشكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشىدۇ. مىرزا ئابابەكرى ئۇلارنى قەشقەرگە ئالدۇرۇپ كېلىدۇ. ئۇنىڭ خان سۇلتان خانىم دېگەنلەر ھەمشىرىسى بولۇپ، ئۇ ئايال پۈتۈن ئۆمرىدە ئىبادەت بىلەن بولۇپ كۈن ئۆتكۈزگەن ئايال ئىدى. ئۇنى زىندانغا سېلىپ، ئۇنىڭغا بىر مۇددەت ھاراقتىن باشقا نەرسە بەرمەيدۇ، بۇ ئايال ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلۈم ھالىغا كەلگەندە، ئۇنىڭغا بىر ئوتلاملا سۇ بېرىدۇ. ئۇ مۇشۇ ئازاب بىلەن قېينىلىپ ئۆلىدۇ. مۇھەممەد شاھنى ئاختىلار قاتاردا 15 ياشقىچە ساقلايدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇيرۇق قىلىپ، كاۋاپ پىشۇرىدىغان ئۆيدە كاۋاپ زەخمى مەيدىسىگە قاقتۇرىدۇ، قېقىلغان زېخ ئۇنىڭ دۇمبىسىدىن تېشىپ چىقىدۇ. ئۇ مۇشۇ ھالدا لەختە ـ لەختە بولۇپ بەش كۈندىن كېيىن سېسىپ ئۆلىدۇ. ئۇز ھەمشىرىلىرىدىن بېگىم خېنىملارنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ ... شۇڭا، مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ھەرمىللەت ئەمگەكچىلىرى قوزغىلىپ ئۇنىڭ زۇلمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇنى دەپنە قىلىش يولىنى ئىزدىمەكتە ئىدى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ زۇلمى ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى تەكتىدىن تەۋرىتىپ ھالاكەت گىرۋىكىگە ئەكىلىپ قويدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئۇ تېخىمۇ ئەشەددىيلىشىپ كەتتى.

مىرزا ئابابەكرى ئاخىرقى جان تالىشىش مەزگىلىدە خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ۋەيران قىلىپ، ئۇلار ئۈستىدىكى ئازاب ـ ئوقۇبەتنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئۇزۇن تاردىتىن بىرى مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەن ئاۋات، گۈزەل قەشقەرنى ۋەيران قىلىپ چۆللۈككە ئايلاندۇرۇۋېتتى. شەھەر ئاھالىسىنى تاماھەن دېگۈدەك يەكەنگە كۆچۈرۈپ كەتتى.

سەئىدخانىڭ قەشقەرگە ئەسكەر باشلاپ كېلىۋاتقانلىق

خەۋىرى ئاڭلانغاندىن كېيىن، ئۇ «قەشقەرنىڭ تۆمەن دەريا سى بويىغا سېلىنغان كونا قەشقەر قەلئەسىنى يېڭىباشتىن سالدۇردى. بۇ قەلئەنىڭ ھەجمى تولىمۇ چوڭ بولۇپ، قەلئە تېمىنىڭ ئېگىزلىكى 30 گەز چامىسىدا كېلەتتى. قەلئە 150 بۇرجەكلىك قىلىپ ياسالغان بولۇپ، ھەر بىر بۇرجەكنىڭ ئەتراپىغا يەنە مۇداپىئە توسۇقى ئورۇنلاشتۇرۇلغاندى. ئەتراپىدىكى ھەرقايسى قەلئە بۇرجەكلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 30 گەزدىن يۇقىرى ئىدى. سېپىلنىڭ كۆپ جايلىرىدا تۆت ئاتلىق ئەسكەر قاتارلىشىپ بىمالال ماڭالايتتى. ئۇ، مۇشۇنداق ھەجمى چوڭ كاتتا قەلئەنى يەتتە كۈندە تاماملاتقۇزغاندى.» ① شۇنچە زۇلۇم بىلەن خەلقنىڭ قان بەدىلىگە سېلىنغان بۇ قەلئە «خۇددى سەلنى كۆل، ئوت يالقۇنىنى چاۋا ـ چاتقال بىلەن توسۇغان» غا ئوخشاش بىر ئىش ئىدى. بۇ قەلئە مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنىڭ ئۈزۈل ـ كېسىل بەربات بولۇشى يولىدا، چېكىدىن ئاشقان ۋەھشىي زۇلۇمنىڭ جىنايەت گۇۋاھچىسى بولۇپ قالدى، خالاس.

4 ـ بۆلۈم شەيبانىخان ۋە موغۇل خانلىرى

سۇلتان يۇنۇسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۇرۇغ نىغا چوڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇدخان ۋارىسلىق قىلىپ خان بولدى. بۇ چاغدا موغۇلستاندا ئەھمەدخان خان ئىدى. سۇلتان مەھمۇدخان خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان مەزگىلدە

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگانىي: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدا بىر قەدەر تىنچ، دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان ۋە بۇنداق مۇناسىۋەت ۋەت كۈندىن - كۈنگە قويۇقلاشقانىدى. سۇلتان يۇنۇسخان چوڭ قىزى مېھرىنىسگار خېنىمنى سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ ئوغۇل لىرىدىن سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا بەردى. مېھرىنىسگار خېنىمنىڭ سىڭلىسى قۇتلۇق نىگار خېنىمنى ھىجرىيە 808 - يىلى (1405 — 1406) ئەبۇ سەئىدنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ئۆمەر شەيىخ مىرزىغا بەردى. بۇ قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋەت سۇلتان ئەبۇ سەئىد بىلەن موغۇلستان خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى دۇشمەنلىكنى يۇمشىتىپ، دوستانە مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىتىلىشىغا سەۋەبچى بولدى.

سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرى بىلەن ئورناتقان قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتى ئادەتتىكى نىكاھ مۇناسىۋىتى بولماستىن، بەلكى سىياسىي جەھەتتە ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، خانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاق تۈزۈشنىڭ بىر خىل شەكلى ئىدى. ئىككى خانلىق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شۇ ئارقىلىق مۇستەھكەملەنىدى. بۇ ئۆزگىرىش ئېچكى - تاشقى جەھەتتە بىر مەزگىل تىنچ ئۆتۈش ۋەزىيىتىنى يارىتتى.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، سۇلتان مەھمۇدخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى ۋەزىيەتتە مۇنداق ئۆزگىرىش يۈز بەردى:

سۇلتان مەھمۇدخان ئىلگىرىكى مۇقىم ۋەزىيەتنى ئۆز قولىدا مۇستەھكەم تۇتۇپ تۇرالمىدى. ئۇيغۇر خەلق تەمسىلىدە «مىراس ئالغۇچى مىراسنىڭ قەدرىنى بىلمەيدۇ» دېگەندەك، ئاتىسىدىن قالغان ھاكىمىيەتنىڭ قەدىر - قىممىتىنى بىلمىدى. ئۇ تەپىيار تەختكە چىققان قابىلىيەتسىز بىر شاھزادە ئىدى. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن،

ئۇندك ئىقتىدارسىزلىقىنى بىلگەن ياماق نىيەتتىكى پىتنەچىلەر ئۇنىڭ قوينىغا كىرىپ ئىلگىرىكى تالانتلىق قوماندان، ئىقتىدارلىق ئەمىر، باتۇر لەشكەر بېشى، بىلىملىك ئەربابلار ئۈستىدىن ئوتقۇيروقلۇق قىلدى. ئۇلارنىڭ سۆيىقەستلىرىگە ئىشەنگەن سۇلتان مەھمۇد ئاتىسى يۇنۇسخان ھاكىمىيىتى دەۋرىدە سۇلتان يۇنۇسخانغا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن خىزمەت قىلغان، بوران ـ چاپقۇنلاردا سىنالغان ئىقتىدارلىق قوماندان، ئەمىر، خانلىق ئەربابلىرى ۋە بەگلەرنى ئېتىبارسىز چىقىرىپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى ھېسابلانغان ھەسەتخورلارنى، ياش، تەجرىبىسىز كىشىلەرنى مۇھىم ئىشلارغا قويدى. ياخشى كىشىلەرنىڭ قەدىرىگە يەتمىدى. ئۇلارنى ھوقۇق، ۋەزىپىلىرىدىن قالدۇرۇپ، ئوردىدىن ھەيدەپ چىقاردى. ياماق نىيەتلىك ئادەملەرنىڭ دۇشمەنلىك ھەرىكىتى سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى.

ئۇ «سۇلتان يۇنۇسخان ۋاقتىدا دەپتەر بېشى بولغان بەش چوڭ ئەمىرنى بىگۇناھ ئۆلتۈردى. ئۇ بۇنى بۇزۇقلارنىڭ تازىلاش دەپ تونۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا تەجرىبىسىز ئادەملەرنى دىن بەشنى قويىدى»①. بۇ سۆيىقەستچىلەر سۇلتان مەھمۇدقا دۇشمەن گۇرۇھلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، شاھىبەگ خان (شەيبانىخان) دىن پايدىلىنىشىمىز كېرەك، ئۇنى يېنىمىزغا تارتىپ، قوراللاندۇرۇپ رەقىبلەرگە قارشى قويايلىكى، ئۇ بىز ئۈچۈن سەمەرقەند بىلەن بۇخارانى ئېلىپ بەرسۇن، پادىشاھلىق ھەممە ئىشلىرى ئۇنىڭ بىلەن يۈرۈشۈپ كېتىدۇ ئاندىن بىز تاشكەنتتە ئارامخۇدا خاتىرجەم ئۇلتۇرالايمىز ۋە مەقسەتلىرىمىزگە يېتىمىز دەپ ئەقىل كۆرسەتتى. سۇلتان مەھمۇدخان بۇ مەسلىھەتكە قوشۇلۇپ، شەيبانىخانىنى قوللىدى. بىراق، ۋەزىيەتنى ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن كۆزىتىدىغان ئەربابلار بۇ

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

ھەسلىھەتنىڭ ئىنتايىن ياماق تاقىۋەتتىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان
خاتالىقنى ئۇنىڭغا ئېيتقاندا، سۇلتان مەھمۇدخان بۇ پىكىرلەر-
گە زادىلا قۇلاق سالمىدى، ئۇ شەيبانىخاننى قورالالاندۇرۇپ،
ئۇنىڭغا مەدەت بەردى. ئۇنى ئەسكەر بىلەن تاشكەنت ئەتراپ
پىدىكى ئۇتترار، ساۋران قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىشقا
ئەۋەتتى. بۇ شەھەرلەر سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ ھاكىمىيىتى
تاستىدا بولۇپ، مۇھەممەت پىرىدتارخان بۇ يەرلەرگە ۋالىي
ئىدى. شەيبانىخان مۇھەممەت پىرىدتارخان بىلەن ئۇرۇشۇپ،
ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ بۇ جايلارنى ئىشغال قىلدى. شايبانى
خان مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چېچىلىخان ئۆزبېكلەرنى
ئۆز يېنىغا توپلاشقا كىرىشتى.

پەرغانىنىڭ ھۆكۈمدارى مىرزا ئۆمەر شەيخ ئۆز ئەمىر-
لىرى بىلەن دەرھال تەدبىر قوللىنىپ، ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ،
قېيىن تاتىسى ئەينى ۋاقتىدا ئۆزىگە ئىنئام قىلغان تاشكەنت-
نى سۇلتان مەھمۇدتىن قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، «ئوشتۇر قەلئەسى»-
گە ھۇجۇم قىلدى.

سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ قوشۇنلىرى بۇ قەلئەنى قاتتىق
قوغداپ قارشىلىق بىلدۈردى. بۇ ئۇرۇشتا مىرزا ئۆمەر شەيخ
مىنىڭ بىر قىسىم ئەمىرلىرى سۇلتان مەھمۇدخانىنىڭ قولىغا
چۈشۈپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇ چاغدا، مىرزا ئەھمەد سۇلتان
مۇ تاشكەنتنى تارتىۋېلىش كويىدا بولۇۋاتقاندى. ئۇ
15 مىڭ ئەسكەر بىلەن تاشكەنتكە يۈرۈش قىلدى. بۇ چاغدا
شەيبانىخان سۇلتان مەھمۇدخانغا ئاشكارا ئاسىيلىق قىلىپ،
ماۋارائۇننەھرنى ئىشغال قىلىش ھەرىكىتىنى باشلىدى. ھىج
رىيە 905 - يىلى (1499 — 1500)، شەيبانىخان پۈتۈن
كۈچى بىلەن بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. ماۋارائۇننەھرگە
بالايىئاپەت كەلتۈرىدىغان بۇ ئىشقا نىسبەتەن
سۇلتان مەھمۇدخان جىددىي تەدبىر قوللاندى.

ئۇ شەيبانىخاننىڭ سەمەرقەندنى بېسىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگان ۋە خان مىرزا قاتارلىق ھەربىي قوماندانلار باشچىلىقىدا بىر نەچچە مىڭ ئەسكەرنى شايبانىخانغا قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇرۇشتا غەلبە قىلسا، بۇخارانى بېرىمەن دېگەن ۋەدە بىلەن بابۇر مىرزىغا 2000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن سەمەرقەندكە يولغا سالدى. بۇلار تېخى سەمەرقەندكە يېتىپ بارماي تۇرۇپ، سەمەرقەند ھۆكۈمدارى ئېلى مىرزا شەيبانىخاندىن ياردەم سوردى. شەيبانىخان بۇخارادىن دەرھال قوشۇن باشلاپ سەمەرقەندكە يېتىپ كېلىپ سەمەرقەندنى ئىشغال قىلدى. مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگان، بابۇر مىرزا قوماندانلىقىدىكى زور قوشۇن شەھىرى سەندە (يېشىل شەھەر)-گە بېرىپ ئورۇنلىشىپ، سۇلتان مەھمۇدخاندىن ياردەم كۈتۈپ بەش - ئالتە ئاي بىر ئورۇندا تۇرۇپ قالدى، بۇ جەريانىدا نۇرغۇن ئەسكەرلەر ئۇزۇقتىن قېينىلىپ ئاچلىقتىن ئۆلدى. ئاخىر مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگان ۋە خان مىرزىلار ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كېتىشتى. بابۇر مىرزىنىڭ ئەسكەرلىرى ھەر تەرەپكە قېچىپ چېچىلىپ كەتتى. پەقەت ئۆزى بىلەن 240 ئادىمى قالدى.

شەيبانىخان بۇ ۋەزىيەتنى كۆرۈپ خاتىرجەم بولۇپ، سەمەرقەندتە 500 كىشىلىك بىر قوشۇننى قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى بۇخاراغا قايتتى. بابۇر مىرزا شەيبانىخانغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سەمەرقەندتە مەخپىي ھەربىكەت قىلىپ، ئۆز ئەتراپىغا ئادەم توپلىدى. ئۇ سەمەرقەندكە تېگىش ئۈچۈن، سۇلتان مەھمۇد خاندىن ياردەم سوردى. سۇلتان مەھمۇدخان سەئىد مۇھەممەتنىڭ قوماندانلىقىدا 1500 كىشىلىك قوشۇننى ئۇنىڭغا ياردەمگە ئەۋەتتى. بابۇر مىرزا سەمەرقەندنىڭ سىرتىدا شەيبانىخاننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشتى.

ئۇرۇشتا شەيبانىخاننىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولدى. بابۇر مىرزا ئەسكەرلىرى بىلەن شەھەرگە بېسىپ كىرگەن بولسىمۇ، شەيبانىخاننىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قورشاۋىدا قالدى. ئىككى ئايدىن ئارتۇق مۇداپىئە قىلغاندىن كېيىن مۇھاسىرىنى يېرىپ قېچىپ چىقىپ ئۆرە تۆپىگە يېتىپ كەلدى. بابۇر مىرزا ئۆرە تۆپىدىن تاشكەنتكە قايتتى.

شەيبانىخان ئۆز دۈشمىنى بولغان سۇلتان مەھمۇدخان، بابۇر مىرزىلارنى يەپ تۈگىتىش ئۈچۈن، ئۆز قوشۇنلىرىنى زور دەرىجىدە كۆپەيتىپ، ئەسكىرىي كۈچىنى 50 مىڭغا يەتكۈزدى. ئۆزبېكلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئەتراپىغا توپلىدى.

ھىجرىيە 906 - يىلى (1500 — 1501) «شاھى بەگ (شەيبانى) خان پۈتۈن قوشۇننى ھەركەتلەندۈرۈپ، سۇلتان سەئىدخانغا ھۇجۇم قوزغىدى.» سۇلتان مەھمۇدخان ئىلگىرى شەيبانىخاننى يېنىغا تارتىپ ئۇنىڭغا ياردەم بەرگەنلىكتىن، ئۇ سەمەرقەند ۋە بۇخارانى بېسىۋالغاندى. ئاخىرىدا شەيبانىخان تەخ ئۈچىنى ئۆزىگە قاراتقاندا، «چارىسىز قېلىپ، نۇرغۇن نادامەت چەككەن بولسىمۇ، پايدا قىلمىدى.» سۇلتان مەھمۇدخان شايبانىخانىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل كېلەلمەي ئۆزىنىڭ كىچىك ئۈكىسى سۇلتان ئەھمەد خاندىن ياردەم سوراشقا مەجبۇر بولدى. سۇلتان ئەھمەد خان ھىجرىيە 906 - يىلى (1500 — 1501)، تاشكەنتكە بېرىپ سۇلتان مەھمۇدخان بىلەن ئۈچراشتى. سۇلتان مەھمۇد خان ئۆز ئوغلى سۇلتان مۇھەممەتخاننى شەيبانىخانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. شەيبانىخانىڭ ئۈشتۇمتۇت ھوجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگان بىلەن بابۇر مىرزىنى ئۆرە تۆپىگە ئورۇنلاشتۇردى.

شەيبانىخان ئىككى سەپتە سۇلتان ماھمۇد خانغا قارشى تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ چاپاۋۇل قىسىملىرى ئۇخشى

قەلئەسگە يېتىپ كەلدى. شەيخ بايەزد بۇ قەلئەنى چىڭ ساقلاپ زادىلا تەسلىم بولماي تۇرۇۋالدى. ئۇزاق قالماي، شەيبانىخان 30 مىڭدەك تولۇق قوراللانغان ئەسكەرنى باشلاپ يېتىپ كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، كوچۇم سۇلتان، جانىبەگ سۇلتان قاتارلىق سەركەردىلەر ۋە ئەمىرلەر بار ئىدى.

ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى سەپكە تىزىلىپ، سوقۇش باشلاندى، بۇ سوقۇشتا شەيبانىخاننىڭ قوماندانلىرى كۆپ، ئەسكەرلىرى خېلى بولغانلىقتىن، سۇلتان ماھمۇدخاننىڭ قوشۇنلىرى يېڭىلىپ، سۇلتان ماھمۇد خان ۋە سۇلتان ئەخمەد خان شەيبانىخاننىڭ قولىغا ئەسىرگە چۈشتى. بابۇر مىرزا ئامال قىلالماي، شەھەردىن قېچىپ قارا تېكىن ئارقىلىق كابۇلغا كەتتى.

شەيبانىخان بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا تولۇق غەلبە قىلىپ، تاشكەنتنى سۇلتان مەھمۇدخاندىن تارتىۋالدى ھەمدە سۇلتان مەھمۇد خاننىڭ سىڭلىسى خېنىم خاننى (يۇنۇسخان قىزى) ئوغلى تۆمۇر سۇلتانغا نىكاھلاپ ئېلىپ بەردى. شەيبانىخان ئايشە سۇلتان خېنىمنى، جانىبەگ قۇتلۇق خېنىمنى ئەمرىگە ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى خاننى مۇغۇلىستانغا قايتۇردى.

سۇلتان ئەخمەدخان مۇغۇلىستانغا قايتىپ كېلىپ، ھىجرىيە 909 - يىلى (1503 — 1504) ئوچتۇرپاندا ۋاپات بولدى. سۇلتان مەھمۇدخان يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، يەنە ماۋارا ئۇننەھرگە بېرىش خىيالىدا بولۇپ يۈردى. ئۇ «شاھىبەگ خانغا قىلغان مەرھەمەت ۋە يارەمىلىرىمنى نەزەرگە ئېلىپ، ماڭا ياخشىلىق قىلسا ئەجەب ئەمەس» دېگەن ئۈمىد بىلەن، ئۆز بالىلىرى ۋە يېقىن ئىقتىدارلىق بەگلىرىنى ئېلىپ شىمال جاڭدىن تاشكەنتكە قاراپ يولغا چىقىپ، چېگرىدىن ئۆتكەندە، شەيبانىخان دەرھال خەۋەر تېپىپ سۇلتان مەھمۇدخاننى

قولغا ئالدى ۋە ئۇنىڭغا: «مەن سېنى بىرىنچى قېتىم تۇتقۇن قىلغاندا، سېنى مېنىڭ ئاتام ۋە تۇغقىنىم دەپ ھېسابلاپ يۈرەتتۈڭغا قايتۇرغانىدىم. ئەمدى يەنە مەرھەمەت قىلالمايمەن. يەنە مەرھەمەت قىلىش — مۇلۇكنىڭ يوقىلىشىغا سەۋەب بولىدۇ» دېدى. ھىجرىيە 914 - يىلى (1508 — 1509)، شايبانى خان ئۇنى بەش نازەسىدە ئوغلى بىلەن بىللە خوجەند دەريا چۆكتۈرۈپ قەتل قىلدى. دېمەك، سۇلتان مەھمۇدخان شەيبانىخانىڭ خائىنلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ ئۇنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەنلىكتىن، ئاخىر مۇشۇنداق پاجىئەلىك ئەھۋالغا قالدى. دۆلەتنى مۇنقەرزلىككە ئۇچراتتى.

شەيبانىخان «ئۆزبېكلەر ئاردىدا 30 مىڭدەك موغۇل بار. ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى بىزگە ئەقىدە بىلەن خىزمەت قىلىمايدۇ. ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا، بىز ئۇلارغا نېمە قىلغان بولساق، ئۇلارمۇ بىزگە شۇنداق قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ يامانى مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگاندۇر. ئۇ لەشكەر بېشى ئۇنى چوقۇم تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشىمىز لازىم. ئۇلارنى ئۆلتۈرۈش گويا خانلاردىن بىرىنى ئۆلتۈرگەنگە ئوخشاش بولىدۇ» دەپ ھېسابلايتتى.

مۇھەممەت ھۈسەيىن بىن مۇھەممەد ھەيدەر ھىجرىيە 880 - يىلى (1475 — 1476) تۇغۇلۇپ 12 ياشقىچە سۇلتان مەھمۇد خاننىڭ تەربىيىسىدە بولدى. سۇلتان مەھمۇد خان ئاتىسى سۇلتان يۇنۇسخان ئورنىغا خان بولغاندىن كېيىن، مۇھەممەت ھۈسەيىن سۇلتان مەھمۇد خاننىڭ خىزمىتىدە بولدى. ھىجرىيە 899 - يىلى (1493 — 1494)، يۇنۇسخانىڭ چوڭ قىزى خوپ نىگار خېنىمنى نىكاھىغا ئېلىپ يۇنۇسخانغا كۈيئوغۇل بولغاندى. شۇ چاغدا سۇلتان مەھمۇدخان ئۆزە تۆرەلىرىنىڭ بارلىق ھودۇدلىرى بىلەن مۇھەممەت ھۈسەيىننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەندى. ئۇ بۇ ۋىلايەتتە توققۇز يىل

ۋالىيلىق قىلدى. كېيىنكى چاغلاردا شەيبانىخان تەرىپىدىن يېڭىلىپ قېلىپ ئۆزە تۆپىدىن قارا تېكىن تەرەپكە قاچقاندى. ئۇ چاغدا ھېسار، قۇندۇز، بەدەخشان ھۆددۇتلىكىدە خۇسراۋ شاھ ھۆكۈمران ئىدى.

مۇھەممەت ھۈسەينىن كوراگانى خۇسراۋ شاھ بىلەن ئۇرۇش شۇڭا ھېسارغا باردى. بۇ جايدىن يەنە قارا تېكىن تەرەپكە كەتتى. بۇ جاي قىش كۈنلىرى ئىنتايىن قاتتىق سوغۇق بولىدىغانجاي بولغاچقا، قار قېلىن بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزى ئورۇنلاشقان دائىرىدىن يۆتكىلىشىگە ئىمكان بولمىدى. كېيىن بۇ جايدىن جان قايغۇسى بىلەن ئەنجانىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ تاغلىرىدىكى «جىراق» دېگەن يەر قوۋۇم ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ يۈردى. شەيبانىخان مۇھەممەدھۈسەين كوراگانىنى «جىراق» تا تۇتۇپ يوقتىش ئۈچۈن جەڭ قىلدى. مۇھەممەد ھۆسەين بۇ قېتىمقى جەڭدە شايبانىخاننىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا ئەسىرگە چۈشتى. ئۇ دەرھال شايبانىخان ئالدىغا ئېلىپ بېرىلدى. شەيبانىخان ئۇنى سەمەرقەندكە ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ باردى. شەيبانىخان خۇسراۋ شەھىتىن ھېسارنى تارتىپ ئېلىپ، خۇراسانغا يۈرۈش قىلغان چاغدا، مۇھەممەد ھۈسەين كوراگانى 12 ئادەم بىلەن خۇراسانغا قېچىپ كەتتى. شەيبانىخان، خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىپ، ھىجرىيە 912 - يىلى (1506 — 1507) بۇ يەرنى پەتنە قىلغاندا مۇھەممەت ھۈسەين كوراگانى يەنە شايبانىخاننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. شەيبانىخان ئۇنىڭ دەرھال ئۆلتۈرمەستىن بەلكى ھېيلىگەرلىك بىلەن مۇھەممەدھۈسەين كوراگاننىڭ ھىراتقا قايتىشقا رۇخسەت قىلدى ۋە ئارقىدىنلا ئالچاق ئەۋەتىپ ئونى ھىجرىيە 914 - يىلى (1508—1509) خۇراساندا قەتل قىلدى. مۇھەممەت ھۈسەين كوراگانى ئەمىر ھۈسەين سادات مازىرىغا دەپنە قىلىندى.

شەيبانىخان مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگانىنى خۇرا-
ساندا ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، مۇھەممەت ھەيدەرنى تۇتۇپ
كېلىش ئۈچۈن كىشى ئەۋەتتى. ئۇنىڭ تەزىلىكىدە مۇھەممەد
ھەيدەرمۇ ئامۇ دەريا سىدا غەرق بولىدىغانلار قاتاردا ئىدى.
بۇ ئىش مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ ھەمشىرىسىنى نىكاھىغا ئالغان
ئەبەيدۇللا سۇلتانغا تاپشۇرۇلدى. ئەبەيدۇللا سۇلتان بۇ ئىش
نى ئانچە خالىمىسىمۇ ئەمما شەيبانىخاننىڭ سەزىگىدىن
ئەسلا چىقالمايتتى. شۇڭا، ئۇ مۇھەممەت ھەيدەرنى ئەۋەتىلگەن
كىشىگە تاپشۇرۇپ بەردى ۋە مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگانىدىن
قالغان ئەرسلەرنى تىنتىپ بولغاندىن كېيىن ئېلىپ ماڭساڭ-
لار دېگەن باھانە بىلەن بىرنەچچە كۈن كەينىگە سۈرىدى.
دەل مۇشۇ چاغدا مۇھەممەت ھۈسەينىنىڭ ئۇستازى مەۋلانا
مۇھەممەت ئۇنى مەخپىي ھالدا بۇخارادىن كابۇلدىكى تاغىسى
بابۇرنىڭ قېشىغا قاچۇرۇۋەتتى.

5 - بۆلۈم شەيبانىخانىنىڭ شاھ ئىسمايىل بىلەن مەرۋدىنىڭ يېنىدا بولغان جەڭلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىلىشى

ھىجرىيە 913 - يىلى (1507 — 1508)، شەيبانى خان سۇلتان مەھمۇدخان بىلەن نارەسىدە بەش ئوغلىنى خوجەند دەرياسى بويىدا ئۆلتۈرۈپ موغۇلستاندىن كۆچلى ئارام تاپقاندىن كېيىن، ئۆزبېكنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى ئامۇ دەريا سىنىڭ سول تەرىپىدىكى دۈشمەنلىرىگە قاراتتى. شۇ مەزگىللەردە خۇسراۋ شاھ، بىلەن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى مۇستەقىللىق تالىشىپ، ئۆزئارا جەڭگە - جېدەل

چىقىرىشۋاتقان بولسىمۇ، شەيبانىخاننىڭ تەھدىتىگە ئورتاق تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن يەنىلا ئىتتىپاقلىشىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

شەيبانىخان ھەممىدىن ئاۋۋال خۇسراۋ شاھقا قارشى ئۇرۇش قوزغىغان بولسىمۇ، لېكىن تەنبەل خان ئىسيان كۆتۈرگەنلىكتىن بۇ ئۇرۇشنى توختىتىپ ئۆزىگە قارشى ئىسيانىنى جىمجىتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ تەنبەل خانىنى جىمجىتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن خاتىرجەم بولۇپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكىلەرگە ھۇجۇم قوزغىدى. بۇ ۋاقىتتا بابۇر شاھ خىتلاندا ئەگ تونۇلغان شاھلارنىڭ بىرى ئىدى. شەيبانىخان پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچى بىلەن خارازىمگە ھۇجۇم باشلىدى. خارازىمگە سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا بايقارانىڭ ئەگ سادىق تەرەپدارلىرىدىن بولغان ھەسەن سوپى ھاكىم ئىدى. شەيبانىخاننىڭ قوشۇنلىرى «بۇ ۋاقىتتا ئامۇ دەرياسىدىن بېسىپ ئۆتۈپ ھەسەن سوپىنىڭ ئەگ ئاساسلىق كۈچى بولغان تۈركمەنلەر سېپىنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئىككى ئوتتۇرىدىكى ئۇرۇش ئۈزۈن داۋام قىلدى. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە، ھەسەن سوپى داۋاملىق باتۇرلارچە ئۇرۇش قىلمىاي ئۇرۇشتىن چېكىنىپ ھىسارغا قاچتى. شەيبانىخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئىز باستۇرۇپ كېلىپ خۇسراۋ شاھقا ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىرى ئۇنىمۇ مەغلۇپ قىلدى» ۋە «خۇسراۋ شاھنى 200 دەك ساداق ئەسكىرى بىلەن قوشۇپ تامامەن يوقاتتى. خۇسراۋ شاھنىڭ ھىسار، قۇندۇزدا 25 يىلدىن بېرى توپلىغان خەزىنىلىرىگە ئىگە بولدى». ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ ھەسەن سوپىغا ئەۋەتتى. ①

ھەسەن سوپى بۇ چاغدا خارازىمنىڭ يېنىدىكى بىر ئەسكىرى گازارمىدا ئىدى. بۇ ئەھۋال ھەسەن سوپىنى قاتتىق ۋەسۋە-

① مىرخاۋەندى يازغان «رەۋزە تۈسسەپا» دە: «شەيبانىخان خۇسراۋ شاھنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ ئۇنى بىر ئېشەك قۇيرۇقىغا باغلاپ، قۇندۇز كوچىلىرىدا ئايلاندۇرۇپ قەتل قىلدى» دېيىلگەن.

سىگە سالغان بولسىمۇ «شەيبانىخاننىڭ ھۇجۇمىغا قارشى 11 ئاي سوقۇش قىلدى. بۇ جەريانىدا قەلئەدىكىلەر قامال ئىچىدە قالغانلىقتىن ئاچلىقتىن ئۇرغۇن ئادەم ئۆلدى. قالغانلىرى جەڭ ئىقتىدارىنى يوقاتتى. شەيبانىخان خارەزىم قەلئەسىنى پەتھ قىلىپ ھەسەن سوپىنى ئۆلتۈردى.»

شەيبانىخان خارەزمنى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئىككىنچى قەدەمدە ئۆزبېكنىڭ ئەڭ ئاساسلىق دۈشمىنى ھېسابلىغان خۇراسان سۇلتانى ھۈسەيىن مىرزا بايقاراغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. شەيبانىخان بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئۆزبېكنىڭ ئەسكىرىي كۈچىدىن پايدىلانغاندىن سىرت، يەنە ماۋرائۇننەھەردىكى ھەنەفىيە مەزھىپىدىكىلەردىنمۇ پايدىلاندى.

بۇ ئۇرۇش ھىجرىيە 911 - يىلى (1505 — 1506) پارتلىدى. ئۇرۇش پارتلاپ ئۇزاق ئۆتمەي، سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزا ۋاپات بولدى. سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بالىلىرى ئىچىدە نىزا باشلىنىپ كەتتى. ئورتاق دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن بىرلىككە كېلەلمىدى. ھۈسەيىن بايقارانىڭ چوڭ ئوغلى بەدىئۇز زامان ئىنىلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ دۈشمەنگە قارشى تۇرماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ مال ـ دۇنياسىنىڭ ھەلەكچىلىكىدە قالدى. شۇ چاغدا بابۇر مىرزا ئۆزىنىڭ ۋەزىرى جاھانگىر بەلەن كابۇلدا ئىدى. بۇ ۋاقىتتا شەيبانىخاننىڭ قوشۇنلىرى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ مورغاپ ئەتراپىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ ھېراتتىكى بەدىئۇز زامانغا ۋەكىل ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئۆزىنى ئىختىيارى بىلەن تەسلىم بولۇشىنى تەلەپ قىلدى. ئەمما بەدىئۇز زامان شەيبانىخاننىڭ بۇ تەلىپىگە قاتتىق ھاقارەت بىلەن جاۋاب بەردى. ئۆزبېك قوشۇنلىرى دەرھال ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، «مەرجاك» غىچە ئىلگىرىلىدى. ئۆزبېك قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا شەيبانىخانىنىڭ ئوغلى

تېمۇر سۇلتان، شەيبانىخاننىڭ ئىنىسى مەھمۇد سۇلتان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇللا سۇلتانلار بار ئىدى. ھىجرىيە 913 - يىلى (1507 — 1508) ھىرات قوشۇنلىرى بىلەن شەيبانىخاننىڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ بولدى. بۇ جەڭدە نۇرغۇن قان تۆكۈلدى. ئاخىرىدا، شەيبانىخاننىڭ قوشۇنلىرى ئۈستۈنلۈك قازاندى. ئەمىر زۇلنۇن بۇ قېتىمقى جەڭدە ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ھىرات قوشۇنلىرى تامامەن يېڭىلدى.

ھىرات شەھىرىدىكى سەئىد ئابدۇللا مىرزا مەشھۇرگە قاچتى. ئابدۇل باقى ۋە ئەمىر مۇھەممەت بۇرۇندۇق سەبزۋارغا قېچىپ قۇتۇلدى. بەددىئۇز زامان قەندىھارغا قېچىشقا مەجبۇر بولدى.

ھىجرىيە 913 - يىلى (1507 — 1508) ھىراتنىڭ ئەڭ چوڭ ئۆلۈمى ۋە ئۇلۇغلىرى شايبانىخان ئالدىغا چىقىپ ئۆز ئىختىيارى بىلەن دەرۋازىنى ئېچىپ، شەيبانىخاننى ئەسكەرلىرى بىلەن ھىراتقا باشلاپ كىردى. شايبانىخان ھىراتنىڭ تەختىدە ئولتۇردى. سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا بايقارانىڭ 38 يىلدىن بېرى توپلىغان خەزىنىلىرىنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالدى ۋە خوتبىدە ئۆزىنىڭ لەقىبى - «خلىنەالرھمن» دېگەنىنى قوشۇپ ئوقۇشنى جاكارلىدى.

شەيبانىخان ھىراتتىكى ئىشلاردىن قولىنى بوشاتقاندىن كېيىن، بەددىئۇز زامانىنىڭ ئائىلىسىنى ۋە مۇزەپپەر مىرزا ھۆسەين مىرزىنىڭ خوتۇن - بالا چاقىلىرىنى ئۆزىنىڭ ھۇزۇرىغا ئالدۇردى. مۇزەپپەر ھۈسەين مىرزىنىڭ 57 ياشلىق خوتۇنىنى ئۆز نىكاھىغا ئالدى. ئۇنىڭ دۇنيا دەپنىلىرىنىڭ ھەممىسىنى، قىممەتلىك تاشلار، ئۇنچە - مارجان، ئالماس، جاۋاھىرلارنى ئۆز دەرگاھىغا ئالدۇردى. شەيبانىخان بەددىئۇل زامانىنىڭ ئائىلىسىگىمۇ نومۇسسىزلارچە مۇئامىلە قىلدى. بۇ

چاغدا بەددىئۇز زامان بابۇر شاھنىڭ ئالدىغا قېچىپ كەتكەنىدى.

شەيبانىخان ماۋارا ئۇننەھرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، يەنە مەرجاڭ سوقۇشىدا غەلىبە قازىنىپ پۈتۈن خۇراسانىنى ئۆز ئىشغالىيىتى ئاستىغا ئالدى. ئۇ ھىراتنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئوغۇللىرىنى خۇراساندا قالدۇرۇپ، ئۆزى ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىگە يۈزلەندى، ئۇ بۇخارادا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن يەنە خۇراسانغا قايتتى.

شەيبانىخان بىر نەچچە مەملىكەتنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن، كېڭەيمىچىلىك قىلىش ئۇچۇن، قورال كۈچى ئىشلىتىپ ئۆز مەملىكىتىنىڭ تېررىتورىيەسىنى غەربكە ۋە شەرق تەرەپكىچە كېڭەيتىشكە ھەرىكەت قىلدى.

شەيبانىخان ئىرانغا يۈرۈش قىلىش مەقسىتىدە ھەربىي كۈچنى توپلىدى. ئىسمايىل شاھنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ زور كۆپچىلىكى پارس ۋە تۈركمەنلەردىن بولۇپ ساپلا دېگۈدەك قىزىل بۆرك كىيگەن شەيخلەردىن ئىدى. شۇڭا ئۇلار «قىزىل باشلار» دەپ ئاتىلاتتى. شاھ ئىسمايىل شەيبانىخانىنىڭ قوشۇن تارتىپ چىقماقچى بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ۋاقىتنى غەنىيمەت بىلىپ ئالدىن ھەرىكەت قىلدى.

شاھ ئىسمايىل سەبزۋار، نىشاپور قوشۇنلىرىنى ھەرىكەتلەندۇرۇپ، مەرۋىشاھجانغا يېقىن بىر يەرگە چۈشتى. مەشھەتتە ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى ئۇچ كۈن قاتتىق ئېلىشتى.

شەيبانىخاننىڭ 20 مىڭدەك ئەسكىرىي كۈچى بار ئىدى. ئەمما ئۇ ئۆتۈپ كەتكەن بىر مۇستەبىت، زالىم ئادەم بولۇپ، باشقىلارنىڭ پىكرىنى ئاسانلىقچە قوبۇل قىلمايتتى.

شاھ ئىسمايىلنىڭ قوشۇنلىرى تۆپلىكىنى شەيبانى

خانىنىڭ ئەسكەرلىرىدىن بۇرۇن ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن ئېگىز - پەس جايدىن دۆڭلەرگە ياماشتى. ئۆزبېك قاراۋۇللىرى بۇ ھالنى كۆرۈپ، ئۇلار قايتىشقان ئوخشايدۇ دەپ گۇمان قىلىشتى.

بۇ ئۇرۇش ھىجرىيە 916 - يىلى (1510 — 1511) يۈز بەرگەنىدى. ئۆزبېك ئەسكەرلىرى ئۆزىنى ئوڭلاپ، جەڭگىۋار سېپىنى تۈزەپ بولغىچە، تۈركمەن ئەسكەرلىرى ھۇجۇم قىلدى. شەيبانىخانىنىڭ ئەسكەرلىرى تۈركمەن قوشۇنلىرىنىڭ ئۆزىدىن جىقلىقىنى كۆرۈپ، قېچىشقا باشلىدى. شەيبانىخانىنىڭ لەشكەر باشلىقلىرى ھەر قانچە جانبازلىق قىلىشقان بولسىمۇ، تۈركمەن ئەسكەرلىرىنىڭ زەربىسى بىلەن ھالاكەت تەرەپكە يۈزلەندى.

ئۆزبېك ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەندىن كېيىن، شەيبانىخان ئۆزىنىڭ بىر نەچچە ئىشەنچلىك قەھرىمانلىرىنىڭ ھىمايىسىدە تۈركمەن قوشۇنلىرىنىڭ سېپىنى بۇزۇپ، مۇھاسىرىدىن چىقىپ كېتىشكە تىرىشتى. ئەمما ئاخىرى تۈركمەنلەرنىڭ قۇلىغا ئەسىرگە چۈشتى. شاھ ئىسمايىل ھىجرىيە 916 - يىلى (1510 — 1511)، شەيبانىخان قاتارلىق ئەسىرلەرنى بوغۇپ ئۆلتۈردى. ئۇ بۇ چاغدا 61 ياش ئىدى. ئۇ پۈتۈن ماۋارائۇننەھرىگە ئون نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى ۋە قورال كۈچىگە تايىنىپ بەدەخشان، خۇراسان، خارەزىم ۋە ھەتتا ئىران چېگرىسىغا قەدەر بولغان جايلارنى بېسىۋالغانىدى. بۇ مەزگىللەردە كۆپلىگەن بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇپ، «ھەججاج II » دەپ نام ئالغانىدى. «زوراۋانلىق قىلغۇچىلار زوراۋانلىق ئاستىدا ئۆلىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بويىچە، ئۇنىڭ ھاياتىمۇ باشقىلارنىڭ قولىدا ئاخىرلاشتى.

6 - بۆلۈم غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى

غەربىي يۇرت ① مەدەنىيىتى تارىخنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە ئۆزۈندىن بۇيان، دۇنيانىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ كەلدى. ئۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاجايىپ تۆھپىلەرنى قوشتى. غەربىي يۇرت دۇنيادا تارىخى ئۇزۇن رايونلارنىڭ بىرى. بۇ زېمىندا ياشغۇچى خەلقلەر ئەڭ قەدىمكى تاش قورال دەۋردىن تارتىپ، ھەر-قايسى تارىخىي دەۋرلەردە دۇنيا پەن - مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە ئالەمشۇمۇل تۆھپىلەرنى قوشۇش بىلەن كېيىنكى ئەۋلادلارغا پارلاق مەدەنىيەت قالدۇرۇپ كەلگەنىدى.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە — ئەڭ دەسلەپكى زور ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ يۈز بېرىشىگە ئەگىشىپ غەربىي يۇرتتا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بارلىققا كەلدى ۋە راۋاجلاندى.

غەربىي يۇرت — ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان ۋە ياۋروپا بىلەن ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولغاچقا، 3000 نەچچە يىلدىن بۇيان ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ تۈرلۈك مەدەنىيەتلىرىنى

---

① غەربىي يۇرت — بۇ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم بولۇپ، تارىختا كىشىلەر بۇ ئۇقۇمنى كەڭ ۋە تار مەنىدە قوللىنىپ كەلدى. كەڭ مەنىدىكى غەربىي يۇرت ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونلىرىنى ۋە موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىنى (ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، قىرغىزستان ۋە تۈركمەنىستان ۋە قازاقىستانىنىڭ جەنۇبىنى) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەن بۇ يەردە «غەربىي يۇرت» دېگەن ئۇقۇمنى كەڭ مەنىدە قوللاندىم.

ئۆزىگە مۇجەسسەملىدى ۋە جايلارنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى ئالماشتۇرۇشىدا ئاساسىي كۆۋرۈك بولۇپ كەلدى. غەربىي يۇرت ئۆزىنىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتى بىلەن شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىدا مۇھىم رول ئويناندى. مىلاددىن Ⅱ ئەسىر قەدىمكى دەۋردە «يىپەك يولى» ① نىڭ ئېچىلىشى ئەينى زاماندا جۇڭگو بىلەن غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپانى تۇتاشتۇرغاندى. «يىپەك يولى» نىڭ مەركىزى بولغان غەربىي يۇرتىمۇ تارىخى ئەسەرلەر-دە خۇددى «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تۆت كوچا ئېغىزى» دېيىلگەن-گە ئوخشاش، شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بىر - بىرىگە ئۆتۈشۈش ئېغىزى بولۇپ كەلگەندى. پارلاق جۇڭگو مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى دەل مۇشۇ جايدا بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ مىشكەنىدى. ئۇيغۇر، قازاقى، رونىك، تۈرك، سوغدى، سانسكرىت، توخرى، ئەرەب، خەنزۇ، موڭغۇل، مانجۇ يېزىقلىرى بۇ رايوندا كەڭ قوللىنىلغانىدى. شۇنداقلا ئۇچ بۇيۇك تىل سىستېمىسى (يەنى ئالتاي تىللىرى، ھىندى — ياۋروپا تىللىرى، خەنزۇ — تىبەت تىللىرى سىستېمىسى) دەل مۇشۇ «تۆت كوچا ئېغىزى» دا ئۇچراشقانلىقتىن، قەدىمكى زاماندا غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىشىنى ئالغا سۈرگەنىدى. مەسىلەن، جۇڭگونىڭ تاۋار - دۇردۇن، فار - فور قاچا قاتارلىق قىممەتلىك تاۋارلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ يەرلىك سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن بىللە ئوتتۇرا

---

① «يىپەك يولى» دېگەن ئاتالغۇ XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا، نېمىس سەيياھى رىچت خوفېن تەرىپىدىن تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭ ئالدىدا «بىرونزا يولى» «شاھراي ئەبرىشىم» «كارۋان يۇيۇك» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. بۇ ھەقتە ۋەلىنىڭ «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» 1985- يىل 11 - ئۆكتەبىردىكى سانىغا بېسىلغان «يىپەك يولى. قورۇق چىمەگ ۋە باشقىلار توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن.

ئاسيا ۋە باشقا رايونلاوغا ئۇزۇلمەي توشۇپ تۇرۇلۇشى، غەربنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىغا، مەدەنىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدىن غەربىي يۇرت ئارقىلىق جۇڭگوغا كىرگۈزۈلگەن نەرسىلىرىمۇ ئوخشاشلا جۇڭگو ئىقتىسادىغا ۋە مەدەنىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتمەي كەلگەنىدى. بۇددا دىنى، خرىستىان دىنى، ئىسلام دىنىغا ئوخشاش دىنلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگوغا غەربىي يۇرت ئارقىلىق كىرىپ كەلگەنىدى. شۇنىڭدەك، دىن بىلەن بىللە بۇددىزم پەلسەپىسى، مۇزىكا، سەنئەت، ھەيكەلتىراشلىق، تېرەقچىلىق ئۇسۇلى قاتارلىقلارمۇ بىللە كىرىپ كەلگەنىدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، قەدىمكى دەۋرلەردە غەربىي يۇرتتا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ھەم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا تىجارىتىغا ماھىر ئىدى، ھەم ئۇلار ھەر خىل دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاچقا، تۈرلۈك دىن ۋە سەنئەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇرغۇنلىغان سەنئەت بۇيۇملىرىنى، قەدىمىي كلاسسىك ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەنىدى. نۇرغۇنلىغان دىنى ۋە قەدىمىي ئەسەرلەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ۋە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، ئۇيغۇرلار كۆپلىگەن ئەدەبىلەر، پەيلاسوپلار، تىلشۇناسلار، تارىخشۇناسلار، سەنئەتكارلار، ئاستىرونوملار، تىببىيشۇناسلار، ھەربىي ئالىملار مەيدانغا كەلگەنىدى.

مىلادى VIII ئەسىردە ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىنى ئىستېلا قىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن، بۇ رايوننىڭ مەدەنىيىتى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ، ئەرەب تىل ـ يېزىقىنى پىششىق بىلىدىغان نۇرغۇن ئالىملار مەيدانغا كەلدى.

ئالاهىده ئىپتىپ ئۆتۈشكه ئەرزىيدىغىنى شۇكى، IX ئەسىردىن XI ئەسىرگىچه بولغان دەۋرلەردە دۇنيا مەدەنىيىتىدە ئورۇن ئالغان مەشھۇر ئالىملارنىڭ بىر قىسمى غەربىي يۇرتتا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئالىملار ئىدى.

سامانىيلار خانلىقى (مىلادى 874 — 999 - يىللار) دەۋرىدە جەمئىيەت بىر قەدەر تىنچ بولغاچقا، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى مۇسۇلمان ئالىملىرىمۇ مەدەنىيەت تەرەققىي تاپقان غەربىي يۇرتقا كۆپلەپ كەلگەنىدى. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تېز گۈللەنىدى. بۇ ھەقتە تارىخنىڭ شاھىدى قىلىپ بىر نەچچە مىسالنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن. مەسىلەن: مەشھۇر ماتېماتىك ئەبۇ جاپپار، مۇھەممەت ئىبنى مۇسائەل خارەزمى، ئۇلۇغ ماتېماتىك ۋە ئاستىرونوم ئەخمەت ئەلى پەرغانى، پەيلاسوپ، غەربىي يۇرت ئارىستو- تېلى ھەم مەشھۇر مۇزىكىشۇناس ئەبۇ ناسىر فارابى (870—950)، ئاتاقلىق تىببىي ئالىم ئەبۇ ئېلى ئىبنىسىنا (981 — 1037)، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت - ئەبۇرەيھان بىرونى (973 — 1048) قاتارلىقلار دەل مۇشۇ غەربىي يۇرتتا ئۆتكەنىدى. تاريخشۇناس گەردىزى (1050 - ؟) نىڭ «زەينۇل ئەخبار» (گۈزەل خەۋەرلەر ئەسىرى)، نىزا- مۇلمۇلكنىڭ «سىياسەتنامە» سى ۋە «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا» قاتارلىق كۆپلىگەن مەشھۇر ئەسەرلىرى دەل مۇشۇ جايدا مەيدانغا كەلدى.

قارا خانىيلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە يەتتىسۇ ۋە تارىم ۋادىسىدىكى رايونلاردا ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە يېڭىلىنىش ۋە يۈكسىلىش بارلىققا كەلدى. دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا تەرەققىي قىلدى. ئىقتىسادنىڭ ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولغان چوڭ شەھەر-

له‌ر بارلىقتا كه‌لدى. بۇ شه‌هه‌رله‌رده ئۇرلۇك پەنله‌ر ئوقۇلىدىغان ئۇنىۋېرسال ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بار ئىدى. مەسىلەن: قەشقەردىكى «ساجىيە»، «مەھمۇدىيە» مەدرىسىلىرى ۋە چوڭ كۇتۇپخانىلار، جامە، كارۋان سارايلىرى بىنا قىلىنغانىدى.

قارا خانىيىلار دەۋرىدە ئۇرغۇن ئالىم ۋە ئۆلىمالار ئەدەب، شائىر، تىلشۇناس، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناسلار، ئاگرانوملار، ھۆكۈماتېۋىپلار، ھەربىي ئالىملار، قانۇنشۇناسلار مەيدانغا كەلدى.

IX ئەسىردە قەشقەردە ياشىغان پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس.

ھاجىپ، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئونىڭ ئۇستازى ھۈسەيىن، ئىبنى خەلىپە قەشقەرى، تارىخشۇناس ئابدۇجاپپار قاتارلىق ئالىملار ئەنە شۇ دەۋرنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ»داستانى، مەھمۇد قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئەھمەت يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» (ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى) ناملىق داستانى، يۈسۈپ سەككاكنىڭ «مۇپتاھىل ئۇلۇم» (ئىسلامىلەر ئاچقۇچى) ناملىق ئەسىرى، ئەبۇلغۇتوھ ئابدۇجاپپار ئىبنى ھۈسەيىن قەشقەرنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق چوڭ ئەسىرى ۋە «موجەئۇششۇاخ» (ئۇستازلارنىڭ توپلانغان يېرى) ناملىق قىممەتلىك ئەسەرلىرى شۇ دەۋرنىڭ گۈل تاجلىرىدۇر. بولۇپمۇ «قۇتادغۇ بىلىگ» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق ئەسەرلەر ئۆز تەپەككۇرىنىڭ ئۇستۇنلۇكى، بەدئىيلىكى جەھەتتىكى يۇكسەكلىكى، مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، ئۇسلۇبنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇردۇر.

چوڭ لۇغەتشۇناس جامال قارشى (ئەسلى ئىسمى ئوبۇل پازىل ئىبنى مۇھەممەت) بالا ساغۇنلۇق بولۇپ، ئالمالىقتا تۇغۇلغان. ئۇ ھىجرىيە 681 - يىلى قەشقەردە «ساچىيە» مەدرىسىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان «ئەسھاھ

فىلۇغەت» ناملىق تۆت جىلدلىق كىتابنى «سۇرراخ» (ھەققى-
تولۇق دېگەن مەنىدە) نامىغا ئۆزگەرتىپ، ئەرەبچىدىن پارسچىغا
تەرجىمە قىلىپ، ئەرەبچە ئىلاۋە بىلەن «مولھەقاتۇس سۇرراخ»
دېگەن مەشھۇر لۇغەتنى تۈزۈپ چىققان. مەشھۇر ھېكىم ئىبا-
دۇدىن قەشقەرى ئۇيغۇر تىلىدا «شەرھى قانۇن» (قانۇنلار
شەرھىسى) نامىلىق ئەسەرنى يېزىپ چىقتى. مۇھەممەت ئىبنى
ئەلكاتىپ سەمەرقەندىنىڭ تاۋغاچ قىلىچخان مەسئۇد ئىبنى
ئەلى (1095 - ؟)غا بېغىشلانغان «ئەغرازۇ سىياسىينى ئىلمىي
سىياسى» ناملىق ئەسىرى، مەجىدىدىن مۇھەممەت ئىبنى
ئەدنايانىنىڭ تاۋغاچ ئىبراھىم ئىبنى ناسىرغا بېغىشلانغان
«چىن تارىخى» ناملىق ئەسىرى، ئوبۇل فەيزى مۇھەممەت ئىبنى
ھۈسەيىن بەيھەقى (999 — 1039) نىڭ 30 تومىلۇق ئەسىرى،
مۇھەممەت ئەلئەۋھەنىڭ ھىجرىيە 625- يىلى (1227 — 1228)
تاۋغاچ ئىبراھىم خانغا بېغىشلاپ يازغان «جامىئۇل ھېكايەت»
ناملىق ئەسىرى قاتارلىقلار دۇنياغا كەلدى. بۇ مەشھۇر
ئەسەرلەر ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان ئۇلۇغ تۆھپە
بولۇپ، بۇ تەرەققىي تاپقان قاراخانىيلار مەدەنىيىتىنى دۇنيانىڭ
ھۆرمىتىگە سازاۋەر قىلدى.

يۇقىرىقى تارىخىي پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى،
ئەگەر IX ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە بولغان قاراخانىلار دەۋرىنى
غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەدەنىيىتى ئويغىنىشى
دېسەك، ئۇ ھالدا XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە داۋام
قىلغان ئەمىر تېمۇر ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرى ياشىغان دەۋرنى
يەنە بىر قېتىمقى يۇقىرى پەللىسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى،
«چىڭگىزخاننىڭ ماۋارا ئۇننەھىرگەيۈرۈش قىلغاندا، خارابىلارغا
ئايلىنىپ، ئىمارەتلەردىن بىرمۇ پۈتۈن خىش قالمىغان شەھەرلەر،
ئەمىر تېمۇر زامانىسىغا كەلگەندە، پېچىبا شىتىن ئاۋاتلىشىپ،

سەلتەنەتلىك شەھەرلەرگە ئايلاندى.» ① ھەممىگە ئايانكى، چىڭگىزخاندىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيادا كۈچلۈك بىر فېئودالىق ئىمپېرىيىنى قۇروپ چىققان ئەمىر تېمۇر چاغاتاي خان ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا پارچىلىنىش يۈز بېرىش بىلەن تەپپەقچى ھاكىمىيەتلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيانى 1370 - يىلى سىياسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈردى.

ئەمىر تېمۇر سەمەرقەندنى ئۆزىگە پايتەخت قىلىغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ سەمەرقەندنى پەن - مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك مەركىزىگە ئايلاندۇرۇش پىلانى بويىچە جاھان مەدەنىيىتىنىڭ پېشىۋالىرى دەپ تونۇلغان مۇنەۋۋەر ئەدىب، ئالىملارنى «ئاسراپ، ئۇلارنى قەدىرلەپ ۋە ھۆرمەتلەپ» سەمەرقەندگە تەكلىپ قىلىپ كەلدى. سەمەرقەندنى دۇنيادا ئەڭ مەدەنىيەتلىك، ئەڭ يۈكسەك ۋە ئاۋات، باياشات، ئىلىم - پەن مەركىزى قىلىپ قۇروپ چىقىشقا بەل باغلىدى. ئۇ«سەمەرقەندتە نۇرغۇن چوڭ مەدرىس، خانىقالارنى بىنا قىلغۇزدى. مەدرىسلەرنىڭ گۈمبەزلىرىنى مەرمەردىن پۈتتۈرۈپ، نەقىشلىرىنى خۇددى تىللا بىلەن زىننەتلىگەندەك ئىشلەتكۈزدى. مەدرىس چۆرىسىگە بەھىش گۈلزارىدىن بېشارەت بېرىدىغان بىنالارنى قىلدۇردى». ئەمىر تېمۇر ئىلىم - پەن، بىلىم يۇرتلىرىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن زور كۈچ سەرپ قىلىش بىلەن قالماستىن بەلكى شەھەرنى گۈزەللەشتۈرۈشكە بەك ئەھمىيەت بېرەتتى. ئۇ شەھەرنىڭ جەنۇبىغا «باغۇ شامال» نامىلىق بىر باغ ياساتقانىدى، باغنىڭ ھەر تەرىپىگە ئايلانمىسى 1500 گەز كېلىدىغان بىردىن قەسىر ياساتقۇزدى. بۇ قەسىرلەرنىڭ ئەتراپلىرىغا، ئىچى قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن تاشلار ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئەڭ ئۈستۈن ماھارىتى بىلەن شۇنداق سىلىق تاراشلانغانكى، باشقا جايلاردا كىشىلەر ياغاچ، پىل چىشى

① مىرخاۋەندى: «رەۋزەتوسساپا» قولىيازما.

قاتارلىقلارغىلا ئەنە شۇنداق نازۇك نەقىشلەرنى قىلالايتتى ... ①
«ئەمىر تېمۇر سۈغىردىش سىستېمىلىرىنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن، ئېرتىش دەريا سىدىن ئۆزۈنلۈقى بەش پەرسەخ، كەڭلىكى 15 گەز كېلىدىغان بىر ئۆستەڭ ئالغۇزغاندى». ② ئەمىر تېمۇر پەن ـ مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىگە قولايلىق شەرت ـ شارائىتلارنى ھازىرلاش ئۈچۈن، پايتەختتە چوڭ بىر ھەشمەتلىك ساراي سالدۇرغان. «بۈ سارايغا ئالىملارنى تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، ئۇلارنى ئۇرلۇك مۇئەسسەسىلەرگە مەسئۇل قىلدى» ③ بۇ ئىلمى مۇئەسسەسىلەرنى چۆرىدىگەن ھالدا، كۆپلىگەن مەشھۇر ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ ئالدىغا قەدىمكى يۇنان ۋە رىم ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى چاغاتاي تىلى (ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل)غا تەرجىمە قىلىش، تەتقىق قىلىش، ئۇنى شەرق ئەللىرىدىكى پەن ـ مەدەنىيەت نەتىجىلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا يېڭى تۆھپىلەرنى يارىتىشتەك يۈكسەك ۋەزىپىلەرنى قويدى. سەمەرقەندتە گېئومېتىرىيە، ئاستىرونومىيە، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، تارىخشۇناسلىق، تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك ئەدەبىي سەنئەت قائىدىلىرى ساھەلەردە زور مۇۋەپپەقىيەتلەر مەيدانغا كەلدى. ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مىمارچىلىق، رەسساملىق بويىچە نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى.

سەمەرقەندتىكى ئەمىر تېمۇر ئوردىسىغا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ توپلانغان كىشىلەر ئىچىدىن بىر مۇنچە ئالىملار مەيدانغا كەلگەنىدى.

بۇ ئالىملار ئىچىدە مەۋلانا شەرەپىددىن ئەلى يەزدىي 1424 ـ يىلى پارسچە يېزىپ چىققان ئەمىر تېمۇرنىڭ

---

① مىرخاۋەندى يازغان «رەۋزە توساپا» قولىيازمىسى.
② ③ كىرمان ۋامبېرى: «بۇخارا ياخۇد ماۋارا ئۇننەھر تارىخى» 1924 ـ يىلى، موسكۋا ئۇيغۇرچە نەشرى.

تەرجىمھالى — «زەپەرنامە»، تارىخشۇناس ئابدۇرازاقنىڭ «تېمۇرىيلەر تارىخى» ناملىق ئەسىرى، مىرخاۋەندىنىڭ پارسچە يازغان «رەۋزەتوسساپا» دېگەن ئەسىرى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مەۋلانا سەئىددىن مەسئۇت ئىبنى ئۆمەر (1322 — 1395) قاتارلىقلار ۋە تېمۇرنىڭ «تەرجىمھالى» نى شېئىر بىلەن يېزىپ چىققان داڭلىق ساراي شائىرى خوجا ئابدۇللا ئاتىپ، خەتتاتلىقتا داڭق چىقارغان ھاجى بەندى كورد تەبرىزنىڭ ئوغلى شەيخ مۇھەممەت قاتارلىق مەشھۇر ئەدىب — شائىرلار بار ئىدى. بولۇپمۇ «ئەمىر تېمۇر دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر نەققاش — رەسسام كامالىدىن بىھزات تەسۋىرى سەنئەتنىڭ ئۇستىسى بولۇپ، ئۆز زامانىسىدا ئۇنىڭ رەسىملىرى نەپىسلىكى، يارقىنلىقى، رەڭگى جەھەتتىن شەرقنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى بىلەن سەنئەتتە مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن» ئىدى ①. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نەققاشچىلىقتا ۋە رەسساملىقتا پىر سەنئەت ئەخمەت، خوجا غىياسىددىن قاتارلىقلار خېلى مەشھۇر بولۇپ خەلق ئارىسىدا تونۇلغانىدى.

ئەمىر تېمۇر دەۋرىدە باشقا ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ئوخشاشلا كۈي — مۇزىكىمۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغانىدى. مۇزىكانتلار ئىچىدە قۇل مۇھەممەت، خوجا ئابدۇللا شەيخنى، ھەسەن ئوددىلار خەلق ئىچىدە ئالاھىدە نام چىقارغان سازەندىلەر ئىدى. خوجا يۈسۈپ بۇرھانىددىن ئۆز زامانىسىنىڭ داڭلىق مۇزىكانتى بولۇپ، ئۇ كومپوزىتۇرلۇق نەزەرىيىسى توغرىسىدا ئەسەرلىرى بىلەن تونۇلغانىدى.

ئەمىر تېمۇر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى شاھرۇخ مىرزا (1346 — 1476) ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارسلىق قىلىپ،

① گېرمان ۋامبېرى: «بۇخارا ياخۇد ماۋارائۇننەھر تارىخى»، موسكۋا، 1924 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

هىرات شەھىرىنىڭ پايتەختى قىلدى. بۇ مەزگىلدە خۇراسان مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. شاھرۇخ مىرزا ئۆزى ھەم شائىر، ھەم ئالىم بولۇپ ئۇيغۇرچە، پارسچە شېئىرلارنى يازاتتى. ئۇ ئىلىم ـ مەرىپەت ئىگىسى بولغانلىقتىن، ئاتىسى تېمۇرنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، يەنىلا قەدىمكى مەدەنىيەت ئاساسىدا ئۆز زامانىسىنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇردى. ھىرات، سەمەرقەند پۈتۈن غەربىي يۇرت بىرىنچە، قۇرۇلۇشى ئەينى زاماندا يۇكسەك تەرەققىي قىلغان ھەشىمەتلىك شەھەرلەر بولۇش بىلەن ئەمىر تېمۇر دەۋرىدىكىگە نىسبەتەن ئىلىم ـ مەرىپەت ئەھلى تېخىمۇ جۇغلانغان مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. «شاھرۇخ مىرزا دەۋرلىرىدە بۇ جايلاردا ئاتاقلىق مىمارچىلىق ئۇستىلىرىدىن مۇھەممەت سەبزى قەمەرىدىن تەرىپىدىن سېلىنغان ئومۇمىي بىنالارنىڭ سانى بىر نەچچە مىڭغا يەتكەن» ① ئىدى. شاھرۇخ جۇڭگوغا ئىككىنچى قېتىم ئەلچىلەر ئەۋەتكەن. بۇ ئەلچىلەر ئىچىدە غىياسىددىن نامىلىق رەسسامۇ بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ سىياھەت خاتىرىسىدە جۇڭگونىڭ رەسسامىلىق سەنئىتى ۋە مۇزىكىسى ھەققىدە نۇرغۇن مەلۇمات بەرگەن. جۇڭگودىنمۇ ھىراتقا بىرقانچە ئەلچىلەر ئۆزىنىڭ كەلگەنلىدى. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئەمىر تېمۇر دەۋردە بەرپا قىلىنغان خانلىق ئەمىر تېمۇرنىڭ ئوغلى شاھرۇخ مىرزا زامانىسىغا كەلگەندە، ھىراتنى مەركەز قىلغان شاھرۇخ خانلىقى بىلەن سەمەرقەندنى مەركەز قىلغان ئۇلۇغبەگ (يەنى شاھرۇخنىڭ ئوغلى مۇھەممەت تورغاي، مىلادى 1409 — 1449 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) خانلىقى دېگەن ئىككى خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. بۇ خانلىق دەۋرـ

① گېرمان ۋامبېرى: «بۇخارا ياخود ماۋارائۇننەھر تارىخى»، موسكۋا، 1924 ـ يىل. ئۇيغۇرچە نەشرى.

لیزبده ئوتتۇرا ئاسیادا ئىسلام - پەن، مەدەنىيەت راسا گۈللەنگەن دەۋر ئىدى. بۇ يەردە ئۇلۇغبەگنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئوينىغان رولىنى، تۆھپىسىنى تىلغا ئېلىش ئۈچۈن ئەرزىيدۇ، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان 40 يىل ئىچىدە سەمەرقەند ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەرىپەت مايا كىغا ئايلانغانىدى.

بابۇر ئۇلۇغبەگ دەۋرىدە سەمەرقەندگە سىلىنغان شۇنچە كۆپ ئوردا سارايلار، خانىقا - مەسچىتلەر، مەكتەپ - مەدرىسە لەرنىڭ كۆركەم ھەيكەللىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالغانىدى ①. ئۇلۇغبەگ شۇ زامانىنىڭ ئالىمى ۋە تەرەققىپەرۋەر كىشى سى بولغانلىقتىن، بۇ دەۋردە ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلگەنىدى. ئۇلۇغ ئاستىرونوم ئۇلۇغبەگ ئۆز ئەتراپىغا قازىزادە رومى، غىياسىدىن جەمشىد، مۇھتىددىن كاشانى، ئەلار مىدىن ئىبنى مۇھەممەت قۇشچى قاتارلىق مەشھۇر ئاستىرونوملارنى توپلىغانىدى.

ئۇلۇغبەگ «دۇنيا بويىچە ئەڭ ئالىي بىر خانىقا مەدرىسىنى بىنا قىلىشنى» پىلانلاپ، بۇ مەدرىسىنى ھىجرىيە 828 - يىلى (1424 — 1425) دا پۈتتۈردى. بۇ مەدرىسىنىڭ تامامىلىنىڭ ئىچكى تەرىپىگە ھەر خىل رەڭدىكى زىننەتلىك كاھىش - كېپ سەكلەر يېپىشتۇرۇلغان. مەدرىسىنىڭ تۆت مۇناربىسى بولۇپ، كۆ رۈنۈش خانىسىنىڭ تامامىغا مەرمەر تاشلار قويۇلغان. بۇ مەد رىسىنىڭ ئايرىم باغچىلىرى، رەسىمخانىلىرى بولۇپ، بۇنىڭ تامامىرى جۇڭگودىن تەكلىپ قىلىنغان رەسسامىلار تەرىپىدىن زىننەتلەنگەن. ئۇلۇغبەگ ئۆزى سالدۇرغان مەدرىس ئۈستىگە «بىلىمگە ئىنتىلىش ھەربىر مۇسۇلمانىنىڭ ئەر - خوتۇن، ئوغۇل - قىزلارنىڭ بۇرچىدۇر» دېگەن ھەدىسنى نەقىش بىلەن ئويۇپ يازدۇرغانىدى. بۇ ھەدىس ئارقىلىق جەمئىيەتتە ئايالارنىڭ ئور-

① خانىدا ئاكى: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 182 - بەت.

نى غەربنى يۇرت خەلقلىرىدە ئەزەلدىن ئەرەب - ئىران خەلق لىرىنگە قارىتاندا يۇقىرى ئىدى، دېگەن مەنە ئاما يان قىلىدىغان.

شۇ دەۋرلەردە بۇخارا ۋە سەمەرقەندتە قۇرۇلغان مەكتەپ - مەدرىسلەر يېقىن ئەتراپتىكىگە قارىغاندا كۆپ ۋە چوڭ ئىدى. سەمەرقەند يېتىدا ئۇلۇغبەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بىر مەشھۇر رەسەتخانا قۇرۇلغانىدى. بۇ بىنانىڭ قۇرۇلۇشى ھىجرىيە 832 - يىلى (1428 — 1429) باشلانغانىدى. بۇ قۇرۇلۇش شۇ قەدەر ئۇزۇن داۋاملاشقانىدىكى، بۇ قۇرۇلۇشقا ئۆلىمالار، ئالىملار- دىن قازىزادە رۇمى، غىياسىددىن جەمشىد مۇھىددىن كاشانى ۋە بىر ئىسرائىل سالاھىددىن قاتارلىق كىشىلەر قاتناشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇنىڭ پۈتكەنلىكىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالمىغانىدى. شۇ مەزگىللەردە «بىنانىڭ پەقەت ئوبسېرۋاتورىيەقىسمىلا پۈتكەن بولسىمۇ، بۇ رەسەتخانىنىڭ پۈتكۈل بىناسىنى ئۆلىمالار، ئالىم ئېلى قۇشچى تاماملىغانىدى.» ①

بابۇرنىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە گېرمان ۋامبېرنىڭ «بۇخارا ياخۇد ماۋارا ئۇننەھەر تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ رەسەتخانىسى ئۇرلۇك بۇرج دەۋرلەر قىسمى، ۋاقىت جەدۋىلى قىسمى، سەييارىلەرنىڭ ھەرىكىتى قىسمى، باش قا قىسىملار بولۇپ جەمئىي ئۆت قىسىمغا بۆلۈنگەن، ئۇلۇغبەگ نىڭ بۇ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ قىممىتى ناھايىتى يۇ- قىرى ئىدى.

بۇ دەۋردە بۇ ئىككى مەدرىسە مەركىزىگە توپلانغان ئالىملار ئەمدى بۇرۇنقىدەك ئەرەب تىلىنى ئۆزىنىڭ بىردىنبىر تىلى دەپ ھېسابلىمايدىغان، پارس تىلى بىلەنمۇ چەكلىنىپ قالمىغان ھالدا چاغاتاي تىلىنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ئەدە- بىي تىلى قىلىپ قوللىنىدىغان بىرىگى دەۋرگە قەدەم قويىدى.

---

① گېرمان ۋامبېرى: «بۇخارا ياخۇد ماۋارا ئۇننەھەر تارىخى»، موسكۋا، 1924 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

بۇ دەۋرده ئىلغار مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئاتايى، سەك كاكى، لۇتفى، مەۋلانە، سەئىددىن كاشغەرى، مەۋلانە ئابدۇراخ مان جامى، ئەلىشىر ناۋائى قاتارلىق ئەدىبلەر، ئالىملار ئەنە شۇ مەركەزده ياشاپ نۇرغۇن ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلدى.

تارىخىي رەشىددە كۆرسىتىلىشىچە: شاھروخ زامانىسىدا ماۋارا ئۇننەھەر بىلەن خۇراساندا «خەمسە مۇتەھەيىرە» (ھەيران قالارلىق بەش كىشى) دەپ ئاتىلىدىغان بەش كىشى بار ئىكەن، بۇلار: مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى، مەۋلانە داۋۇد ھىسيارى، مەۋلانە شەيخ ھۇسەيىن مۆھتەسىپ، مەۋلانە شەمشىدىن، بەھرى ئاباري، مەۋلانە بۇرھانىدىن قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئىكەن. خۇراساندا يەنە ئەدىب، ئۇيغۇر باخشىسى ئەلىشىر ناۋائى (مىلادى 1441—1505 - يىللار)، مەۋلانە پاسائىددىن (1514—؟)؛ مەۋلانە ئابدۇراخمان گارىتگەر، بابا ئىلى شاھ شەيخ، ھاجى مۇھەممەت قۇجانى، مەۋلانە شەمسى مۇھەممەت مورغانى، مەۋلانە سەئىددىن، مىرسەئىد شەرىپ جۇرجانى قاتارلىقلار ئۆز دەۋردە تونۇلغان ئالىم، شائىرلار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە مەۋلانە سەئىددىن شەيخ، شەيخۇلئىسلام نامى بىلەن تونۇلغان ئاتاقلىق ئالىم ئىدى.

مەۋلانە سەئىددىن تەپقازان شەيخنىڭ ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىشتىكى تۆھپىسى تارىخ كىتابلىرىدا مۇنداق دەپ تەسۋىرلەنگەنىدى: «خۇراساندا نۇرغۇن يېتىلگەن ئالىملار بۇ كىشىنىڭ شاگىرتى ئىدى. بۇلار شاگىرتلىق بىلەن پەخىرلىنەتتى. شەيخۇلئىسلام ئۆزىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان مەۋلانە ھېسامىددىن ئىبراھىم، مىر مۇھەممەت، مىر يۇسۇپ، شەمشىدىن مۇھەممەت، بەھرى ئاباري قاتارلىق 25 دانىشمەن بىلەن بىللە مۇتالىئە قىلىشاتتى، كىتابلارنى تەھسىل قىلىشاتتى، نەقىل كەلتۈرۈشەتتى. مەجلىستە (مۇھاكىمە يىغىندا) مۇنازىرە قىلىشاتتى. بەزىدە دانىشمەنلەر ئىككىسى تەرەپ بولۇپ

قالاتتی، ئەرز قىلىشاتتى. بەزىدە شۇنداق ئەھۋالارمۇ كۆرۈلەتتىكى، شەيخۇلئىسلام ھېچقايسى تەرەپ بولماي، ئۇچىنچى بىر تەرەپ بولۇپ پىكىر بايان قىلاتتى. مەجلىس ئەھلىنىڭ ئۇنىڭ پىكرىنى تولۇق قوبۇل قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلار تاشقىرىغا چىققاندىن كېيىن دىۋان قېلىشىپ، مۇشۇنداق دانىشمەن كىشىلەرمۇ بولىدىكەن، دېيىشەتتى. ئۇلارنىڭ دەرسى 24 يىل مۇشۇ تەرىقىدە بولۇپ، دانىشمەنلەر ھەرگىز شەيخىنى بىھاجەت بولالمىدى.» ① دېيىلگەن. بۇ خىلدىكى ئەركىن ئىلمىي مۇھاكىمە دەرسلىرى ئارقىلىق، نۇرغۇن ئىلمىي مەسىلىلەر-دىكى چىگىشلەر ھەل قىلىنىپ، بۇ مۇھاكىمە دەرسلىرىنىڭ داۋاملىشىشى ئارقىلىق نۇرغۇن ئىختىساسلىق كىشىلەر بېيتىشىپ چىقتى. نۇرغۇن ئەسەرلەر، داستانلار، دىۋانلار، شېئىرلار توپلىمى مەيدانغا كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە خىلىل مىرزىنىڭ تۇركچە يازغان «دىۋانى»، (سەئىد ئەخمەت مىرزىنىڭ «لەتاپەتنامە» نامىلىق دىۋانى)، قاسىم ئالانۇر (1435—؟) نىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق مەقسىدىكى ئەسىرى، شائىر بايائىنىڭ «غەزەللەر دىۋانى»، سۇلتان ئىسكەندەر شىرازىنىڭ «تۇركچە، پارسچە شېئىر دىۋانى»، مەشھۇر شائىر خوجا ئىسمەت بۇخارىنىڭ (1441—؟) شېئىر دىۋانى قاتارلىق مۇزىكا شۇناسلىق مەقسىدىكى ئەسىرى، بابۇر مىرزىنىڭ تۇرك تىلىدا يېزىلغان «بابۇرنامە» نامىلىق ئەسىرى، خوجا ئابدۇللا ئاسپىنىڭ تېمۇرنىڭ تەرجىمھالىنى شېئىر بىلەن يازغان ئەسىرى، مەۋلانە ھەسەن كىرايىنىڭ حالالىدىن رۇمىنىڭ مەسنەۋىسىگە يازغان شەرھى، مۇھەممەت سالىخ يازغان «شەيبانىنامە» دېگەن ئەسىرى، تۇركىي تىلدا يازغان «لەيلى-مەجنۇن» نامىلىق ئەسىرى، مەۋلانە ئابدۇغوپۇر ھاجىنىڭ (1560—؟) «ھوقۇق ئىلمى» مەقسىدىكى ئەسىرى بار ئىدى.

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگاننى: «تارىخىرەشىدى» قولىيازما.

بىز تۆۋەندە مەۋلانە سەئىددىن كاشغەرى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

مەۋلانە سەئىددىن كاشغەرى ھىجرىيە 778 - يىلى (1376 — 1377) ئۆيچۆرىسىدە قەشقەردە بىر ئۇقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. «ئۇلارنىڭ جەمەتىدە ئالىملار، ئەھلى تەقۋادارلار، سالىغلار، ئەۋلىيالار بولغان» ① ئىدى.

مەۋلانە سەئىددىن كاشغەرى ياشىغان دەۋردە نۇرغۇن ئۇيغۇر ئالىملىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ سەمەرقەندگە توپلانغانىدى. دەل مۇشۇ چاغلاردا مەۋلانە سەئىددىن كاشغەرىمۇ ئىلىم ئىزدەش ئىشتىياقى بىلەن ئۆز پەرزەنتى مىرسەئىد ئەلىنى ئېلىپ سەمەرقەندگە بېرىپ قەشقەرلىق مەۋلانە مۇھەممەت خەقتاد بىلەن سالله ئىلىم تەھسىل قىلدى. كېيىنچە، ئۇ خۇراسانغا بېرىپ «مەۋلانە نىزامىددىننى ئۆزىگە پىر ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن پۇتۇن ئەنئەنىۋى بىلىملەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئۆگىنىپ زاماندىشلىرى ئارىسىدا زور ئاتاققا ئىگە بولدى.» ② مەۋلانە سەئىدىن كاشغەرى كۆچلۈك تەسىر قوزغاپ پەخىرلىك ئوروننى ئىگىلىگەندىن كېيىن خۇراساندا سۇلتان ھۇسەيىن بايقارا سالدۇرغان «مەلكان» مەدرىسىدە مۇدەررىس بولۇپ نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۈردى. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئىچىدە شائىر مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى، مەۋلانە ئەلائىدىن، مەۋلانە شەمسىدىن رۇمى قاتارلىق ئالىملار يېتىشىپ چىققان. ئەپسۇسكى، ئۇ يازغان ئەسەرلەر زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىدى. مەۋلانە سەئىددىن كاشغەرى ھىجرىيە 860 - يىلى (1455 — 1456) 82 يېشىدا خۇراساندا ۋاپات بولدى. ئابدۇراخمان جامى ئۆزىنىڭ ياشلىق دەۋرلىرىدە مەۋ-

---

① مىرزا ھەيدەر كۆرەگانى: «تارىخى رەشىدى». قولىيازما.

② مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى: «نەبھا تولئونس» قولىيازما.

لانه سەئندىن كاشغەرىدىن بىلىم تەھسىل قىلغانىدى. كېيىن، مەخدۇمى نۇر خوجاشىھابىدىن ماھمۇد (خۇجاخاۋەندى مەھمۇد دەپ مەشھۇر بولغان) نى ئۆزىگە پىر ـ ئۇستاز تۇتۇپ پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى، پىرىنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى بولۇپ يۈكسەك پەخىرلىك ئورۇنغا ئىگە بولغانىدى.

مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى ھايات‌تىنىڭ ئەڭ مۇۋاپپەقىيەتلىك يىللىرى شاھروخ دەۋرى (1409 — 1449) بىلەن خۇراسانىدىكى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا دەۋرى (1438 — 1505) ئىدى. مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋە خۇراسان ۋە پارس خەلقلىرى ئارىسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئۇنىڭ نامى پۈتكۈل ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق ئورۇن ئىگىلىگەنىدى.

ئابدۇراخمان جامىنىڭ تۇغۇلۇشى تۈركى تىللار ئەدەبىياتىدا، جۈملىدىن پارس ئەدەبىياتىدا مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغاندىن باشقا، «ئۇنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن بولغان ...» ① ئەلىشىر ناۋائىغا ئوخشاش شانلىق نامايەندە ۋەئىلىم‌سەركەردىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ.

شائىر ۋە سىياسىئون ئەلىشىر ناۋائى ھىجرىيە 845 — يىلى (1441 — 1442) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلدى. ناۋايىنىڭ ئائىلىسى شۇ زاماننىڭ مەرىپەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەھلى بىلەن يېقىن ئالاقىدار ئىدى.

ناۋائى كىچىكىدە مىرزا ھۈسەيىن بايقارا بىلەن دوست ۋە ساۋاقداش ئىدى. ئۇ ئىلىم ـ مەرىپەتكە ۋە ئەدەبىياتقا ئىشتىياق باغلىغانىدى، ناۋائىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرا

---

①مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخىرەشىدى» قولىيازما.

سىدا ھاجى مۇھەممەت ھېكىم بىنىتى سەئىد مەسۇم خانلىقنىڭ «مىنتەزلىپئالتۇۋاريخ» دېگەن ئەسىرىدە يېزىلىشىچە، ئۇ سۇلتان ئەبۇ سەئىد (1424 — 1469) ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر بىلەن سۇلتان ئەھمەد مىرزا (1493 — ؟) دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ئالىملاردىن بىلىم ئېلىپ كامالەت تاپقانىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چېچەن ناتقىلىرىدىن بولغان مەۋلانە سەككاكى (1393 — 1449)، مەۋلانە لوتفى (1366 — 1465) لار ① ئۇنىڭ زامانداشلىرى ئىدى.

ناۋائى ئۇيغۇر تىلىدا گۈزەل ئەسەرلەرنى يازغانىدى. ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا يازغان شېئىرلىرى مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنىڭ پارس تىلىدا يازغان شېئىرلىرىدەك مەشھۇر ئىدى. ناۋائى شۇ دەۋرنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئەرەب ـ پارس ئەدەبىياتىنى زور ئىشتىياق بىلەن ئۆگەنگەنىدى. پارس ئەدەبىياتىنىڭ پىشۋالىرىدىن فىردەۋسى، ئۆمەر ھەييام، شەيخ سەئىدى، ھافىز شىرازى، خۇسراۋ دېھلەۋى (1242 — 1325) ۋە مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بېرىلىپ ئۆگەنگەن ۋە ئۆزىمۇ پارس تىلىدا نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغانىدى. ئۇنىڭ «پارس ئەدەبىياتىدا تەخەللۇسى فانى» ② ئىدى. ئۇ خوجا ھاپىزنىڭ دىۋانىغا پارسچە جاۋاب يازغانىدى. ئۇ «خۇسراۋ دېھلەۋىدىن كېيىن قەسىدە ساھەسىدە ھېچكىم ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلىگەن ئەمەس» ③ ئىدى.

---

① ئەلىشىر ناۋائى: «غەزەللەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.

② ③ مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

ناۋائـى هېچ نـەرسىدىـن قورقـمايدىغان جـاسـارەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پـارس ئەدەبىياتىدىن قېلىشمايدىغانلىقىنى ئۆز ئىجادىيـەتـىدىكـى جاپالىق ئەمگەك بىلەن ئىسپاتلاپ چىقىپ، ئۇيغۇر تىلـىنـى پارسچىلاشتۇرۇش شامىلىغا قارشـى تۇرغـانـىدى. ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بىباھا قىممەتلىك ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغانىدى.

ھەممىگە مەلۇمكى، چاغاتاي خانلىقـى ھۆكۈمرانـلـىق قىلغان ھازىرقى شىنجاڭ بىلەن ئامۇ دەريياسى ئەتراپـىنـى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان بىر مۇنچە خەلـقلەرنىڭ ئەدەبىي تـىلـى بولـغـان چاغاتاي تىلى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگـەنـىدى. بۇ تىل ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەرگىچە ھازىرقى شىنـجـاڭ ۋە ئوتـتـۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەممە خەلقلەرنـىـڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلىپ كەلدى. بۇ تىل قوللىنىلغان ئەدەبىياتمۇ «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

ناۋائى ئەنە شۇ چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ تۈپ تايانچىسى بولغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپلىقىنى قەيسەرلىك بىلەن قوغدىدى ۋە بۇ تىلدىن چەتنەشكە بولمايدىغانلىقىنى، ئۆز ئانا تىلىدا يېزىشنى دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويـدى. ئۇ شانـلـىق، ئۆچمەس ئەسەرلەرنى ئۆز ئانا تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلدا يېزىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقىنىـڭ سەممىي مۇھەببىتى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوراگانى ئۆزىنىڭ «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسىرىدە ناۋايى ئۇستىدە توختىلىپ، ئۇنىڭغا «... ئىلگىرى ئۆتكەنلەر ۋە ئۆز زامانداشلىرى ئىچىدىنمۇ ۋە كېيىنكىلەر ئىچىدىنمۇ ھېچكىم ئۇنىڭغا تەڭلىشەلىگەن ئەمەس. شۇ چاغلاردا خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان ئەھلى ـ فازىللارنىـڭ

تولسى ئۇنىڭ سەۋەبى بىلەن يېتىشىپ چىققان، شۇ دەۋردە يېتىلگەن ئەھلى پازىللاردىن ئۇنىڭ تەربىيە - ياردىمىنى كۆرمىگەن كىشى يوق» دەپ يۇقىرى باھا بەرگەنىدى.

ناۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇنىنىڭ بايى، چوڭقۇرلۇقى، مەنتىق كۇچلۇكلۇكى، تەپەككۇرنىڭ ئۆتكۈرلۈكى كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە ئىدى. ئۇنىڭ بەدىئىي جەھەتتە يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ئۆزى ياشىغان دەۋردىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تىلغا ئېلىنىپ كەلمەكتە. شۇڭا ناۋائىنى غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ تۆھپىكارلىرىدىن بىرى دەپ ئېيتالايمىز. ئۇ يېزىپ قالدۇرغان ئەسەرلەر ئىچىدە: «خەمسەئى ناۋائى»، «بەدائىيول ۋە سەت»، «بەدائىيول بەدايى»، «ئەربەئۇنى ھەدىس مەنزۇم»، «ئەلئەنبىيائىي» «مۇلكى ئەجەم»، «ئەسسالاتىن»، «ھەيرەتولئەبرار»، «سانوقتەير»، «خەمسەتۇل موتەھەيرىن»، «سەئىبەئى سايىيار»، «ساددى ئىسكەندىرى»، «غەيرايىبۇس سىخىر»، «پەرھاد - شېرىن»، «نەۋائىدوكىبەر»، «ئەللۇغەتۇنەۋئىيەۋ ئىتتىھادا تولچىغا تايىگە»، «لوغاتى ناۋايى»، «مەجالسۇن نەفائىس»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «مەھبۇ بۇلغۇلۇپ»، «مۇناجاتى»، «مىرزا نۇلئەۋزان»، «نەسايىمۇل مۇھەممەد»، «فەزىمۇلجەۋائىر» «نەۋادىر شىشە باب»، «ۋاخىن نامەمەدلىسە ئىخلاسىيە»، «مۇھاكىمە تۇللوغەتەيىن»، «تەزكىرەتولئەۋلىيا» قاتارلىقلار بار.

ئۆز زامانىسىدا مەشھۇر بولۇپ تۇنۇلغان ئەدىب - شائىرلاردىن يەنە نەرگىسى، مىر مۇھەممەت سالىخ شەھىدى، شەھۇدى، گۇل خەتتى، گولشەنى، خوجا ئوبۇل بەركە، فىراق، ھەيدەر كىچىك قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

خەنتاتلىق ئۆز زامانىسىدا ناھايىتى تەرەققىي قىلغان

ئىدى. چاغاتاي يېزىقىنىڭ قوليازما شەكىللىرىدىن «خەتتى مۇھەققەق»، «خەتتى سولۇس»، «خەتتى نوسۇغ»، «خەتتى روقائىي»، «خەتتى نەستەئلىق»، «جەللى دىۋان»، «رەيھانى»، «كۇفى»، «سىياقەت» گە ئوخشاش بىر نەچچە خىل شەكىللىرى بارلىققا كەلگەنىدى.

«خەتتى نەستەئلىق» شەكلىنى مىر ئەلى تەبرىزى ئىجاد قىلغان بولۇپ، بۇ كىشى شۇ دەۋردە ئۆتكەن مەشھۇر خەتتاتلارنىڭ ئۇستازى ئىدى.

مىرئەلى تەبرىزى خەتتاتلىق ئىلمىدە مەۋلانە جەپەرنى «خەتتى نەستەئلىق» شەكلىدە ئەڭ چىرايلىق گۈزەل يازالايدىغان ئۇستا قىلىپ يېتىشتۇردى. «خەتتى سولوس»، «خەتتى نوسۇغ»، «خەتتى روقائى»، «خەتتى مۇھەققەق» شەكىللىرىنى يېزىشتا داڭق چىقارغان مەۋلانە ئابدۇللامۇ بۇ شەكىللەردە ئۇستاز بولۇپ تونۇلدى. ئۇ يەنە ھافىز پوتى، مۇھەممەت كاتىپ سەمەرقەندى، مىر ئابدۇللا، مەۋلانا ھەزئەر، مەۋلانا شەيخ، ئابدۇللا خارەزمى، مەۋلانا شەيخ مەھمۇدى، ھەنىفى قاتارلىق مەشھۇر خەتتاتلارنى يېتىشتۇرۇپ چىققانىدى.

ھىرات شەھىرىدىكى كۇتۇپخانىدا قويۇلغان قەدىمىي قوليازمىلارنىڭ ئەسلى نۇسخىلىرى خەتتاتلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، قەدىمىي قول يازمىلارنىڭ ماۋزۇلىرى، رەسىمي قەيىدىلىرى ۋە لەۋھەلىرى كۆپرەك «خەتتى نەستەئلىق»، «خەتتى سولۇس»، «خەتتى نوسىخ» نۇسخىلىرىدا يېزىلغانىدى.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، «ھىرات كۇتۇپخانىسىنىڭ كۆچۈرۈش تۈزۈمى» بويىچە، ھىرات كۇتۇپخانىسىدا قويۇلىدىغان قەدىمكى قوليازما ۋە قوليازمىلارنىڭ ئەسلى نۇسخىسى خەتتاتلار تەرىپىدىن بىر نەچچە نۇسخىدا كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇلار مەخسۇس خەتتاتلار تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ

بېكىتىلەتتى. خەتتاتلار يازمىغان، ئەسلى نۇسخا بىلەن سېلىشتۇرۇلمىغان، مەخسۇس كىشىلەرنىڭ باھالىشىدىن ئۆتمىگەن قول يازمىلار ئېتىراپ قىلىنمايتتى.

ھىرات كۇتۇپخانىسىغا قويۇلىدىغان قولىيازمىلارنىڭ ئىچكى ـ تاشقى مۇقاۋىلىرى نەپىس رەسىملەر بىلەن بېزەپ چىقىلاتتى. كىتاب مۇقاۋىلىرى ناھايىتى كۆركەم ئىدى. كىتابلارغا ئاجايىپ نەپىس قىستۇرما رەسىملەر سىزىلاتتى. رەسسامليق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەسۋىرىي سەنئىتىدە ئالاھىدە ئورۇن ئىگىلىگەنىدى. شۇ دەۋرلەردە رەسسامليق سەنئىتىدە تۆھپە ياراتقان شاھ مۇزەپپەر بەگزادە، قاسىم ئەلى مەھمۇت، دەرۋىش مۇھەممەتلەرنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن. شۇ دەۋردە ياشىغان، رەسسامليرنىڭ سەرداری دەپ ئاتالغان دەرۋىش مۇھەممەت نەيزە تۇتقان بىر ئاتلىق ئادەمنىڭ سۈرىتىنى سىزغانىدى.

شۇ دەۋردە يەنە مۇزىكىچىلىق (نەغمىچىلىك) ئالاھىدە تەرەققىي قىلغانىدى. بىز بۇ يەردە ھىراتتا مۇزىكا پىرى دەپ ئاتالغان ھافىز بەسرىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. ئۇ خۇش ئاۋازلىق، ئاتاقلىق مۇزىكانت ۋە پېشقەدەم شائىر ئىدى. «تارىخى رەشىدى» دە: «ئۇنىڭ بىر باغچىسى بولۇپ، باھار پەسلىدە بۇ باغچىدا مۇزىكا بىلەن شېئىر ئوقۇغاندا پاختەك، بۇلبۇل، تۇمۇچۇققا ئوخشاش قۇشلار ئۇنىڭ باش ۋە مۇرىلىرىگە قونۇپ ئۇلارنىڭ ئاۋازىغا تەڭكەش قىلىپ سايرار ئىدى» دېيىلگەن.

قىسقىسى، غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان مەدەنىيەت گۈلزارلىرىدىن بىرى ئىدى.

ئىككىنچى باب

سۇلتان سەئىدخان ۋە يەكەن - سەئىدىيە خانلىقى

XVI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا زور تارىخىي ئۆزگىرىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى.

ھىجرىيە 920 - يىلى (1514 — 1515) سەئىدخان قەشقەردە يېرىم ئەسىر ھۆكۈمرانلىق قىلغان مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يەكەندە يېڭى ھاكىمىيەت قۇردى. بۇ ھاكىمىيەت تارىختا سەئىدخانىلار نامى بىلەن «سەئىدىيە خانلىقى» دەپ ئاتالدى.

«مۇجمە ئوتتاۋارىخ»، «زەپەرنامە»، «تارىخى رەشىدى»، «قەشقەر تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەردە كۆرسىتىلىشىچە: «سۇلتان سەئىدخان: بىن سۇلتان ئەھمەدخان، بىن يۇنۇس خان، بىن شىرئەلىخان، بىن مۇھەممەدخان، بىن خىزىر خوجىخان، بىن تۇغلۇق تىمۇرخاندىن تاكى يافەس، بىن نۇھ ئەلەيھىسسالامغىچە» دېيىلگەن. يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى ئۇيغۇرلار تارىخىدا 166 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. سەئىدىيە خانلىقى ئەڭ قۇدرەت تاپقان مەزگىللەردە، ئۇنىڭ چېگرىسى پۇتكۈل تيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن تاشقىرى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى،

ئىسسىق كۆل رايونى، پەرغانە ئويمانلىقى، بەدەخشان، كەش
مىر، قىبچاقتىك بىر قىسمى قاتارلىق جايلارنىمۇ ئۆزىنىڭ
ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ ۋەتەنىمىزنىڭ غەربىي
قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە غايەت زور ئىجابىي رول
ئويناندى.

1 - بۆلۈم سەئىدخانىنىڭ كەچۈرمىشلىرى

ھىجرىيە 907 - يىلى (1501 — 1502) سۇلتان
ئەھمەدخان ئاكىسى سۇلتان مەھمۇد خانغا
ياردەم بېرىش ئۈچۈن، تاشكەنتكە بارغاندا،
ئوغلى سەئىدخانىنى بىللە ئېلىپ باردۇ. شۇ يىلى سۇلتان
مەھمۇدخان، سۇلتان ئەھمەدخانلار شەيبانىخان بىلەن ئوخ
سىدا ئۇرۇشقاندا، سەئىدخان ئاتىسى سۇلتان ئەھمەدخانغا
ھەمراھ بولۇپ، بابۇر مىرزا (1483 — 1530) بىلەن بىللە
ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ.

بۇ قېتىمقى جەڭدە سۇلتان مەھمۇدخان، سۇلتان ئەھمەد
خانلار شەيبانىخانىڭ قولىغا ئەسىر چۈشىدۇ. جەڭدە سەئىد
خانغا ئوق تېگىدۇ ۋە ئېغىر يارىدار بولغانلىقتىن، قېچىشقا
ئىمكان بولماي ئۇمۇ ئەھمەدبەگ تەنبەلنىڭ قولىغا ئەسىر
چۈشىدۇ.

شەيبانىخان بۇ ئۇرۇشتىن كېيىن، تېزلا تاشكەنتكە
قايتىدۇ. سەئىدخاننى ئوخسى ھاكىمى شەيخ بايىزىدغا تاپ
شۇرۇپ بېرىدۇ. سەئىدخان ئوخسىدا بىر يىل قاماقتا
ياتىدۇ.

ئىككىنچى يىلى، ئەھمەد تەنبەل ئىسيان كۆتۈرگەنده، شەيبانىخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. جانىبەكنى ئەنجان ۋىلايىتىگە ۋالىي قىلىپ سەئىدخاننى ئۇنىڭغا تاپشۇرىدۇ. جانىبەك ئوخسىغا كېلىپ، سەئىدخاننى قاماقتىن بوشىتىپ، ئۇنىڭغا ئاتىلارچە شەپقەت كۆرسىتىپ ئۇنى ساقلاپ قالىدۇ ۋە تاكى ئۇ قۇندۇز قورغانىنى ئالغانغا قەدەر ئۇنى ئۆزىنىڭ يېنىدا تۇرغۇزىدۇ. ھىسار ئېلىنغاندىن كېيىن، مەھمۇد سۇلتان قولىدىكى قۇندۇزنىڭ ئېلىنغانلىق خەۋىرى كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا سەئىدخان موغۇلستانغا قېچىش ئۈچۈن 17 كىشى بىلەن مەخپىي ھەرىكەت قىلىدۇ. سەئىدخان بىر قانچە ئادىمى بىلەن قېچىپ قۇندۇزغا كەلگەندە، مەھمۇد سۇلتان كېسەل بىلەن ساقىيالماي ۋاپات بولىدۇ. سەئىدخان 17 ئادىمى بىلەن مەخپىي يوسۇندا، قوراڭ - ياراغ، ئاتلارنى تەييارلاپ، سەمەرقەندتىن خونۇكى يولى بىلەن سايرامغا قېچىپ كېلىدۇ. بۇ يەردە ھايال بولمايلا، ئۇزۇن ئەھمەد يولى بىلەن 17 كۈن يول يۈرۈپ تەپتكەنتكە يېتىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ تاغىسى مەھمۇدخان بۇ چاغدا ئىسسىق كۆل بويىدا ئىدى. مەھمۇدخان يارامسىز، ئەلنى ئىدارە قىلىشنى بىلمەيدىغان، دۆلەتنىڭ غېمىنى يېمەيدىغان دۆت پادىشاھ ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن بىرەر چوڭ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن سەئىدخان ئۇنىڭدىن يەتتىسۇغا بېرىش ئۈچۈن رۇخسەت سورىغاندا، سۇلتان مەھمۇدخان رۇخسەت بەرمەيدۇ. سەئىدخان سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ يېنىدا تۇرۇپ، ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى يېنىغا تارتىدۇ ۋە بىر تەشكىلات قۇرۇپ، 211 دىن ئارتۇق ئادەمنى قورالاندۇرۇپ، مەخپىي ھەرىكەت قىلىدۇ. ئۇ، سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ نازارەتنى بوشاشتۇرۇپ قويغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۆز ئادەملىرىنى ئېلىپ قىرغىزلار رايونىغا كېتىپ قالىدۇ.

سەئىدخان قېچىپ ئۇچ كۈنلۈك يولنا بارغاندا، ئار-
قىسىدىن قوغلاپ كەلگەنلەر يېتىپ كېلىپ، ئۇلار بىلەن
جەڭ قىلىدۇ. جەڭ ناھايىتى قاتتىق داۋام قىلىدۇ. سۇلتان
مەھمۇدخان تەرەپتىن قوغلاشقا ئەۋەتىلگەن ئەسكەرلەر ئىچىدە
مەخسۇت ئېلى نامىلىق بىرى سوقۇشتا بەك باتۇرلۇق كۆرسىتىپ
سەئىدخانغا ھۇجۇم قىلىدۇ. سەئىدخانمۇ ئۇنىڭغا ھۇجۇم
قىلىدۇ. مەخسۇت ئېلى بىر دۆڭنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇپ
تۇرۇپ سەئىدخانغا ئوق ياغدۇرىدۇ. بىر پاي ئوق سەئىد-
خاننىڭ سول تاغىقىغا سانجىلىپ، تاغاقنى سۇندۇرۇپ تاشلايدۇ.
سەئىدخان مۇشۇنداق ھالدا تۇرۇپمۇ، دۇشمەننىڭ شىددەت-
لىك ھۇجۇمىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ
يۇرۇپ، ئاخىر قۇتۇلۇپ قالىدۇ. مۇشۇ قېتىمقى جەڭدىكى
زەخمىلىنىش بىلەن سەئىدخاننىڭ ئوڭ كۆزى، قۇلىقى ئىككى
يىل كارغا كەلمەي قالىدۇ. مۇشۇ قېتىمقى جەڭدە ھېلىقى
مەخسۇت ئېلى سەئىدخاننىڭ باتۇرلىرىغا ئەسىرگە چۈشىدۇ.
سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئەسكەرلىرى مەخسۇت ئېلىنى سەئىد-
خاننىڭ يېنىغا تىرىك ئېلىپ كېلىدۇ. سەئىدخان ئۇنىڭغا
ياخشى سۆزلەر بىلەن تەربىيە بېرىدۇ. ئۆزىنىڭ ئۇچىسىدا
بىرلا تونىدىن باشقا تونى يوق تۇرۇقلۇق، ئۆز تونىنى
ئۇنىڭغا سېلىپ بېرىپ، بىر نەچچە ئات ئىنئام قىلىدۇ. ئەسىر
چۈشكەن مەخسۇت ئېلى سەئىدخانىڭ كەڭ قورساقلىقىدىن
قاتتىق تەسىرلىنىدۇ.

سەئىدخان ياردار ھالەتتە كۆرمىگەن كۈننى كۆرۈپ،
ئۆز ئىنىسى خىلىل سۇلتاننىڭ يېنىغا بېرىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

ھىجرىيە 913 - يىلى (1507 — 1508) سەئىدخان
ئۆز ئىنىسى، يەتتىنچۇ ۋالىيسى خىلىل سۇلتان بىلەن ئۇچرى-
شىدۇ. سەئىدخان ئىنىسى خىلىل سۇلتان بىلەن قېرىنداش
لارچە ئۆتىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا سەئىدخان ۋە خىلىل

سۇلتانلار بىلەن سۇلتان مەھمۇدخان ئوتتۇرىسىدا تىنچلار پەيدا بولىدۇ. سەئىدخان كۆڭلىگە پۈككەن پىلان بويىچە سۇلتان مەھمۇدخاننى يوقىتىپ، ھاكىمىيەتنى مۇنقەرز بولۇش تېگىگە ساقلاش مەقسىتىدە تەييارلىقىنى كۆرۈشىدۇ. بۇ جەرياندا ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭ سوقۇشلار بولۇپ، ئىككى تەرەپتە نۇرغۇن چىقىم بولىدۇ. بۇ سوقۇش تاكى ھىجرىيە 914 - يىلى (1508 — 1509) غىچە داۋام قىلىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا سۇلتان مەھمۇدخان ئاجىزلايدۇ. ئاخىر مەغلۇپ بولۇپ، موغۇلستاندا تۇرالماي، شەيبانىخاندىن پاناھ تىلەش خىيالى بىلەن تاشكەنتكە قېچىپ بارىدۇ، لېكىن شەيبانىخان سۇلتان مەھمۇدخاننى ئۇنىڭ بەش ئوغلى بىلەن بىللە خوجەند دەرياسىغا چۆكتۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. بۇ ۋەقە ھىجرىيە 914 - يىلى (1508 — 1509) يۈز بەرگەندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى يەتتىسۇ ۋە ئىسسىق كۆل ئەتراپلىرى ەئىدخان تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئاكا - ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدا يەنە نىزا پەيدا بولىدۇ. مەنسۇرخان سەئىدخان بىلەن خېلىل سۇلتانىنىڭ يەتتىسۇ ۋە ئىسسىق كۆل ئەتراپىنى بىسىۋالغانلىقىغا قارشىلىق بىلدۇرۇپ، بۇ جايلارنى ئۇلاردىن تارتىپ ئېلىش ئۈچۈن ئۇرۇش ئېلان قىلىدۇ. سۇلتان سەئىدخان بىلەن سۇلتان خېلىل خانلار ھەممە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ «چالۇن چالاك» دېگەن جايغا يېتىپ كېلىدۇ، بۇ ئۇرۇش موغۇلستانىنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن بولغان ئەۋلىيا ئاتا (ھازىرقى ئالمۇتا) يېنىدا بولىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا مەنسۇرخان غەلبە قىلىدۇ. سەئىدخان ۋە خېلىل خانلار مەغلۇپ بولۇپ، ھەربىي كۈچىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. سەئىدخان ئالمۇتىدىن قاچىدۇ. خېلىل سۇلتان ئالمۇتىدىن قېچىپ شەيبانىخانىنىڭ يېنىغا پاناھلىق تىلەپ ئوخسىغا كەلگەندە، جانىبەگ تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ئوخ

سی دەریاسىغا چۆكتۈرۈپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

سەئىدخان ئالمۇتىدىن 50 نەچچە ئادىمى بىلەن قىپچىپ 17 كۈن يول يۈرۈپ «دولان» ① غا كېلىدۇ. سۇلتان سەئىدخان ئادەملىرىنى ئەتراپلارنى چارلاشقا ئەۋەتىدۇ. شۇ كۈنى سەئىدخانىنىڭ ئادەملىرى بىر تال تۇتۇپ كېلىدۇ، سەئىدخان ئۇنىڭدىن گەپ سورىغاندا. ئۇ: «بۇ جايدىن ئۇچ كۈنلۈك يىراقتىكى جايدا ‹ئورۇق› دېگەن بىر قەبىلە خەلق ياشايدۇ. ئۇلار مىرزا ئابابەكرىگە قوشۇلۇش ئۈچۈن، قەشقەرگە يول غا چىقىش ئالدىدا تۇرماقتا، مەن ئۇلاردىن قېچىپ قىرغىزلار غا كېتىۋاتىمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. سەئىدخان خوجا ئېلى باتۇرنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ئۇچ كۈن يول يۈرۈپ ھېلىقى ئادەملەر بار جايغا يېتىپ بارىدۇ. خوجا ئېلى باتۇر خاننى ئۇلارغا تونۇشتۇرىدۇ. ھېلىقى ئادەملەر: «بىزگە خانلىك نېمە لازىمى!» دەپ، سەئىدخاننى ئۆز ئادەملىرى تەرىپىگە ھەيدىۋېتىپ، خوجا ئېلى باتۇرنى ئېلىپ قالىدۇ. سەئىدخان بۇلاردىن قۇتۇلۇپ، ئۆز ئادەملىرى يېنىغا كېتىۋاتقاندا، «سەئىدخان دۇشمەن قولىغا چۈشۈپ كەتتى، ئۇ ئەمدى قايتىپ كەلمەيدۇ» دېگەن سۆزلەر تارقالغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئادەملىرى ئۇمىدسىزلىنىپ چېچىلىپ كەتكەنىدى. سەئىدخانلىك سەردارلىرىدىن ئۆچكۈ مۇھەممەد مىرزا، شاھرەك، ئۆزبەكلەر پاناھلىنىش ئۈچۈن مەنسۇرخانلىك يېنىغا — تۇرپانغا كەتكەنىدى. قارا قۇلاق مىرزا يەنە بىر بۆلۈم ئادەملەرنى ئېلىپ ئەنجانغا كەتكەنىدى. كۆكلەش ئىزىز بەردى باشچىلىقىدىكىلەر قەشقەرگە — مىرزا ئابابەكرىنىڭ يېنىغا كەتكەنىدى. بۇ ئەھۋالىنى كۆرگەن سەئىدخان نېمە قىلىشنى بىلمەي قالىدۇ. ئۇ جاڭ

① دولان — USm!tarim ئۇسمى — تارىم دەرياسى بويىدىكى جايلارنىڭ نامى.

گالدا جاڭگال باتۇرى بولۇپ بىر مەزگىل كېيىك گۆشىنى ئۈزۈق قىلىپ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ ھايات كەچۈرىدۇ. بىر كۈنى تاڭ ئاتقاندا خوجا ئېلى باتۇر قېچىپ كېلىپ سەئىدىخان بىلەن ئۇچرىشىدۇ. سەئىدخان خوجا ئېلى باتۇرنى ئېلىپ داۋاملىق يۈرۈش قىلىدۇ. سەئىدخاننىڭ ئاۋۋالقى ئادەملىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قايتىپ كېلىپ بۇلارغا قوشۇلىدۇ. سەئىدخان: «بىز بىرقانچە يىل مۇنداق ئۆتىمىز. ئالەمدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرمىز، ھامان ئۆز ئىشىمىزنىڭ بېشىغا بارىمىز. بىز ئۈمىدۋار ۋە مەردانە بولۇشىمىز كېرەك» دەپ ئۆز ئادەملىرىنى روھلاندۇرىدۇ. سەئىدخاننىڭ ئادەملىرى ئۇنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، خۇشال ـ خۇرام ئارام ئېلىشىدۇ. سەئىدخان بىلەن ئۇچرىشىدىغان بۇيان ئۇخلىمىغان، ئارام ئالماي، كۆپ يول ماڭغانلىقى ئۈچۈن ھېرىپ ـ چارچاپ كەتكەنىدى. ئۇ بىر كۈنى بېشىنى قويۇش بىلەنلا ئۇخلاپ كېتىدۇ، شۇ ئەسنادا: «ئۇر، سوق، ئال!» دېگەن ۋارقىراشلار ئاڭلىنىدۇ. سەئىدخان ئۇرنىدىن تۇرۇپ، دۇشمەننىڭ ياتاقلارغا ئوت قويۇپ خانلىقىنى كۆرىدۇ ـ دە، تېزدىن ئوقدانىنى باغلاپ تەييار بولىدۇ ۋە ئوق ئېتىشقا باشلايدۇ. ئۇلار ئاتلىق ئىدى. سەئىدخاننىڭ ئادەملىرى پىيادە ئىدى، قاراڭغۇلۇقتا ھەر ئىككى ياقنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. سەئىدخانغا ھۇجۇم قىلغان بۇ دۇشمەنلەرنىڭ مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئۇلار مىرزا ئابابەكرى تەرىپىدىن موغۇلىستان سەھرالىرىدا كىمنى تاپسا شۇنى تۇتۇشقا ۋە ئۆلتۈرۈپ بۇلاپ ـ تالاشقا بۇيرۇلغان لەشكەرلەر ئىدى. مىرزا ئابابەكرىنىڭ بۇ لەشكەرلىرى ھەممە يەرنى داۋاملىق ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىپ، كەچ سەھرالارنى پاراكەندە قىلاتتى. سەئىدخان بۇ ئىشلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىدۇ. ئاخىر، سەئىدخان بالا ـ چاقىلىرىنى ئاتقا مىندۈرۈپ يولغا سالماقچى بولىدۇ، بۇ چاغدا

تاڭمۇ ئاتىدۇ. ئۇنىڭ مۇشۇ ئىككى-ئۈچ ئايالىدىن باشقىلار-
نىڭ ھەممىسى دۇشمەنلىك قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. سەئىدخان
ئايالىلارنى ماڭدۇرۇۋېتىپ، ئۆزى ئارقىسىدا ماڭىدۇ. دۇشمەن
ئۇنىڭ ئارقىسىغا چۈشۈپ ئۇزۇنغىچە قوغلايدۇ. خان ھامان
زەربە بىلەن ئۇلارنى ئارقىسىغا قايتۇراتتى. مۇشۇنداق ئەھۋال
ئاستىدا سەئىدخان قايسى تەرەپكە مېڭىشنى بىلەلمەي قالى-
دۇ. ئۇ جاڭگالىلاردا سەرسان بولۇپ يۈرۈپ قورالىلىرىنى يوقى-
تىدۇ. بىر ساغداقتا بىر تاللا يۇلغۇن ئوقىدىن باشقا ئوق
قالمىغانىدى. جاڭگالدا ئوقسىز مۇنداق ياشاش ئەسلا مۇم-
كىن ئەمەس ئىدى. شۇ چاغدا ئۇ، موغۇل خانلىرىنىڭ ئامان
گاھى بولغان دەشت قىپچاقتا بېرىشنىمۇ ئويلايدۇ. بۇنىڭ
دىمۇ ئوقسىز ماڭماق قىيىن ئىدى. قەشقەرگە بېرىش ئۇنىڭ
ئۈچۈن ئۆز پۇتى بىلەن گۆرگە بېرىش ئىدى. مەنسۇرخان بى-
لەن تېخى يېقىندىلا جەڭ قىلىشقان، ھەممە بالانىڭ مەنبەسى
مەنسۇرخان ئىدى. ئەنجانغا ئىسلا بېرىش مۇمكىن ئەمەس
ئىدى. شەيبانىخان موغۇل سۇلتانلىرىنى چوقۇم يوقىتىدىغان
ئادەم ئىكەنلىكى ئۇنىڭغا ئاللىقاچانلا مەلۇملۇق ئىدى. شۇنداق
تىمۇ سەئىدخان پەرغانە ھاكىمى جانىبەك سۇلتانىنىڭ قېشىغا
بېرىش قارارىغا كېلىدۇ.

سەئىدخان ئەنجانغا بېرىپلا بىر ئاددىي ئايالنى ئۆز نىكا-
ھىغا ئېلىپ خىزمەتكە سالىدۇ ۋە ئۇنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن «سۇ-
لات كەنت» كە كېلىپ ئۆز نامىنى ۋە نەسەبىنى يوشۇرۇپ
مەھمۇت سۇلتان، خېلىل سۇلتانلارنىڭ ئەھۋالىنى تىڭ-تىكىلاپ
دۇ. پۇقرالاردىن بارلىق موغۇل خانلىرىنىڭ يوقىتىۋېتىلگەنلى-
كىنى ئۇقىدۇ. بۇ چاغدا ئەنجانغا شەيبانىخانىنىڭ ئىشەنچلىك
ئادەملىرىدىن خوجا ئېلى باتۇر دېگەن كىشى ھاكىملىق قىلى-
ۋاتقانىدى. خوجا ئېلى باتۇر ئادەم ئەۋەتىپ سەئىدخاننى
تۇتتۇرۇپ كېلىپ، ئەنجان سېپىلى دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىدىكى

بىر ھۇجرىغا قاماپ قويىدۇ، كېيىن خوجا ئېلى باتۇر سەئىدخاننى كىشەنلەپ ئوخسىغا جانىۋەك قېشىغا ئەۋەتىدۇ، دەل مۇشۇ ۋاقىتتا جانىۋەك سۇلتان ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ يارىلىنىپ قالغانىدى. بۇ ئەھۋال سەئىدخاننىڭ تىرىك قېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ.

جانىۋەك سەئىدخاننى كۆرۈپ: «مەن كىشىنىڭ جېنىغا زامىن بولىدىغان جاللات ئەمەسمەن» دەپ تۈيۈقسىز قاتتىق ۋارقىراپ سالىدۇ ۋە دەرھال خوجا ئېلى باتۇرغا: «مۇغۇل سۇلتانى كەلگەن بولسا ھېچ كىم ئۇنى ماڭا كېپىللىككە بەرگەن ئەمەس، ئۇنىڭ قېنىنى تۆكۈش توغرىسىدا بۇيرۇقمۇ يوق. ئۇنى ئامانلىق سەھراسىغا قويۇپ بېرىڭلار. خالىخان جايىغا كەتسۇن» ① دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. ئەتىسى سەئىدخان سولاقتىن بوشىنىپ چىقىپ، بابۇر شاھنىڭ قېشىغا قاچىدۇ. سەئىدخان قارا تېكىن يولى بىلەن مېڭىپ، ئاخىر بەدەخشان خانى مىرزا خانىنىڭ قول ئاستىدىكى «قەلئە زۇپەر» دېگەن جايغا يېتىپ كېلىدۇ.

سەئىدخان «قەلئە زۇپەر» دە 18 كۈن تۇرۇپ ئۆزىنى سەلپەل رۇسلىۋالغاندىن كېيىن يەنە يولغا چىقىپ كابۇلغا يېتىپ بارىدۇ. بۇنىڭدىن 18 كۈن ئىلگىرى مىرزا ھەيدەر (تارىخىي رەشىدىنىڭ ئاپتورى) مۇ بابۇر شاھنىڭ يېنىغا يېتىپ بارغانىدى.

سەئىدخاننىڭ كابۇلغا كەلگەن ۋاقتى ھىجرىيە 914 - يىلى (1508 — 1509) ئىدى. بابۇر شاھ تاغىسى سەئىدخاننى ئىنتايىن ئەزىزلەپ كۈتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا چوڭ ھۆرمەت - ئىكرامىلارنى بىلدۈرىدۇ.

سەئىدخان بابۇر شاھ قېشىدا تاكى شەيبانىخان شاھ

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

ئىسمايىل شاھنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەنگە قەدەر، يەنى ھىجرىيە 916 - يىلى (1510 — 1511) ۋاقىتلار ئايلىرىنىچە تۇرىدۇ. مۇشۇ مەزگىللەردە سەئىدخانىنىڭ ئايالىنىڭ ئوغۇل تۇغقانلىق خۇش خەۋىرى يېتىپ كېلىدۇ. بابۇر شاھ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن سەئىدخانغا: «ئوغۇلنىڭ نامىنى ئابدۇرېشتخان قويۇڭ، سەئىدخان بىلەن قاپىيە بولسۇن» دەيدۇ. بۇ ۋاقىت ھىجرىيە 915 - يىلى (1509 — 1510) ئىدى.

مۇشۇ مەزگىللەردە ماۋارا ئۇننەھىردىن شەيبانىخانىنىڭ ئىسمايىل شاھنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەنلىكى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى بىرمۇنچە جايلارنىڭ ئىسمايىل شاھ تەرىپىدىن بىرمۇنچە بەگلەرگە تۇغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كېلىدۇ. ۋەزىيەتتىكى زور ئۆزگىرىش بابۇر شاھنىڭ ماۋارا ئۇننەھىرنى تارتىۋېلىش قارارىغا كېلىشگە تۈرتكە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قۇندۇزغا قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ.

يەنە بىر بۆلۈك كىشىلەر سەئىدخانغا بىر مەخپىي مەكتۇپنى يەتكۈزىدۇ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «شاھ ئىسمايىل شەيبانىخانىنىڭ كاللىسىنى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزبېكلەر پاتىپارات ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە بابۇر شاھنىڭ بۇ جايلارنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇشى تۇرغان گەپ. شۇ ۋەجىدىن، بىز مىرشەبىرەم، قۇلنەزەر مىرزا، جاھانگىر مىرزا، يادىكار مىرزا، قۇتلۇق مىرزىلار شۇنداق مەسلىھەت قىلىدۇقكى، بۇ جايلارغا ئۇ ھۆكۈمران بولغاندىن كۆرە، سىزنىڭ ئىگە بولغىنىڭىز تۈزۈك. بىز 20 مىڭدەك ئادەمنى سىزگە يارىدەمگە تەييار قىلىپ قويىدۇق. بۇنىڭغا رازى بولسىڭىز، بىز بىلەن بىللە ھەرىكەت قىلىڭ.» سەئىدخان ئۇلارنىڭ پىكرىنى رەت قىلىپ، «شەيبانىخان دەۋردە، ھەممە جاينى قارا تۈتەكلەر قاپلاپ كەتكەن. كۈرمىڭلىغان موغۇل

مۇسۇلمانلىرى تۇتقۇن قىلىنىپ، شەھىد قىلىنغان. ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرى خالىغانچە خارلىنىپ، سەرگەردان بولۇپ كەتكەن، ئۆزۈممۇ ئەنجاندىن قېچىپ كابۇلغا كېلىپ بابۇر شاھ بىلەن كۆرۈشتۈم، ئۇ مېنى ئىززەت‌تلەپ، كۆپ ئىلتىپاتلارنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ۋاپادارلىقىغا ۋاپاسىزلىق بىلەن جاۋاب بەرسەم، موغۇلستان خەلقىگە قايسى يۈزۈم بىلەن قارىيالايمەن؟ بابۇر شاھنىڭ ھاكىمىيەت ئىگىلىشىنى پۈتۈن ۋۇجۇدۇم بىلەن قوللايمەنكى، ئۇنىڭغا ھەرگىز ئاسىيلىق قىلمايمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ ھەمدە بۇ ئەھۋالنى بابۇر شاھقا مەلۇم قىلىدۇ. سەئىدخاننىڭ ئاقكۆڭۈللۈكىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن بابۇر شاھ ماۋارا ئۇننەھرنى ئېلىش ئۈچۈن ئاتلانغاندا، سەئىدخاننى بىرمۇنچە ئەسكەر بىلەن ئەنجانغا ئاتلاندۇرىدۇ. سەئىدخان ئەنجانغا يېتىپ بارغاندا، سەئىد مۇھەممەت مىرزا (مىرزا ھەيدەرنىڭ تاغىسى)، پەرغانىنى قايتۇرۇۋېلىشتا زور قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن سۇلتان ئېلى مىرزا، بەگچەك بەكرى مىرزا، ئىشتاچى مىرزا قاتارلىقلار سەئىدخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالىدۇ. سەمەرقەندتىكى ئۆزبېكلەر سەئىدخاننىڭ ئەنجانىنى تايانچ بازا قىلىۋاقچى بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، جانىبەك سۇلتان، سۇيۇنچىلىك سۇلتان قاتارلىقلار ئەسكەرلىرىنى يۆتكەپ ئەنجانغا يۈرۈش قىلىدۇ.

سەئىدخان ئەنجانغا تېخى ئەمدىلەتىن كەلگەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە، قوشۇنىنى تېخى تولۇق تەشكىللەپ بولالمىغان بولۇپ سىمۇ، جانىبەك سۇلتانلارنىڭ ئەنجانغا يۈرۈش قىلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال ئۇرۇش تەييارلىقىنى قىلىشقا كىرىشىدۇ. سۇلتان ئېلى مىرزا قوماندانلىقىدىكى بىر قوشۇنى كاسان قەلئەسىنىڭ مۇداپىئەسىنى چىڭىتىشقا ئەۋەتىدۇ. دېگەندەك، ئۇلارمۇ ھەربىي كۈچىنى ھەممىدىن ئاۋۋال كاسان قەلئەسىنى ئېلىشقا قارىتاندى.

سەئىدخان يەنە بىر بۆلۈك ھەربىي كۈچىنى دەرھال كا-
سان تاغلىرىغا بۆكتۈرمە قىلىپ قويىدۇ. سەئىدخانىنىڭ بۇ
تاكتىكىسى جانىبەك سۇلتانلارنى زور دەرىجىدە ھودۇقتۇرۇپ،
ئالاقزادە قىلىۋەتتىدۇ. بۇ ھال كاسان قەلئەسىدىكىلەرگە
بىرئاز قۇۋۋەت بېرىدۇ. سەئىدخانىنىڭ جانىبەك سۇلتان بىلەن
كاسان قەلئەسى ئەتراپىدا ئۇرۇش قىلىغانلىق خەۋىرى قەشقەر-
دىكى مىرزا ئابابەكرىگە يېتىدۇ. ئۇمۇ پەرغانىگە ئۇزۇندىن
بېرى كۆز تىكىپ كەلگەچكە، مۇشۇنداق ئەپلىك ۋەزىيەتتىن
پايدىلىنىپ، قەشقەردىن زور قوشۇن تەشكىللەپ پەرغانىگە
يۈرۈش قىلىدۇ ۋە پەرغانىنىڭ مەشھۇر ۋىلايەتلىرىدىن بولغان
ئۆزكەند بىلەن ئوش شەھەرلىرىنى بېسىۋالىدۇ.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ قوشۇنلىرى ئۆز كەند بىلەن ئوشنى
ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، دەرھال ئەنجانغا يۈرۈش قىلىپ
ئەنجان قەلئەسىنى مۇھاسىرە قىلىۋالىدۇ. بۇ خەۋەر سەئىدخان-
غا يەتكەندىن كېيىن، كاسان قەلئەسىنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان
بىر بۆلۈك كۈچىنى ئەنجانغا يارىدەمگە ئەۋەتىدۇ. دەل مۇشۇ
چاغدا جانىبەك سۇلتانلار كاسان قەلئەسىگە ئومۇمىي ھۇجۇم
باشلاپ، كاسان قەلئەسىنىڭ مۇداپىئەسىنى يېمىرىپ تاشلايدۇ.
قەلئەدىكىلەر بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. ئاخىرى ئۇلار قۇرۇقلۇق
تەرەپتىكى دەرۋازىدىن قېچىشقا باشلايدۇ. قەلئەدە قالغانلىرى
تامامەن ئۆلتۈرۈلىدۇ. قەلئەدىن قېچىپ چىققان كىشىلەر سە-
ئىدخان قايتا ئەۋەتكەن يارەمچى قوشۇن بىلەن قوشۇلۇپ
ئەنجانغا چېكىنىدۇ. سەئىدخانىنىڭ قوشۇنلىرى «تومبۇق» دې-
گەن جايغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، مىرزا ئابابەكرىنىڭ
قوشۇنى بىلەن قاتتىق ئۇرۇش قىلىدۇ. بۇ جەڭدە سەئىدخان-
نىڭ قوشۇنلىرى مىرزا ئابابەكرىنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ
قىلىدۇ.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئوچ مىڭدەك ئەسكىرى سەئىدخانىنىڭ

قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنىدۇ، سەئىدخان ئەسىر-لەرنى ئۆلتۈرمەسلىك ھەققىدە ئەسكەرلىرىگە پەرمان چۈشۈرىدۇ. ئۇنىڭ يېرىمىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «مىرزا ئابابەكرىنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قەشقەرلىك ئۇيغۇرلاردۇر. ئۇلارنى ئۆلتۈرۈش قەشقەرنى قەتلىئام قىلغانلىق بولىدۇ. بۇلارنى ئۆلتۈرمەي، ساقلاپ قېلىش، ئالدىمىزدا قەشقەرنى ئېلىشنىڭ مۇھىم كاپالىتى. شۇڭا، بۇلارنى ساقلاپ قېلىش بىزگە يەنىلا پايدىلىق.» ① سەئىدخانىنىڭ مىرزا ئابابەكرى قوشۇنىدىن ئەسىرگە ئېلىنغانلارغا قوللانغان مۇئامىلىسى قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە چوڭقۇر تەسىر قوزغايدۇ. سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھۇجۇمىنى ئۇزۇل ـ كېسىل تازمار قىلغاندىن كېيىن، ھىجرىيە 917 ـ يىلى (1512-1511) جامادىيەل ئاۋۋالئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئەنجاندىن يۇرۇپ ئۆزبېك سۇلتانلىرىنىڭ چوڭىراقى بولغان سۈيۈنچىلىك خانغا ھۇجۇم قىلىدۇ. سەئىدخانىنىڭ قوشۇنى بەشكەنت دېگەن جايدا سۈيۈنچىلىك خانىنىڭ قوشۇنى بىلەن قاتتىق ئۇرۇش قىلىدۇ. بۇ جەڭدە سەئىدخان سۈيۈنچىلىك خاندىن يېڭىلىپ قېلىپ ھىجرىيە 918 ـ يىلى ماھى رەجەپ ئېيىدا (1512 ـ 1513) پەرغانىگە چېكىنىدۇ.

سەئىدخان بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئەنجان قەلئەسىنى سەئىد مۇھەممەد مىرزىغا، ئوخشى قەلئەسىنى مىرغۇلى بارلاسقا، مەرغىلان قەلئەسىنى مىرايىم ئېلىگە تاپشۇرۇپ، كۈچىنى ئەنجان ۋىلايىتىنىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايونلارغا يۆتكەپ كېتىپ، بىر قىشنى خاتىرجەم ئۆتكۈزىدۇ. سۈيۈنچىلىك خانمۇ سەئىد-خان ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ.

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگانىي: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

هىجرىيە 918 - يىلى (1512—1513) باھارداﻩ ئۆزبېكلەر ماۋارا ئۇننەھرنى قايتا بېسىۋالىدۇ. كىرەي خان نىڭ ئوغلى بۇرۇندۇق خان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، قازاقلار خانى قاسىم خان دەشتى قىپچاقنى ئىگىلەپ، لەشكەر سانىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ، بۇرۇندۇق خان ئىگىلىۋالغان جايلارنى بېسىۋالىدۇ ۋە زور قوشۇننى باشلاپ كېلىپ ئۆزبېك خانى سۈيۈنچىلىك خانغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى تاشكەنت قەلئەسىگە قوغلاپ كېلىدۇ. سۈيۈنچىلىك خان تاشكەنت قەلئەسىگە قامىلىپ قالىدۇ. قاسىم خان تاشكەنتنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ سايرامغىچە بارىدۇ. سەئىدخان بۇ ۋاقىتتا تاشكەنتنىڭ مۇھىم جايى ھېسابلانغان «ئاھاڭگىران» دېگەن جاينى ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

سەئىدخان سۈيۈنچىلىك خاننىڭ قوشۇنلىرىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن يەنە تاشكەنتكە ئاتلىنىپ «كوندەرلەك» قىشلىقىغا يېتىپ كەلگەندە، قاسىم خاننىڭ قايتقانلىقىنى خەۋەر قىلىنى ئاڭلاپ ئوخسىغا كېلىدۇ. سەئىدخان سۈيۈنچىلىك خانغا تەلتۆكۈس زەربە بېرىش ئۈچۈن قازاقلار خانى قاسىم خان بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش مەقسىتىدە مۇغۇلستانىنىڭ مۇھىم شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان جۇدەگە يېتىپ بارىدۇ. بۇ چاغدا قاسىم خانىنىڭ يېشى 70 كە يېقىنلاپ قالغان بولۇپ، سەئىدخان 36 — 37 ياشتىكى قىران يىگىت ئىدى.

سەئىدخانىنىڭ جۇدەگە كەلگەنلىكىنى خەۋىرىنى ئاڭلىغان قاسىم خان سەئىدخاننى چوڭ داغدۇغا بىلەن قارشى ئالىدۇ. قاسىم خان دەشتى قىپچاقنىڭ خانى بولۇپ، ئۇ 30 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا ئىگە ئىدى. قاسىم خان يېشى چوڭ يېتىپ قالغانلىقتىن، سەئىدخانىنىڭ ئالدىغا چىقالمىغانلىقىغا ئۆزىنى ئېيىپ خانىش خان، غىش خان، مائاش خان، جان ھەيدەر سۇلتان، قارشى سۇلتان قاتارلىق ۋە جۇجى خان

ئەسەبىدىكى سۇلتانلاردىن 40 سۇلتانىنى سەئىدخانىنىڭ ئالدىغا چىقىرىدۇ. سۆھبەتتە، ھەر ئىككى خان ھازىر شەيبانىنىڭ ئوستىگە يۈرۈش قىلىش ۋاقتى ئەمەس، يازنى ئوبدان ئۆتكۈزۈش، قىشنىڭ تەييارلىقىنى پۈختا قىلىش لازىم، دېگەن پىكىرگە كېلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى خان ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت ئاخىرلاشىدۇ. قاسىم خان سەئىدخانىنى قازاق خەلقىنىڭ ئادىتى بىلەن كاتتا كۈتۈۋېلىپ، خانغا قايتىش رۇخسىتىنى بېرىدۇ. سەئىدخان قاسىم خاندىن رازى بولۇپ، ئەنجانغا قايتىپ كېلىدۇ. ئالىي بارگاھنىڭ ئالىملىرى دىن بىرى بۇ ۋەقەنى «ئاشتى قازاق» (قازاق دوستلۇقى) جۇملىسى بىلەن سالنامىگە پۈتۈپ قويغان، بۇ ۋەقە ھىجرىيە 913 - يىلى (1507—1508) بولغانىدى (ئەبجەت ھېسابىدا ئىلىپ بىر، ش — 300، ت — 400، ي — 10، ق — 100، ز — بىر، ئېلىپ — بىر، ق — 100، جەمئىي 913 بولىدۇ)، سەئىدخان قازاقلار خانى قاسىم خان بىلەن ئۇچرىشىپ قايتقاندىن كېيىن، مىرزا ھەيدەرگە ئۆز ھەمشىرىسىنى بېرىپ ئۇنى كۈيئوغۇل قىلىدۇ. ھىجرىيە 919 - يىلى (1513—1514) دىن باشلاپ، مىرزا ھەيدەرگە «كۆرگان» (كۈيئوغۇل) لىق مەرتىۋىسى بېرىلىدۇ. سەئىدخان بۇ توي مۇراسىمىنى ئوخشى تەۋەسىدىكى «سەھران» دېگەن جايدا ئۆتكۈزىدۇ.

بابۇر شاھ 2 - قېتىم سەمەرقەند سەلتەنەتىدە سەككىز ئاي ئولتۇرۇپ، ئاخىرى ئۆزبېك سۇلتانى ئۇبەيدۇللاخان بىلەن «كۆل مەلىك» دېگەن جايدا بولغان بىر قېتىملىق سوقۇشتا يېڭىلىپ قېلىپ ھېسارغا چېكىنىدۇ ۋە ئۇ يەردىن قۇندۇزغا ماڭىدۇ. ئارقىسىدىن ئۆزبېكلەر ھېسارنى ئىگىلەيدۇ. شاھ ئىسمايىلمۇ ئىراقتا قايتىدۇ. قاسىم خانمۇ ئۆز جايىغا قايتىدۇ. بابۇر شاھ قۇندۇزدىن كابۇلغا قاچىدۇ. ماۋارائۇننەھردە بولغان بۇ چوڭ ئۆزگىرىش تۇپەيلىدىن سەئىدخان

ئۆزبېكلەرگە يالغۇز تاقابىل تۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇ.

ھىجرىيە 920 - يىلى (1513—1514) ئۆزبېك سۇلتانلىرى پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ ئەنجانغا يۈزلىنىپ، سەئىدخان بىلەن ئېلىشماقچى بولىدۇ. سەئىدخاندا ئۆزبېك سۇلتانلىرىغا تاقابىل تۇرالىغۇدەك كۈچ بولمىغانلىقتىن ئەمدى شەيبانىخان زېمىنىدا داۋاملىق تۇرۇۋېرىشكە بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىدۇ - دە، دەرھال قەشقەرگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ، پەرغانىدىكى پۈتۈن چاغاتاي ئەۋلادىغا مەنسۇپ كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، 4 مىڭ 700 دەك ئەسكەرنى ئېلىپ، ھىجرىيە 920 - يىلى (1514—1515) نارىنغا يېتىپ كېلىدۇ. شۇ يىلى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ مۇستەھكەم قەلئەسى ھېسابلانغان يېڭىسار قەلئەسىنى، كېيىن قەشقەر، يەكەنىنى ئىشغال قىلىدۇ.

ھىجرىيە 907 - يىلى (1501—1502) دىن تاكى ھىجرىيە 920 - يىلى (1514—1515) غىچە بولغان 12 يىل ئىچىدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر جەريانىدا سەئىدخان ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن سان - سانا قسىز قىيىنچىلىقلار ئۇنى ھەر جەھەتتىن چىنىقتۇرىدۇ. ئۇنى جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكىلەر بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ھەر خىل زوراۋانلىقلىرى، توختىماستىن جەڭگى - جېدەل قىلىپ، تەپرەقچىلىك قىلىشى نەتىجىسىدە دۆلەتنى مۇنقەرز بولۇش گىردابىغا ئەكىلىپ قويغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ؛ ئۇ ئېخىر جاپالىق كۈرەشلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق چىداملىق، قابىل تەشكىلاتچى ۋە تالانت لىق ھەربىي قوماندان بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ. مانا بۇلار نىڭ ھەممىسى كېيىنكى مەزگىللەردە سەئىدخانىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنى بەرپا قىلىپ چىقالىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ.

2 — بۆلۈم سەئىدخانىڭ قەشقەر، يەكەننى تارتىۋېلىشى

سۇلتان سەئىد خان ھىجرىيە 919 - يىلى (1513—1514)، ئۆزبەكلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، پەرغانىنى بوشتىپ، ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىغا چېكىنىدۇ. ئۆزبەكلەر تاشكەنتكە يۈرۈش قىلىدۇ. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە سۇلتان سەئىدخان يەنە پەرغانىدىن قەشقەرگە چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

شۇ مەزگىلدە قەشقەردە مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيەتنىڭ زۇلۇمى چېكىدىن تاشقان بولۇپ، ئۇ ئاللىقاچان خەلقىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلىشىشى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ تاسادىي ئاجىزلاپ قالغانىدى. شۇڭا، سەئىدخان ئۆز كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ تىغ ئۇچىنى قەشقەرگە دېگىدە مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيەتنىڭ ئاغدۇرۇش تەرىپىگە قارىتىدۇ. مۇشۇنداق قىلىش ۋەزىيەتكە تامامەن ئۇيغۇن ئىدى. ھىجرىيە 920 - يىلى (1514—1515) سەئىدخان قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىنىدۇ. مىرزا ئابابەكرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال سەئىدخانغا قارشى پۈتۈن كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىدۇ.

ئۇ «قەشقەردە بېتەرلىك ئەسكەر كۈچى ۋە نەچچە يىللىق ئوزۇق - تۈلۈك ۋە ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى تەييارلىتىپ، ئۆزىنىڭ ئوغلى يۈسۈپنى بۇ قەلئەنى قوغداشقا مەسئۇل قىلىپ، قوماندانلارنى ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن يېڭسارغا بارىدى. يېڭسار قەلئەسىنمۇ نەچچە يىل يەتكۈدەك ئوزۇق - تۈلۈك ۋە

قورال ـ ياراغ بىلەن تولـدۇردى.» ① مـىرزا ئابابەكرىنىڭ نەزەردە يېگىسار قەلئەسى قەشقەر قەلئەسىدىنمۇ مۇھىمراق، مۇستەھكەم قەلئـە بولغانلىقتىن ئۇنىڭغا ئەمىرلەرنىڭ، ئوردا بەگلىرىنىڭ ۋە ھەربىي جەھەتتىمۇ ئۈستۈن ئەسكىرىي كۈچىنى يېگىسار قەلئەسىگە توپلىغاندى. ئۇ «يېگىسار قەلئەسىنى قوغداش ئۈشۈن ئىمىن دوغلا دېگەن ئوردا بېگىنى ھاكىم قىلىپ بەلگىلىدى.» ② ئۇنىڭغا قوماندانلاردىن جان ھەسەن، ئاختا مىرزە لى، شاھدانە مۇھەممەد بەگ قاتارلىق قوماندانلارنى مەسئۇل قىلىپ، ئاندىن يەكەنگە قايتىپ كەتتى.

يەكەندە ئۇ پۈتۈن ھەربىي كۈچىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇشۇن مەقسىتىدە، ئەسكەر ئېلىش، قورال ـ ياراغ تەييارلاش ئىشىنى باشلايدۇ. ئۇ كابۇلـلۇق ئۇستا ئابدۇل شەيخنى يېگىدىن ئەسكەرلىككە ئېلىنغان ئەسكەرلەرنى مەشـق قىلدۇرۇپ، قورال ـ ياراغ تەييارلاشقا مەسئۇل قىلدى.

سەئىدخاننىڭ مىرزا ئابابەكرىگە قارشى ھەربىي يۈرۈشتـگە ئورۇنـلاشتۇرغـان ئەسـكىرى 4700 بـولۇپ، سـانى كۆپ بولمىسىمۇ، خىللانغـان، ھەربىي جەڭلـەردە تەجـرىبىگە ئىگـە، ئۇرۇش قىلىش ماھارىتىگە ئىگە ئەسكەرلـەر ئىدى. بۇ ئەسكەرنـىڭ لەرگـە جەڭلـەردە سىنالـغان، تەجرىبىلـىك، باتـۇر سىيـىت مۇھەمـمەد مىرزا، قارا قۇلاق مىرزا، شاھ نـەزەر مىرزا، مىرزا ھەيدەر قاتارلىق ئەمىرلەر قوماندانلىق قىلاتتى.

سەئىدخـان ئۆزى ئىقتىدارلـىق ۋە ھەربىي قوماندانلـىق سەنئىتىگە ئىگە كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، قەشقەرگە يۈزلىنىش تىن ئىلگىرىلا قەشقەرنىڭ جۇغراپىيىلـىك ۋە ھەربـىي سـتراـ

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخىرەشىدى» دېگەن كىتابقا قوليازما.

② شاھ ماھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قوليازما.

تېگىيىلىك ئورنىغا قاراپ ھەربىي كۇچنى ــ ئوك ۋە سول قانات قىسىم، دۇشمەن ئەھۋالىنى چارلايدىغان ئايغاقچى قىسىم دەپ ئۈچ چوك قىسمغا بۆلگەنىدى. ھىجرىيە 920 ــ يىلى (1514—1515) ئەتىيازدا، سەئىدخان قەشقەر تەۋەسىدىكى ئاتۇشنى ئىشغال قىلدى.

مىرزا ئابابەكرنىڭ ئەمىر ــ ئەسكەرلىرى سەئىدخانىنىڭ ئەسكەرلىرىنى يىراقتىن كۆرۈپ، 15 مىڭ كىشى دەپ قىياس قىلىپ ئالاقزادە بولۇپ كېتىشتى. بۇ خۇددى كىشىلەر تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلاردا دۇشمەن قىيا پىتىنى تەسۋىرلىگەندە، «كىمكى ۋەھىمە بىرلە لەشكەر سانار، بىرى يۈز، يۈزى مىڭ بولۇپ تۇيۇلار» دەپ يازغىنىدەك بىر ئىش ئىدى.

سەئىدخان «ئۇچ بۇرھان» ئارقىلىق قەشقەر تەۋەسىدىكى خوجا قۇتبىددىن مازىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، سەمەن كېچىكى ئارقىلىق تۇمەن دەريا سىددىن كېسىپ ئۆتۈپ ساغان توقىدىكى (ھازىرقى سۇللۇق تەرەپ) سۇلتان ئابابەكرى مىرزا ياساتقان باغقا چۈشتى، سەئىدخانىنىڭ چارلىغۇچىلىرى قەشقەر قەلئەسىنىڭ يېقىن ئەتراپىغىچە كېلىپ چارلاپ، قەلئەنىڭ قانچىلىك چوڭلۇقىنى، ھەربىي ستراتېگىيىلىك ئورنىنى كۆزەتتى. دۇشمەن ئەھۋالىنى چارلاش ئارقىلىق بىلگەندىن كېيىن، ئوك ــ سول قانات قىسىملىرىنى ھەربىي ھۇجۇمغا ئورۇنلاشتۇردى. شۇ يىلى كۈزدە قەشقەر قەلئەسى ئەتراپىدا سەئىدخانىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قەلئەنى مۇداپىئە قىلغۇچىلار يۈسۈپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا تۇنجى قېتىملىق جەڭ باشلاندى.

سەئىدخانىنىڭ جەڭگە ئاتلانغان ئوك ــ سول قىسىملىرىدىكى ئەسكەرلەر كۈندۈزدىن كېچىگىچە جاسارەت بىلەن جەڭ قىلدى. ئەتىسى سەئىدخانىنىڭ سول قانات قىسىملىرى ھەممىدىن ئاۋۋال ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، يۈسۈپ بەگ قوماندانلىقىدىكى

قوشۇنغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. بۇ ۋاقىتتا يۇسۇپ بەگنىڭ قوشۇنى ئېرىق - ئۆستەڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ جەڭ قىلدى، سەئىدخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئېرىق ئىچىگە يوشۇرۇنغانلارنى تازىلاش ئۈرۈشى ئېلىپ باردى. سەئىدخاننىڭ قىسىملىرىدىكى خۇراسان ئۇيغۇرلىرى جەڭدە باتۇرلۇق كۆرسەتتى، يۇسۇپنىڭ قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. يۇسۇپنىڭ قوشۇنلىرىنى قەشقەر قەلئەسىگىچە قوغلاپ - سۈرۈپ نۇرغۇن ئەسكەرلىرىنى يوقاتتى. قالغانلىرى قەشقەر قەلئەسى ئىچىگە قېچىپ كىرىۋالدى. سەئىدخان قەشقەر قەلئەسىنى ئىشغال قىلىشنىڭ ئاچقۇچى بېيگسار قەلئەسىنى ئېلىش دەپ هېسابلىدى. مىرزا ئابابەكرەمۇ ئۆزىنىڭ كۆپرەك هەربىي كۈچىنى بېيگسار قەلئەسىگە قويغاندى. بېيگسار قەلئەسىنى قوغداش - قوغدىيالماسلىق مىرزا ئابابەكرى هاكىمىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش - تۇرالماسلىقىغا ئالاقىدار مەسىلە ئىدى. سەئىدخان دۈشمەنلىرىنىڭ بۇ مۇهىم قەلئەسىنى تارتىۋېلىش قارارىغا كەلدى. سەئىد خانىنىڭ قوشۇنلىرى بېيگسارغا هۇجۇم قىلىش ئۈچۈن قەشقەرنىڭ توقۇزاق ۋە قارا تازغۇن سۈيىدىن ئۆتۈپ «ئوتتۇرا تېرەك» دېگەن جايغا ئورۇنلاشتى. سەئىدخان بىر قىسىم هەربىي كۈچىنى بۇ جايغا ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن، قالغان زور ئەسكىرىي كۈچىنى بېيگسار قەلئەسىنى مۇهاسىرە قىلىشقا قاراتتى.

بېيگسار قەلئەسىنىڭ قوماندانى ئىمىن بەگ مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئىشەنچلىك ئەمىرلىرىدىن ئىدى. سەئىدخانىنىڭ ئەسكەرلىرى بېيگسار قەلئەسىنى ئىككى ئايدىن كۆپرەك مۇهاسىرە قىلدى. بۇ ۋاقىتدا قىرغىزلارنىڭ باشلىقى مۇهەممەت قىرغىز ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ سەئىدخانغا كېلىپ قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن سەئىدخانىنىڭ كۈچى تېخىمۇ زورايدى. سەئىدخان بىر تەرەپتىن ئەسكەرلىرى ۋە قوماندان

لىرىدىن قەھرىمانلىق ھەم جۇرئەتلىك بولۇشنى تەلەپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن مىرزا ئابابەكرىنىڭ يەكەندىكى ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئۆزبېكنىڭ ئەسكەر كۈچى ئەھۋالىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى. ئۇ ئالدى بىلەن قارشى تەرەپنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۈچۈن، مۇھەممەت قىرغىزنى يەكەنگە ماڭغۇزدى. ئۇلار يەكەنگە ئىككى يەرسەخ كېلىدىغان يەردىكى «ئارسلان باغ» ① قا چۈشۈپ، مىرزا ئابابەكرىنىڭ يەكەندىكى ھەربىكىتىنى چارلاش ئارقىلىق مىرزا ئابابەكرىنىڭ يەكەندىكى پۇقرا، باغۋەنلەردىن مەجبۇرىي ئەسكەر توپلاۋاتقانلىقى، ئۇنىڭ توپلىغان ئادەم لىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنىڭ ناھايىتى تۆۋەن ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدى.② سەئىدخان بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، ۋەزىيەتنى مۇنداق تەھلىل قىلىپ: «مىرزا ئابابەكرىنىڭ يەكەندىكى ھەربىكىتىدىن قارىغاندا، ئۇ ئۆزبېكنىڭ ئىشەنچلىك ئەمىر ۋە ئەسكەرلىرىدىن ئاللىقاچان ئايرىلىپ قالغان، ئۇنىڭ تەختىنى لەڭشىپ قالغان، ئۇنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنى يوق بولغانلىقتىن، ئالدىراپ ـ تېنەپ كۈچ توپلاشقا تىرىشقانلىقتىن، ھازىرچە يېڭىسار قەلئەسىگە يارەمگە ئەسكەر ئەۋەتەلمەيدۇ. شۇڭا، بىز مىرزا ئابابەكرىنى تېخىمۇ پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن بىر قىسىم كۈچىمىز بىلەن ئۇ ياقتىن شەپە بېرىپ، بۇ ياقتىن زەربە بېرىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ مىرزا ئابابەكرىنى يەكەنگە بەندە قىلىپ قويۇشىمىز كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن، ئاساسىي كۈچىمىزنى يېڭىسارنى

---

① «ئارسلان باغ» مىرزا ئابابەكرىنىڭ يەكەندە بىنا قىلدۇرغان چار بېغى بولۇپ، يەكەن شەھىرىگە يېقىن بىر يېزىغا جايلاشقان. ھازىرمۇ «ئارسلان باغ» دەپ ئاتىلىدۇ.

② مىرزا ھەيدەر كۆراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

ئىگىلەشكە قارىتىپ، يېڭىسار قەلئەسىنى تېزلىكتە ئېلىشىمىز لازىم» دەپ ھېسابلىدى. شۇنداق بىلەن، سەئىدخان قوماندانلىرىغا قەلئە ئەتراپىدىن لەخمە كولاپ، قەلئەنى پارتلىتىشقا بۇيرۇق بەردى.

سەئىدخان يېڭىسار قەلئەسىنى ئېلىشقا ئۆزى قوماندانلىق قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، قەلئە ئەتراپىدىن لەخمە كولايدىغان زەربىدار قىسملارنى ئورۇنلاشتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، قەلئە ئەتراپىغا ئوت ئاچقۇچى قىسملارنى، نەيزە ۋازلارنى ئورۇنلاشتۇردى.

يېڭىسار قەلئەسى ئېگىز بىر جىرا ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، شىمال تەرىپى تام ـ سېپىل بىلەن ئېگىزلىتىلگەن، جىرادىن لەخمە كولاش ئەپسىز ئىدى، لەخمە كولىغاندىمۇ قەلئەگە چوڭ تەسىر كۆرسىتەلمەيتتى. قەلئەنىڭ ئەتراپىغا چوڭقۇر خەندەك كولاتقىلىتىن قەلئەگە چىقىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

سەئىدخان ھىجرىيە 920 ـ يىلى (1514 - 1515) يازدا يېڭىسار قەلئەسىگە ھۇجۇم قوزغىدى. سەئىدخانىنىڭ ئەسكەرلىرى بەش كېچە ـ كۈندۈز قەلئە ئاستىدىن لەخمە كولاپ، تۆت تەرەپتىن لەخمىنى بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن پىلتىگە بىر ـ بىرلەپ ئوت ياقتى. شۇ ئەسنادا قەلئەنىڭ بىر قىسمى تىترەشكە باشلاپ قەلئە ئۈلى بىر ـ بىرىدىن ئاجراپ يىقىلىشقا باشلىدى. مۇستەھكەم قەلئە دېيىلگەن يېڭىسار قەلئەسى يەر بىلەن يەكسان بولۇپ ئۆرۈلۈپ چۈشتى. قەلئە، سەئىدخانىنىڭ باتۇرلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. ئىمىن بەگنىڭ قوشۇنى پۈتۈنلەي ئەسىرگە چۈشتى.» ① يېڭىسار قەلئەسىنىڭ ئېلىنىشى مىرزا ئابابەكرى

---

② مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازمىسى.

هاكىميتىنىڭ قەشقەر، يەكەندىكى ھەربىي كۈچىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتتى. مىرزا ئابابەكرى يېڭىسار قەلئەسىنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، يەكەن ئاھالىسىدىن مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە ئېلىنغان 60 مىڭ كىشىنى باشلاپ يېڭىسارغا ئالدىراپ ـ تېنەپ يولغا چىقتى. بۇ ئەسكەرلەر قىلچىمۇ ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە ئالمىغان، قىلىچ ـ نەيزە تۇتۇپ جەڭ قىلىپ كۆرمىگەن، ھەتتا ئات مەشىنىمۇ كۆرۈپ باقمىغان كىشىلەر بولغاچقا، يېڭىسار قەلئەسىگە قاراپ ئاتلىنار ـ ئاتلانمايلا تۇرۇپ، ئالدىنقى قىسمى قېچىشقا باشلىدى. دەل شۇ كۈنى يېڭىسار قەلئەسى قولدىن كەتتى دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان مىرزا ئابابەكرى تېخىمۇ قورقۇپ ئىككى قولىنى چىشلەپ يەكەنگە چېكىندى. يېڭىسار قەلئەسىنىڭ سەئىدخان قولىغا چۈشكەنلىكى، مىرزا ئابابەكرىنىڭ يېرىم يولدىن يەكەنگە قايتقانلىق خەۋىرى «قەشقەر خەلقىگە ئاڭلىنىش بىلەن ئەمىرلەرمۇ قەشقەر قەلئەسىنى بىكار قىلىپ بەدەر تىكىۋېتىشكە مەجبۇر بولدى.» ① مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىدىن بىزار بولۇپ پۇرسەت كۈتۈپ كەلگەن «قەشقەر خەلقى مىرزا ئابابەكرىگە قارشى كۆتۈرۈلدى» ②.

سەئىدخان قەشقەردە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال شۇ يىلنىڭ ماھى رەجەپ ئېيىنىڭ (7 ـ ئاي) ئوتتۇرلىرىدا قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى. خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىدە قالغان يۈسۈپ بەگ قەشقەر قەلئەسىدىكى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ سەئىدخانغا تەسلىم بولدى. سەئىدخان قەشقەرنى بېسىۋېلىپ، قەشقەر ۋەزىيىتىنى

---

① ② مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخي رەشىدى» قولىيازما

مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن، يەنە يەكەنگە يۇرۇش قىلدى. مىرزا ئابابەكرى سەئىدخانىنىڭ يەكەنگە كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، «يەكەننى چوڭ ئوغلى جاھانگىر مىرزىغا بېرىپ، خوتەن ئارقىلىق تىبەتكە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇرىبولدى.»① مىرزا ئابابەكرى يەكەندىن نۇرغۇن دۇنيا ـ دەپىنىلەرنى ئېلىپ، خوتەنگە قاچتى. جاھانگىر مىرزا يەكەن تەختىدە ئىلگىرى ـ ئاخىر بەش كۈن ئولتۇرالىدى. ئۇ سەئىدخانىنىڭ يېقىنلاپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ قېچىش تەييارلىقىغا كىرىشتى. ئۇ پۇتۇن خەزىنە ـ ئامبارلارنى ئېچىپ، كۆتۈرۈش مۇمكىن بولغانلىرىنى ئۆزى ئېلىپ، «كىم نېمىنى خالىسا شۇنى ئالسۇن دەپ، قالغىنىنى بۇلاپ ئېلىشقا ھۆكۈم قىلدى.»② ئۇ سانجۇغا قېچىپ بېرىپ تاغنىڭ ئىچىگە بېكىنىۋالدى.

جاھانگىر مىرزا يەكەندىن قېچىپ كېتىپ تۆت كۈندىن كېيىن سەئىدخانىنىڭ قوماندانى خوجا ئەلى باتۇر يەكەنگە يېتىپ كەلدى ۋە شەھەرنى ئۇرۇشسىز ئىشغال قىلدى.

ھىجرىيە 920 ـ يىلى (1514 — 1515) شەئىبان ئېيى (8 ـ ئاي) دا سەئىدخان يەكەنگە تەنتەنە بىلەن كىرىپ ئورۇنلاشتى. مىرزا ئابابەكرىگە قوغلاپ زەربە بېرىش ئۈچۈن، ئەمىر ـ لەشكەر دائىم ئەلى بىلەن بەگ مۇھەممەدنى خوتەنگە دەرھال ماڭدۇزدى. ئارقىدىنلا يەنە قارا قۇلاق مىرزا، ھاجى مىرزا، سۇلتان ئەلى مىرزا، نەزەر مىرزا، قەمبەر مىرزا، بەكرىمەت قۇل ئەلى، تاغايى بەگ باشلىق يەتتە باتۇرنىمۇ يېتەرلىك ئەسكەر بىلەن ماڭدۇردى. ئۇلار خوتەنگە

---

① مۇللا مىرسالىخ كاشغەرىنىڭ «قەشقەر تارىخى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

② مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخي رەشىدي» قولىيازما.

يېتىپ كېلە ـ كەلمەيلا، مىرزا ئابابەكرى خوتەن قەلئەسىنىمۇ بوشىتىپ قاراكۆغۇ تاغقا تىكىۋەتتى. سەئىدخانىنىڭ قوماندان ۋە ئەمرلىرى مىرزا ئابابەكرىنىڭ خوتەندىكى قالدۇق كۈچلىرىنى ئۈزۈل ـ كېسىل تار مار قىلىپ خوتەننى ئىشغال قىلدى.

خوتەن خەلقى مىرزا ئابابەكرىنىڭ زۇلمىنى يېزىم ئەسىردەك تارتىپ، جېنىدىن جاق ـ جاق تويغانىدى. بالايىئاپەتنىڭ يىلتىزى بولغان مىرزا ئابابەكرىنىڭ خوتەندىن قاراكۆغۇ تاغقا قاچقان خەۋىرىنى ئاڭلىغان خوتەن خەلقى، دەرھال ھەربىيەتكە كېلىپ، سەئىدخانىنىڭ قوشۇنىنى تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋالدى. خوتەن ئاھالىسى سەئىدخانىنىڭ قوماندان ـ ئەمرلىرىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، خوتەن خەزىنىسىدە ساقلانغان مال ـ مۈلۈك، ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ۋە يىلقا ـ چارۋىلارنى ئۇلارغا تاپشۇردى. دائىم ئەلى بەگ، بەگ مۇھەممەد باشچىلىقىدىكى قوماندانلار خوتەن ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن، بىر بۆلۈم ئەسكىرىنى كۈچىنى باشلاپ مىرزا ئابابەكرىنى قوغلاپ، قاراكۆغۇ تاغقا يېتىپ باردى. مىرزا ئابابەكرى دەرھال قاراكۆغۇ تاغدىن قېچىپ يولغا چىقتى. «قاراكۆغۇ تاغنىڭ يولى ئىنتايىن خەتەرلىك ۋە تار بولغانلىقتىن، مىرزا ئابابەكرى ئېلىپ ماڭغان ئېغىر يۈكلىرىنى بولۇپمۇ 900 خېچىرغا ئارتىپ ئېلىپ ماڭغان مالللىرىنى ئېلىپ ماڭالماي، دېشۇارچىلىق ئىچىدە قالدى. ئۇ ھەممە مالللىرىغا ئوت قويۇۋەتتى» ①. يۈز نەچچە خۇرجۇن، تۈلۈم ـ تاغارلارغا قاچىلانغان ئالتۇن ـ كۈمۈش، تاۋار ـ دۇردۇن، كىمخاب، كىيىم ـ كېچەك، روم ۋە جۇڭگونىڭ داڭلىق رەختلىرى ۋە مەرۋايىت قاتارلىق قىممەتلىك جاۋاھىر، زىبۇ ـ زىننەتلەر پاك ـ پاكىز كۆيدۈرۈ-

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

ۇيۇشلىدى. ئارقىدىن قوغلاپ بارغۇچىلار بۇ كۈل دۆۋىلىرىنى ئاختۇرۇپ ئۇنىڭ ئىچىدىن نۇرغۇن ئالتۇن، تىلالارنى يىغىپ ئېلىشتى.

مىرزا ئابابەكرى ئۇزۇقنى ئېلىپ تېبەتكە قاراپ قاچتى. ئۇ تېبەتكە بارغاندىن كېيىن، ئۇلدىن ماڭدۇرغان ئۇزۇق ـ ئاشلىقلارنىڭ چېچىلىپ كەتكەنلىكىنى، تېبەت قەلئەسىگە يېتىپ بارغاندا نەرسىلىرىنىڭ تاماملىنىپ قەلئەسىنى ساقلىغۇچى ئەسكەرلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى كۆردى. مىرزا ئابابەكرى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرلەردە، قىلىغان شۇملۇق ۋە زوراۋانلىقنى ئۇنىڭغا شۇنداق ئېچىنارلىق ئاقىۋەتنى كۆرسەتتىكى، تېبەتتىمۇ تۇرۇشقا ئامال تاپالمىدى ياكى ئۇ چايدىن ھىندىستانغىمۇ كېتەلمىدى.

مىرزا ئابابەكرى ئاخىر تەقدىرگە تەن بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ: «مەن قايتىشقا مەجبۇر بولدۇم. ھامان مېنى ئۆلتۈرەر، ئەگەر شۇنداق بولسا مېنىڭ جەستىمنى ئۆتكەنكى كىلەر مازارغا قويۇڭلار. ئۆلتۈرمەي قالسا، يىر ئامال بولار» دەپ بالا ـ ۋاقالىرى بىلەن خوشلىشىپ نېمە بولسام، ئۆز يۇرتۇمدا بولاي دەپ يەكەنگە قايتىشقا قارار قىلىپ يەكەنگە قاراپ يولغا چىقتى. سەئىدخان بۇ ھەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ ئالدىغا كىشى ئەۋەتتى. سەئىدخانىڭ ئادەملىرى مىرزا ئابابەكرى بىلەن يولدا ئۇچراشتى. مىرزا ئابابەكرى «مېنى خانىڭ قېشىغا ـ سەئىد مۇھەممەدنىڭ قېشىغا تىرىك ئېلىپ بېرىڭلار (مىرزا ئابابەكرى بىلەن سەئىد مۇھەممەد مىرزا ئانا بىر، دادا بۆلەك تۇغقان ئىدى)، نېمە قىلسا شۇ قىلسۇن، دەپ ئىلتىماس قىلدى»①. سەئىدخانىڭ ئادەملىرى ئۇنى خانىڭ ئالدىغا تىرىك ئېلىپ بېرىشقا ۋەدە قىلدى.

① مىرزا ھەيدەر كۆرەگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

ئۇلار بىرنەچچە كۈن ماڭغاندىن كېيىن، بىر قۇنالغۇغا چۈشتى. «ئۇيغۇر ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى» دېگەندەك، ھەممە ئۇيقۇغا كەتكەندە، ئۇلار خانىنىڭ ئالدىغا مىرزا ئابابەكرىنىڭ بېشىنى ئېلىپ بېرىشقا كېلىشتى ـ دە، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ خانىنىڭ قېشىغا ئېلىپ باردى. كىم خەلقىمىزنى ئۇلۇم تىغىنى كۆتۈرگۈچىنىڭ بېشىغا تېگىدۇ. مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئاقىۋىتىمۇ ئەنە شۇنداق بولدى. «سەن ياشا ئاندا قۇتۇلغايسەن ئۆلۈپ، ياشىماي ئۆلسەڭ قۇتۇلغاي ياشتىلار». قاراڭغۇ تاغدىن قايتقان ئەمرلەرنىڭ ھەربىرى «بىرمەن» ① ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق كېلىدىغان «ئالتۇن قاچا، ئالتۇن ـ تالالارنى سەئىدخانغا تارتۇق ـ پەشكەش قىلىشتى». سەئىدخان يەكەن خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇپ، يەكەننى تىنجىتقاندىن كېيىن، مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئوغلى جاھانگىرنىڭ سانجۇدا بېكىنگەنلىك خەۋىرى كەلدى. سەئىدخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قانداق يول بىلەن بولسۇن ئۇنى ئېلىپ كېلىشنى سەئىد مۇھەممەد مىرزىغا سانجۇغا دەرھال تاپشۇردى. سەئىد مۇھەممەد مىرزا سانجۇغا دەرھال چېپىپ باردى. مىرزا جاھانگىر سەئىد مۇھەممەدنىڭ ئالدىغا چېپىپ، نۇرغۇن تارتۇق ـ پەشكەشلەرنى قىلىپ شۇنداق دەپ ئېيتتىكى: «ئاتامنىڭ سەلتەنەت دەۋرىدە مەن ھەمىشە قورقۇنچ ۋە ۋەھىمە بۇلۇڭىدا بولدۇم. ئۆزى ھالاكەتكە يۈزلەنگەندە مېنى بۇلۇڭدىن تارتىپ چىقىرىپ تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. مەن 42 يىل قورقۇنچنى ئوتلاپ كەلگەن تۇرسام قانداق قىلىپ بۇ كىچىككىنە سەلتەنەتنە ئۇنىڭغا تىكلىنىپ تۇرالايمەن. ئەگەر ئۇنى قوبۇل قىلمىسام، ئۇ ماڭا شىرۇبۇنىڭ خۇسراۋغا قىلغىنىنى ياكى

---

① بىر مەن ـــ ئەنجانىنىڭ ئېغىرلىق ئۆلچىمى بىرلىكىدە 64 چارەك ئالتۇن بولۇپ، ھەربىر چارىكى 400 مىسقال كېلەتتى.

ئابدۇلھېپ مىرزىنىڭ ئۆلۈمىدىكى مەرزىغا قىلغىنىنى قىلالمىسى. ئۇ خاراب قىلىپ كەتكەن سەلتەنەتنى مەن قانداق قىلىپ ئاباد قىلالايمەن، ئۇنىڭ ھەممە ئىشىدىن مېنىڭ خەۋىردم يوق. زۆلۈم ئاتامدىن يەتكەن. مېنى گۇناھكار قىلسا، ئاتام ئىنىڭ گۇناھىغا تارتىلىمەن، شۇڭا، سەئىدخان خىزمەتىدە ئىشلەتكەن بىلەن ئالغان ھاياتىمنى ئۆتكۈزسەم.»

سەئىد مۇھەممەد مىرزا جاھانگىرنى سەئىدخان ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇ سەئىدخانىنىڭ قېشىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، سەئىدخان جاھانگىر مىرزا بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى مىرزا ئابابەكرىنىڭ قىلمىشلىرىنى پەرقلەندۇردى. سەئىدخان جاھانگىر مىرزىنى خىزمەتكە قويدى. كېيىن ئۇ بېگىساردا بىر كېچىدىلا كىشىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ئىشنىڭ كىم تەرىپىدىن قىلىنغانلىقىنى ھېچ كىشى بىلمىدى. ئېھتىمال مىرزا ئابابەكرىدىن قىساس ئالغۇچىلار تەرىپىدىن قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ جاھانگىر مىرزىدىن باشقىمۇ پەرزەنتلىرى بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىللىرىدە ئوغۇللىرىنىمۇ ھەر خىل جىنايەت ۋە بەدناملارنى چاپلاپ، ۋەھشىيلەرچە قاتتىق ئازابلاپ ئۆلتۈرگەنىدى. ئەمما، مىرزا ئابابەكرىنىڭ مەھمۇدنىڭ قىزىدىن بولغان يەنە ئىككى ئوغلى بولۇپ، بىرىنىڭ ئىسمى تۇرئەنگىز، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى بوستانگىر ئىدى.

سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنى يوقاتقاندىن كېيىن ئۇنىڭ تىبەتتىكى خوتۇنىنى ئالدۇردى. ئۇنىڭ خانزادە بېگىم دېگەن خوتۇنى چوڭ ئوغلى تۇرئەنگىزنى قەشقەرگە ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ كەلدى. تۇرئەنگىزمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي كىشىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تۇرئەنگىزنىڭ ئىنىسى بوستانگىر ئانىسى خانزادە بېگىم بىلەن قەشقەرگە

كەلمەي تىبەتتىن كەشمىرگە قاچتى. ئۇ كەشمىردىن يەنە ھىندىستانغا بېرىپ، ئۇ يەردىمۇ تۇرالماي، بەدەخشاندىكى تاغىسى مىرزاخاننىڭ قېشىغا كەتتى. ئەمما مىرزاخاننىڭ مىرزا ئابابەكرى بىلەن قاتتىق ئىداۋىتى بولغانلىقتىن، بوستانگىر مىرزىغا تاغلىق ھۇرمىتى بىلەن مۇئامىلە قىلمىدى. بوستانگىر مىرزا بەدەخشاندىن قېچىپ، ئۆزبېكلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئۆزىنى ئاتتى. مىرزا ئابابەكرىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئاقىۋىتىمۇ ئاتىسى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھالاكەتلىك تەقدىرگە ئوخشاش ئۆلۈم ۋە سەرگەردانلىق بىلەن تاماملاندى. ①

3 ـ بۆلۈم سەئىدخانىنىڭ جىرلىككە كەلگەن سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇشى

سۇلتان سەئىدخان ھىجرىيە 920 ـ يىلى (1514 ـ 1515) يەكەن ـ سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇپ، يەكەن شەھرىنى خانلىقنىڭ پايتەختى قىلدى.

سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كۆرۈشىدە غەلبە قازانغاندىن كېيىن يەكەن خانلىقى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئاسانلىكە كەلتۈرۈش يولىدا بىر قاتار ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويدى.

سۇلتان سەئىدخان سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سەئىد مۇھەممەد مىرزىنى ئەمىركەبىر (سەئىدىيە خانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى)، قوشۇمچە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ۋە قەشقەرنىڭ ۋالىيە

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

سی قىلىپ تەيىنلىدى. يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئىسسىق كۆل ئەتراپى ۋە يەتتىسۇ ۋىلايەتلىرىگە ۋالىي ۋە ھەربىي ئەمەلدار، ئوردا بېگى، ۋەزىر، ياساۋۇل، مىراب، مۇتەۋەللى، تۇغ بېگى، ئەمىر قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تەيىنلىدى. بۇ مەزگىلدە كۆچادىن قۇمۇل، بېشبالىق ۋە غۇلجىغىچە سوزۇلغان رايونلار سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاكىسى مەنسۇرخاننىڭ ھاكىمىيىتى ئىلگىدە بولۇپ «ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى» نامى بىلەن مەشھۇر ئىدى.

مەنسۇرخان دەسلەپتىلا سەئىدىيە خانلىق ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلماي، دۇشمەنلىك پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ كەلگەنىدى چۈنكى، مەنسۇرخان سەئىدخاننىڭ كىچىك ئىنىسى سۇلتان خىلىلنىڭ ئوغۇلتۇرۇلۇشىگە، سەئىدخاننىڭ قاماقتا چۈشۈشى ۋە قاماقتىن قېچىپ كابۇلغا بېرىش قاتارلىق ئىشلارغا سەۋەبچى بولغانىدى. ئىلگىرى مەنسۇرخان بىلەن سۇلتان سەئىدخان ئوتتۇرىسىدا مۇشۇنداق نىزا ـ ماجىرالار، سۇركىلىش ۋە جەڭ لەر بولغانلىقتىن، ئۇ سۇلتان سەئىدخانىنى بۇ كونا ئوچىنى ئەلۋەتتە مەندىن ئالىدۇ دەپ جەزىم قىلغانىدى. لېكىن سەئىدخان «بىر تۇغقانلار بىر تۇغقان بولمىسا پارە بولۇر، بو ھەممە دۇشمەندىمۇ دېشۋارچىلىقى يامان ئىش» دېگەنىنى تونۇپ يەتكەچكە، غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتىنى تۇراقلاشتۇرۇش، ئىچكى ئۇرۇشقا خاتىمە بېرىش، مەسىلىنى ئۇرۇش يولى بىلەن ئەمەس، ئەكسىچە تىنچ، سۇلھ يولى بىلەن ھەل قىلىپ تەپرىقىچى ھاكىمىيەتلەرگە خاتىمە بېرىپ ئۇنى بىرلەشتۇرۇشنى قۇۋۋەتلىدى. سۇلتان سەئىدخانىڭ تەشەببۇسى پۈتۈنلەي غەربىي يۇرتنىڭ تىنچلىقىنى، خەلقە قەدىنى رۇسلۇقىنى پۈرسەتنى بېرىشتەك مەركىزىي ۋەزىپىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئۇرۇشتىن سۇلھىنى مۇھىم بىلدى. سەئىدخان چوڭ ئاكىسى مەنسۇرخانغا

ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭدىن «ئۇچرىشىشنى تەلەپ قىلدى». ①
«مەنسۇرخانمۇ سەئىدخانلىق خانلىقىنى ئۇرغان ۋاقتىدىكى بىر قاتار سىياسىتىنى ئونۇپ دەرھال بىرلىشىش مەقسىتى بىلەن ئۆز ئىنىسى ئىمىن خوجا سۇلتاننى سەئىدخانلىق قېشىغا ئەۋەتتى» ①. بىر بۆلۈك ھەربىي كۈچىنى كۈچادا قويۇپ، سەئىدخاننى سىناش ئاساسىدا، ئەلچى ماڭدۇرۇپ بولۇپ، ئەگەر سەئىدخان ئۇنىڭغا تاجاۋۇز قىلىدىغان بولسا، مۇداپىئە قىلىشقا بۇيرۇپ ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغۇزدى. ئەمما ئىمىن خوجا سۇلتان بېرىپ ئاكىسى سەئىدخان بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ خۇشال بولۇپ يېنىشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆتكەن داغلارنى يېڭىلاندى.

سۇلتان سەئىدخان ھىجرىيە 921 – يىلى (1516 – 1515) نىڭ ئاخىرىغىچە دەرھال مەنسۇرخانغا قارشى ئۇرۇش ياكى سۇلھى تەدبىرىنى قوللانمىدى. ئۇ مەنسۇرخانىنىڭ ئەلچىسى ئىمىن خوجىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىشقا ھەرىكەت قىلدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىتىنى ئۇنىڭغا چۈشەندۈردى. ئۇ: «بىز خىزمەت ئۆتەشتە، ھەرىكەت قىلىشتا كەمچىلىك ئۆتكۈزۈدۇق. بىز قۇدرەت تاپقان چاغدا كەمچىلىكىمىزنىڭ ئورنىنى شۇنىڭغا لايىق خىزمەت بىلەن يۇيۇشىمىز كېرەك»، «چوڭ ئاكىمىزنى ئاتا ئورنىدا كۆرىمىز» دېدى. ③ ئۇنىڭ بۇ سۆزى ئىمىن خوجىنى تەسىرلەندۈردى.

ئىمىن خوجا ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن زىيارەت ئۈچۈن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پايتەختى يەكەنگە كەلدى. سۇلتان

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.
② شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قولىيازما.
③ مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

سەئىدخان ئىسمىن خوجىنى ئاقسۇ ۋە كۇچا ۋىلايەتلىرىگە ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى.

سۇلتان سەئىدخان ئاكىسى ئەۋەتكەن ئەلچىلەرگە بىر قاتار خىزمەتلەرنى ئىشلىگەندىن كېيىن، مەنسۇرخانغا ئەلچىلىرىنى ئارقامۇ ئارقا ئەۋەتىپ تۆھپىلەرنى تەقدىم قىلدى. «جان نېپىگە، ئىمان تىلغا كېلەي دەپ قالغان» مەنسۇرخان بۇنى ئاڭلاپ چەكسىز خۇشاللىقتا چۆمدى ۋە ئىككى ئاكا - ئۇكا قېرىنداش (ئىككى خان) ئۇچرىشىش ئارقىلىق ئىشنى ھەل قىلىشقا قارار قىلىشتى. مەنسۇرخان تۇرپان، كۇچانى بېسىپ ئۆتۈپ بايقا كەلدى. ۋە مىر جاپپارنى ئالدىن سۇلتان سەئىدخان قېشىغا ئەۋەتتى. سۆھبەت نەتىجىسىدە «ئابات چول» دە ئۇچرىشىش قارارلاشتۇرۇلدى.

سۇلتان سەئىدخان ئۆزىنىڭ ئاتاقلىق ئەربابلىرى بىلەن بىر قىسىم قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ھىجرىيە 922 - يىلى (1516) ھوشۇر ئۆيىدا ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى ۋە قەشقەر ئارقىلىق ئۇچتۇرپانغا يېتىپ كەلدى. ئىمىن خوجا سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدى. ئاندىن ئاقسۇدىن ئۆتۈپ جامغا كەلدى. مەنسۇرخانمۇ بىر بۆلۈك ئەسكىرىي كۈچى بىلەن ئاتلىنىپ جامغا كېلىپ چېدىر تۇردى. سەئىدخان جامدىن ئاۋاتقا كەلدى. بۇ چاغدا مەنسۇرخانىڭ قېشىدىن جاپپار بەردى بەگ يېتىپ كېلىپ قەدىمكى قائىدە - يوسۇن بويىچە، ھەر ئىككى تەرەپتىن ئەسكەر بېشى تەيىار تۇرغىدەك، ھەر ئىككى تەرەپتىن بەلگىلەنگەن كىشىلەر كېلىپ لەشكەرلەر ئارىسىدا تۇرغىدەك، ئىككى خان ھەرقايسىسى 30 كىشى بىلەن كېلىپ سەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇچرىشىدىغان بولۇپ كېلىشىلدى. مۇشۇنداق جايلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن سۇلتان سەئىدخان تەرەپتىن مىرزا ھەيدەر

كوراگانى باشلىق دۆلەت ئەربابلىرىدىن بىرنەچچە كىشى مەنسۇرخان ئالدىدا بارىمتاي (كاپالەت ئۈچۈن) سۈپىتىدە تۇرىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن مىرزا ھەيدەر كوراگانى قاتارلىق كىشىلەر مەنسۇرخانىنىڭ ئالدىغا يېتىپ باردى.

مەنسۇرخان تەرەپتىن جاپپار بەردى بەگ مەنسۇرخانىنىڭ قېيىناتىسى دەۋلەت بېگىم، مەنسۇرخانىنىڭ ھەمشىرىسى ماھىم خانىم باشلىق 30 ئادەمنى ھەمراھ قىلىپ سەئىدخان ئالدىدا بارىمتاي بولۇش ئۈچۈن، ئۇچرىشىش بەلگىلەنگەن يەرگە يېتىپ كەلدى. مەنسۇرخانمۇ تەييار قىلىنغان سايىۋەن ئاستىغا بېرىپ چۈشتى. ئاندىن سەئىدخان كېلىپ ئوچرىشىدىغان جايدىن سەل يىراقراق بولغان بىر مەھەللىگە چۈشتى.

ھەر ئىككى خان كۆرۈشۈشكە يېقىن بارغاندا، خانلارنىڭ كۆرۈشۈش قائىدىسى بويىچە بولۇپمۇ ئويغۇرلارنىڭ قەدىمدىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدىسى بويىچە، سۇلتان سەئىدخان سالام بېرىپ ھورمەت بىلدۈرۈش ئۈچۈن تىزلاندى. بۇ ۋاقىتتا مەنسۇرخان دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، سۇلتان سەئىدخانىنى قۇچاقلىدى. سەئىدخانمۇ مەنسۇرخانىنىڭ قولىنى تۇتۇپ تەخت تەرەپكە يۈزلەندى. مەنسۇرخان تەختتە ئولتۇرغاندا سەئىدخان، ئورنىدىن تۇرۇپ، ئاۋۋال تىزلانغان ئورۇنغا بېرىپ، ئالتۇن تاج، ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن تون، كەمەر، سىرغا، كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەن يۈگەنلىك ئاتلار، ئالتۇن قاپلىق شەمشەرلەرنى تارتۇق - پىشكەش ئورنىدا مەنسۇرخانغا سوۋغات قىلدى. مەنسۇرخان تەقدىم قىلىنغان سوۋغاتلار قوبۇل قىلىپ ھورمەت بىلدۈرۈپ، ئېھتىرام بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ قولىنى قوشتۇرۇپ تۇردى. ئىككى خان تەخىلسىزدە ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن، سۇلتان سەئىدخان: «توقۇنۇش ۋە ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە كۆرگەن ئاچچىق جاپا، دەردلىرىمىزنى

بۇ بىرلىكىمىز ئۇنتۇلدۇرۇپ كېتىدۇ» دېدى. مەنسۇرخانمۇ جاۋابەن سۆز قىلىپ: «گەرچە ياشتا مەن سىزدىن چوڭ بولساممۇ، مەرتىۋىدە سىز مېنىڭ ئاتامدۇرسىز» دېدى. ئىنتايىن مەنىلىك سۆز بىلەن باشلانغان سۆھبەت مانا مۇشۇنداق سەمىمىيلىك بىلەن داۋام قىلدى. سۇلتان سەئىدخان «مۇھىمى بۇ بىرلىكنى تەرغىب قىلىشتا دوستلۇق زەنجىرلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۇرۇش» دەپ تەكىتلىدى. ھەمدە خوتەننى ئونىڭ نامىغا ئوقۇيدىغانلىقىنى، ئونىڭ نامىدا پۇل قۇيدۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مەنسۇرخان سۇلتان سەئىدخاننى پۈتۈن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ چوڭ خانى دەپ ئېتىراپ قىلدى ۋە سىياسەت توغرىسىدا ئۆزىنىڭ ئەۋلادىنىڭ دائىم سەلتەنەت مەركىزىگە تەۋەلىك بىلدۈرۈشكە ۋە ۋاپادار بولۇشقا قەسەمياد قىلىپ مۇناسىۋەتنى چىڭىتىشقا ئەھد قىلدى. سۇلتان سەئىدخان مەنسۇرخاننى پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازلىق (ھوقۇقلۇق) ئومۇمىي ۋالىي سۈپىتى بىلەن كۇچادىن قۇمۇل، بېشبالىق ۋە غۇلجىنىچە سوزۇلغان شەرقىي جايلارنىڭ ھۆكۈمدارى دەپ تونۇدى ۋە بۇ ھۆكۈمدارلىق مەنسۇرخانىنىڭ ئەۋلادىنىڭ ھەقىقى (مىراسى) بولۇپ قېلىشىنى، مەزكۇر ئۆلكىلەرنىڭ پۈتۈن ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىقتىسادىي ئىشلىرىدا مەنسۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىنىڭ مۇستەقىل بولۇش ھەققىدىكى شەرتلىرىنى قوبۇل قىلدى.

كۈن ئاخىرلاشقاندا، مەنسۇرخان سۇلتان سەئىدخانغا تاللانغان ياخشى ئاتلار ۋە 100 تۆگىگە لايىق تۇرلۇك ئېسىل مالالارنى تارتۇق قىلدى. سەئىدخان بۇنىڭغا ھۇرمەت بىلدۈردى. سۆھبەت ئاخىرلاشقان، ھەر ئىككى خان خوشلاشقان چاغدا، يەنە بىر قېتىم قۇچاقلىشىپ، ئېلىپ كەلگەن

سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىپ شاھلىق تونلىرىنى بىر - بىرىگە كىيدۈرۈپ، مىنىپ كەلگەن ئاتلىرىنى بىر - بىرىگە مىندۈرۈشتى. مەۋسەتلىرى راۋا ھالدا دوستانە بىر - بىردىن ئايرىلىشىپ، ھەر ئىككىسى ئۆز ئورۇنلىرىغا قايىتتى. ۋاقىتلىق باراقسانلىقنى قوبۇلغان ھەر ئىككى تەرەپتىكى خانلىق ئەربابلىرى ئۆزئارا قايتۇرۇلدى. مەنسۇرخان سەئىدخاندىن ئايرىلىپ تۇرپانغا قاراپ قايتتى. سۇلتان سەئىدخان ئاقسۇغا كەتتى①.

ھىجرىيە 923 - يىلى (1517)، سۇلتان سەئىدخان ئاكىسى مەنسۇرخان بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتقاندىن كېيىن، لەشكەر توپلاشقا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئەسكەرلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ ئەنجاندىكى سۇيۇنچلۇك خاندىن ئىنتىقام ئېلىشقا تەييارلىق كۆردى. سۇلتان سەئىدخان ھەممە ئەسكىرىي كۈچنى قەشقەرگە توپلىدى. قەشقەردىن يۈرۈپ ئاتۇشنىڭ تۈيۇن بېشىغا بارغاندا، ئۇ قول ئاستىدىكىلەرگە شىكارنى ھەربىي مەشق بىلەن ماسلاشتۇرۇپ مانېۋر قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. شىكاردىن بوشىغاندىن كېيىن، تۈيۈندىن مېڭىپ چىدىركۆلگە كېلىپ چۈشكۈن قىلدى. ئىسسىق كۆل ئەتراپلىرىدا سايا ھەت قىلىپ ئۇۋۇلاش ئەكلى بىلەن پەرغانە چېگرىسىغا يېقىن جايلارنى چارلاپ ئۆزبېك سۇلتانلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپتى. ددل بۇ چاغدا، بابا چاق سۇلتان (سۇلتان سەئىدخانىڭ ئىنىسى، ئوخشاشلا مەنسۇر خانىنىڭ ئۇ ئاتا بىر، ئانا بىر ئىنىسى) نىڭ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر ئاڭلاندى. سۇلتان سەئىدخان مەنسۇرخان بىلەن ئۇچراشقاندا، ئۇ مەنسۇرخانىڭ لەشكەر گاھىدا باش بولۇپ كېلەلمىگەنىدى. ئۇ مەنسۇر خاندىن ئىجازەت ئېلىپ كۇچادىن يولغا چىقىپ قەشقەرگە كەلگەندە، سۇلتان سەئىد-

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

خان ئۆزبېك سۇلتانى سۈيۈنچىلىك خان بىلەن سوقۇشۇش ئۈچۈن ئەنجانغا ماڭغان خەۋىرىنى ئاڭلاپ ئارقىسىدىن تېز يۈرۈپ چىدىر كۆلىدە ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدى.

ھىجرىيە 924 - يىلى (1518)، سۇلتان سەئىدخان قېشىنى يەكەندە ئۆتكۈزۈپ، ئەتىيازدا خوتەنگە قايتىپ بېرىپ چەرچەن - چاقىلىقنىڭ ئاھالىسى بولغان سىبرىق ئۇيغۇر-لارنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن بىر بۆلۈك ھەربىي كۈچنى ئەۋەتتى. قەدىمكى چاغلاردا سىبرىق ئۇيغۇرلار جۇرجانلار دېيىلەتتى. بۇلار يېرىم كۆچمەن چارۋىچى بىر خەلق بولۇپ، تېخى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغانىدى. ئۇلار مەركىزىي ھاكىمىيەتكە بويسۇنمايتتى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەسكەرلىرى يېتىپ بارغىچە سىبرىق ئۇيغۇرلار مال - چارۋىلىرىنى ئېلىپ يىراق تاغلارنىڭ ئىچىگە، جاڭگاللىقلارغا قېچىپ كەتكەچكە، سۇلتان سەئىدخان تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن ئەمىر ۋە ئەسكەرلەر ئىككى ئاي ماچىن چۆللىرىدە يۈرۈپ سىبرىق ئۇيغۇرلاردىن ھېچ نام - نىشان تاپالماي، بىر قىسىم ئولجىلىرىنى ئېلىپ يەكەنگە قايتىپ كەلدى. سۇلتان سەئىدخان ھىجرىيە 924 - يىلى (1518) تېيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە نارىن، بارسخان (ھازىرقى ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىدىكى قاراقۇل) قاتارلىق جايلارنى كۆزدىن كەچۈرگەندە، بۇ يايلاقلارغا ماكانلىشىپ قالغان قىرغىزلارغا مۇھەممەت قىرغىزنى ۋالىي قىلىپ قويغانىدى. دەل سۇلتان سەئىدخان خوتەندىكى كۈنلىرىدە، «مۇھەممەت باشچىلىقىدىكى قىرغىزلار تۈركىستان ۋە تاشكەنت، سايراملارغا پات - پات ھۇجۇم قىلىپ تۇردى.» ①

سۇلتان سەئىدخان قەشقەر، يەكەنلەرنى ئىشغال قىلىش

---

(76) ئاكادېمىك بار تولدىنىڭ «يەتتىسۇ تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

تىكى جەڭگە ئاشۇ مۇھەممەت قىرغىزمۇ قاتناشقانىدى. يەكەن ئىشغال قىلىنغانىدىن كېيىن، سەئىدخان ئۇنى قىرغىزلارنى ئىداره قىلىش ئۈچۈن ئۆز جايىغا قايتۇرغانىدى. سۇلتان سەئىدخان ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق ئىلتىپاتلىرىغا ئېرىشكەن مۇھەممەت قىرغىزنىڭ ئۆزبېك خانلىرى بىلەن «دوستلۇق» ئورناتماقچى بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ئۇنىڭ ئەدىبىنى بېرىش ئۈچۈن جازا يۈرۈش قارارىغا كەلدى.

هىجرىيە 924 - يىلى (1518)، سۇلتان سەئىدخان قەشقەردىن ئەسكەر باشلاپ يولغا چىقتى. «يەزىك» (ئالدىنقى قاراۋۇل) قوشۇنىغا خوجا ئەلى باتۇرنى قوماندان قىلدى. ئوڭ ۋە سول قانىتلارغا ئىمىن خوجا سۇلتانلارنى قوماندان قىلدى. قوشۇن يۈرۈش قىلىپ ئاقسۇغا بېرىپ ئۇ يەردىن سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە باريس قاۋۇن يولى بىلەن مېڭىپ باريس قاۋۇن داۋىنىدىن ئۆتكەندە، ئىككى قىرغىزنى تۇتتۇۋالدى ۋە ئۇلاردىن ئالدىنقى «قىرغىز-لارنىڭ باريس قاۋۇن داۋىنى ئاستىدىكى سايدا خاتىرجەم تۇرغانلىقى» نى ئاڭلاپ «هۇجىدە» دېگەن ئېغىزغا كېلىپ چۈشتى. سۇلتان سەئىدخان بىر قانچە ئەمىرلەر بىلەن ئالدىنقى سەپكە بېرىپ قىرغىزلارنىڭ جايلىشىش ئورنى، هەربىي كۈچى ۋە چېدىر - بارگاھلىرىنى كۆزەتتى. جەڭنى ئورۇنلاش-تۇردى. تاڭ سۈزۈلەر - سۈزۈلمەي، جەڭگە ئۇيرۇق بېرىلىۋىدى، بىردىنلا ناغرا - كاناي چېلىنىپ جەڭ باشلاندى. سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئەسكەرلىرى قىرغىزلارنى مۇھاسىرە قىلىپ قولغا چۈشۈردى. خوجا ئەلى باتۇر مۇھەممەت قىرغىزنى باغلاپ سۇلتان سەئىدخان ئالدىغا ئېلىپ كەلگەندە، سەئىد-خان «سېنى تۆرە قائىدىسى بويىچە ئۆلتۈرۈش لازىم بولسىمۇ، لېكىن مەردلىك يۈزىسىدىن رەھىم قىلدىم، دەپ بەند (قاماق)

قا تارتىپ سەئىد مۇھەممەد مىرزىغا تاپشۇرۇپ بەردى.» ①
مۇھەممەتنىڭ قەبىلىسىنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى.
ئاندىن ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى قويۇپ بەردى. سۇلتان سەئىدخان
ئۇلارنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىتائىتىدىن چىقمايدىغان
دەرىجىدە جازالاپ، مۇھەممەت باشلىق ئاسىيلارنى ئەسىر ھال
لىتى بىلەن ئېلىپ كېلىپ شۇ يىلى قىشتا يەكەنگە قايتىپ
كەلدى.

سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى
يوقىتىپ، ئۇ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلارنى
ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن، قەشقەر ھاكىمىيىتى
تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنغان ۋىلايەت سۈپىتىدە بەدەخشانىنى
ئىمىر مىربەك مۇھەممەتكە سۇيۇرغال قىلىپ بەردى، ئۇ
بەدەخشانغا ماڭماقچى بولغاندا بەدەخشان خانى ئىسيان
كۆتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ يەكەن خانلىقىدىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنى
جاكارلىدى.

ھىجرىيە 925 ـ يىلى (1519) تۇمۇزدا سۇلتان
سەئىدخان ئاسىيلارنى جازالاش ئۈچۈن بەدەخشانغا يۈرۈش
قىلىپ، مىرزاخانىنىڭ لەشكەرلىرىنى تارمار قىلىپ تاشلىدى.
ئاخىرى مىرزاخان «زۇپەر قەلئەسى» گە كىرىپ بېكىنىۋالدى.
«مىرزاخان سەت ئىشنى قىلىپ قويغانلىقىدىن قولىنىڭ ئارقا
سىنى پۈشايمان چىشى بىلەن چىشلەپ»، سۇلتان سەئىد
خانغا تەسلىم بولدى. سۇلتان سەئىدخان بەدەخشانىنى ئىدارە
قىلىشقا ئۆز ئەمەلدارلىرىنى بەلگىلىدى ۋە بەدەخشان مەسىلە
سىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، پايتەخت يەكەنگە
كەلدى.

ھىجرىيە 925 ـ يىلى (1519) نىڭ تۇمۇز ئېيىدا

① ئاكادېمىك بارتولىدنىڭ «يەتتەسۇ تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن ئەسىرگە قارالسۇن.

سۇلتان سەئىدخان ئاقسۇغا يېتىپ باردى. سۇلتان مەنسۇرخان
مۇ ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ سۇلتان سەئىدخان بىلەن كۆرۈشتى.
ئۇلار دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملەش تەدبىرلىرىنى بىر-
قۇر مۇزاكىرە قىلىشقاندىن كېيىن مەنسۇرخان تۇرپانغا قايتتى.
سۇلتان سەئىدخان ئۆز ۋىلايەتلىرىنى ئىشىنى كۆزدىن كۆ-
چۈرۈپ بولۇپ يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ھىجرىيە 928 - يىلى
(1521 - 1522)، ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا ياشىغۇچى قىر-
غىز ۋە موڭغۇل خەلقلىرى ئارىسىدا ئوتلاق تالىشىش ۋەقەسى
يۈز بەردى. بۇ بىر قاتار مەسىلەرنى توغرا ھەل قىلىشاندا
خەلقنى خاتىرجەم قىلغىلى بولمايتتى، مۇھىمى سەئىدىيە
خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىگىلى بولمايتتى.
بۇ نۇقتىنى تونۇپ يەتكەن سۇلتان سەئىدخان مەركىزىي
ھاكىمىيەتنىڭ بۇ جايلارغا بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش
ئۈچۈن، چوڭ ئوغلى ئابدۇرېشىتخاننى سۇلتان ئۇنۇۋانى
بىلەن ئىسسىق كۆل رايونلىرىغا ئەمۇمىي ۋالىي، مىرزا ئەلى
تاغايى (ئۇلۇس بېگى) نى ئۇنىڭغا مۇئاۋىن قىلىپ بەلگىلىدى.
بۇ رايوندا زور بىر تۈركۈم ھەربىي كۈچ تۇرغۇزدى. مۇھىم
مەتنى يەكەن تۇرمىسىدىن تۇتقۇنلۇقتىن ئازاد قىلىپ،
يەنىلا قىرغىزلارنىڭ ئەمرىلىكىگە تەيىنلىدى، مۇھىممەت ئوردا
تەرىپىدىن ئۆزىگە بېرىلگەن ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن
كېيىن، ئالدى بىلەن ئىسسىق كۆل ئەتراپىغا يېتىپ
ئۇچۇن ئابدۇرېشىتخاننى سۇلتان ئۇنۇۋانى ئۇيۇشتۇردى.
بىرىپ زور كۆپچىلىك قىرغىزلارنى ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇردى.
قىرغىزلارنىڭ كۆپچىلىكى مۇھەممەتكە ئىتائەت قىلدى. ئۇلار-
نىڭ ئازراق قىسمى قېچىپ موغۇلستانغا يىراق جايلىرىغا
كەتتى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ھەربىي قوشۇن بىلەن
ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىدىكى قوچقار دېگەن جايغا يېتىپ
بىرىپ ئورۇنلاشتى قىرغىزلا جايلاشقان
ئورۇنلارنى ئىدارە قىلدى. سۇلتان سەئىدخان شۇ يىلى

خەزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن قوچقارغا يېتىپ باردى ۋە قوچقاردا قىشلىدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ئابدۇرېشىتخان بىلەن مۇھەممەت قىرغىز موغۇلىستان-نىڭ يېراق جايلىرىغا قېچىپ كەتكەن قىرغىزلارنى قايتۇرۇپ كېلىپ مۇقاپىق يايلاقلارغا ئورۇنلاشتۇردى. سۇلتان سەئىدخان يىر تەرەپتىن ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى جايلارغا بولغان ئىدارە قىلىشنى كۈچەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، قىرغىزلار بىلەن موغۇللارنىڭ ئوتلاق تالىشىش ماجراسىنى كېڭىشىش ئارقىلىق مۇقاپىق ھەل قىلدى. سۇلتان سەئىدخان مۇغۇلىستانىدىكى ئىشلارنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇپ ئىككىنچى يىلى باھاردا قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. سۇلتان سەئىدخان شۇ ئىككىدىن ئېتىبارەن موغۇلىستانىنى ئىدارە قىلىشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، شۇنداقلا سۇلتان ئابدۇرېشىتخانىنىڭ ئىشلىرىنى يۈرۈش-تۈرۈش ۋە ئۇنىڭ سۇلتانلىقىدىكى ئابروي ۋە ئىناۋىتىنى كۆتۈ-رۈش ئۈچۈن ھەر يىلى قىشتا قوچقارغا كېلىپ سۇلتان ئابدۇرېشىتخان بىلەن بىللە قىشلايدىغان بولدى.

سۇلتان مەھمۇد بىن سۇلتان يۇنۇسخان دەۋردە ئېمىل-ئالتاي رايونىدا ياشىغۇچى قالماقلار چاغاتاي خانلىقى ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىپ كەلگەنىدى.

ھىجرىيە930 - يىلى (1523—1524) ئېمىلدىكى قالماقلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، يەتتىسۇ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىنى بېسىۋالدى. سۇلتان سەئىدخان يەتتىسۇنىڭ شىمالىدا ئىسيان كۆتۈرگەن قالماقلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، ئىرتىش دەرياسىغا يېتىپ بولغان «قەبى قالار» يا كى «قەبىل قاقلار» دېگەن جايغا (ئىسسىق كۆلدىن ئون كۈنلۈك يىراقتا) يېتىپ باردى.

بۇ ۋاقىتتا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ نائىبى (سۇلتان سەئىدخان تەرىپىدىن قەشقەرگە قويۇلغان ۋەكىل) ئەسىر كىبىر

سەئىد مۇھەممەت مىرزا تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن بىر كىشى كېلىپ تاشكەنت ۋە پەرغانە ھۆكۈمدارى سۈيۈنچىلىك خانلىك ئۆلگەنلىكى، ئۆزبېكلەرنىڭ باشچىسىز قالغانلىقى، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ تەخت ۋارىسلىرى تەخت تالىشىپ ئۆزبېكلەر ئىچىدە غەۋغا چىققانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزدى. بۇ ھال ئۆزبېكلەر بىلەن سوقۇشنى قايتا باشلاش ئىمكانىيىتىنى تۇغدۇرۇپ بەردى.

ھىجرىيە 931 - يىلى (1524 - 1525)، سۇلتان سەئىدخان تېزلىكتە قايتىپ، ئىسسىق كۆل بويىدىكى ھەربىي كۈچىنى قايتا تەشكىللەپ «قوڭۇر ئولەن» دېگەن يەر ئارقىلىق ئەنجانغا يۈرۈش قىلدى ۋە ئەمىر كىبىر سەئىد مۇھەممەت مىرزىغا پۈتۈن ھەربىي كۈچ بىلەن ئوشقا ھۇجۇم قىلىشقا پەرمان بېرىپ، ئۆزى ئەنجان ۋە ئۆز كەندگە ھۇجۇم قىلدى. ئەمىر كىبىر سەئىد مۇھەممەد مىرزىمۇ قەشقەردىن سەئىدىيا قوشۇنلىرىنى ئېلىپ كەلدى. ئىككى قوشۇننىڭ بىرلەشمە ھۇجۇمى ئاستىدا ئۆزكەند قەلئەسى تېزلا ئېلىندى. سەئىدىيە قوشۇنلىرى ئۇ جايدىن ئەنجان ئارىسىدىكى مەشھۇر قەلئە «مادوكىرە» گە يېتىپ كېلىشتى. بۇ قەلئە پەرغانە ۋىلايىتى بويىچە ئەڭ مۇستەھكەم قەلئە ھېسابلىناتتى. بۇ قەلئەمۇ لەشكەرلەرنىڭ غەيرەت - ھىممىتى بىلەن ئاسانلا ئېلىندى. ئۇلار ئۇ جايدىن يەنە ئوشقا كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ جايدىكى ئۆزبېكلەر سۈيۈنچىلىك خان ئۆلدى، ئەمدى ئۆزبېكلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىشىشگە خېلى ۋاقىت كېرەك، بىز ئەنجانىنى ئىشغال قىلىپ مەھكەم مۇداپىئە قىلساقلا ئۇلار بىزنى يېڭەلمەيدۇ، قەلئەنى قامالمۇ قىلالمايدۇ، دەپ ھېسابلىغانىدى. لېكىن سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئەنجانىنى ئىشغال قىلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغان ئۆزبېكلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ماجىرالىرىنى پۈتۈنلەي قايرىپ قويۇپ ھەممىسى بىرلەشتى. ئۇلار 100 مىڭ

كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئەنجاندىغا قايتا ھۇجۇم باشلىدى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ قولىدا ئارانلا 25 مىڭ كىشىلىك كىچىك بىر قوشۇن بار ئىدى. بۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا، سۇلتان سەئىدخان دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلماي ئىشغال قىلىنغان يەرلەرنى بوشىتىپ، قەشقەرگە چېكىندى.

قازاق خانى قاسىم خاننىڭ جىيەنى تاھىرخان (1533—1583) ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، قازاق خەلقىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئىچىدە ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتتى. ئۇ قازاق خەلقىگە ئادەتتىن تاشقىرى زۇلۇم سالغانلىقى ئۈچۈن، قازاق قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشقان ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئۇنىڭدىن بىزار بولۇپ، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ يىراق جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

ھىجرىيە 932 - يىلى (1525 — 1526) ماڭغىت قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭچىلار تاھىرخاننى مەغلۇپ قىلىپ غەلىبە قىلدى. تاھىرخان بىر قانچە مىڭ قازاق بىلەن قېچىپ «قوچقار بېشى» غا كېلىپ ئابدۇرېشىت خانىنىڭ ھىمايىسىگە ئۇلاشتى.

سۇلتان ئابدۇرېشىت قازاقلارخانى تاھىرخاننى ھۆرمەتلىدى ۋە ئۇنىڭغا يەر ۋە يايلاق بەردى. تاھىرخان بىر تەرەپتىن، سۇلتان ئابدۇرېشىت خاندىن ماڭغىتلارغا قارشى كۈرەش قىلىشتا ئۆزىگە ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن سەئىدىيە ھاكىمىيىتىدىن زەربە يېگەن قىرغىزلارنى ئۆزىگە تارتىشقا ھەرىكەت قىلدى. بۇ چاغلاردا قىرغىزلار تېخى تىنچىمىغان ئىدى، ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا سۇلتان سەئىدخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش نىيىتىدە بولۇپ كېلىۋاتقانىدى. تاھىرخان قىرغىزلار بىلەن خۇپىيانە مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ئۇلار بىلەن بىرلەشتى. ھىجرىيە 933 -

يىلى (1526—1527) تاھىرخان قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ، «قوچقار بېشى» دېگەن جايدا سۇلتان ئابدۇرېشىتخانغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا سۇلتان ئابدۇرېشىتخان مەغلۇپ بولدى. ئۇ قوچقار بېشىدىن قېچىپ، ئات بېشىغا قايتىپ كەلدى. بۇ ئەۋەر سۇلتان سەئىدخانغا يەتكەندىن كېيىن، دەرھال يەكەندىن مىرزا ھەيدەر، باشقا ئەمىر ۋە قوماندانلار باشچىلىقىدا يارەمگە ئەسكەر ئەۋەتتى. سەئىدىيە قوشۇنى يۈرۈش قىلىپ ئات بېشىغا كەلدى. قازاقلار قىرغىزلار بىلەن بىرلىكتە ئىلىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى كۈنەسەن يايلاقلىرىغىچە بېسىپ كەلدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، سۇلتان سەئىدخان قازاق ۋە قىرغىزلارنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن، كۈنەسكە ئەسكەر يۆتكىدى. سەئىدىيە قوشۇنلىرى تاھىرخان ۋە قىرغىزلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى كۈنەستىن قوغلاپ چىقاردى ۋە ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ئەسىرگە ئالدى، 100 مىڭدىن ئارتۇق قوي ۋە كاللىرىنى ئولجا ئېلىپ قايتتى. بۇ قېتىمقى ۋەقەدىن ساۋاق ئالغان سۇلتان سەئىدخان ئىلى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى پۈتۈن قىرغىزلارنى ئات بېشى ئەتراپىغا يىغىپ، بۇ يەرگە ئولتۇراقلاشتۇردى. يەنە بىر قىسمىنى يۇمغان ۋە قوچقار بېشىدىن ئات بېشىغا كۆچۈرۈپ كېلىپ جايلاشتۇردى. بىراق، قىرغىزلار زادىلا تىنچىمىدى، ھېلى شىمالدا قازاقلارنىڭ دۈشمەنلىك ھەرىكىتى يۈز بەرسە، ھېلى غەربتە ئۆزبېكلەر سەئىدىيە خانلىقىنىڭ چېگرىسىغا خەۋپ يەتكۈزۈپ تۇردى. سۇلتان سەئىدخان، مۇبادا شىمالدىكى جايلاردا كۈچلۈك ھەربىي قىسىم بولمىسا قازاق، قىرغىز قەبىلىلىرىنى ئىداره قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنەتتى. شۇڭا، قەشقەردىن بىر قىسىم ھەربىي كۈچىنى شىمالغا يۆتكەپ، ئۇنىڭغا سۇلتان ئابدۇرېشىتخان

بىلەن مىرزا ھەيدەرنى مەسئۇل قىلدى. 5000 كىشىلىك ھەربىي قوشۇن بىلەن مىرزا ھەيدەرنى سۇلتان ئابدۇرېشىتخانغا ھەمراھ قىلىپ، قىرغىزلار ئۇستىگە يۈرۈش قىلىشقا پەرمان قىلدى. قىرغىزلار بۇ چاغدا ئىرتىش بويىدا تۇراتتى. خانلىق پەرمانى بىلەن ئۇ جايغا يېتىپ بارغاندا، قىرغىزلار- نىڭ بۇ جايدىن يېڭى كۆچكەنلىكى، بەزى ئۈي، چېدىر، ئەسۋاب- سايمانلارنى تاشلاپ كەتكەنلىكى بىلىندى. سەئىدىيە قوشۇنلىرى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ يۈرۈش قىلغاندا، بىر- مۇنچە ئۆلۈك جەسەتلەرنىڭ ۋە ئۇق تەگكەن ئاتلارنىڭ يولدا ياتقانلىقى، سۇنغان قورال ئەسۋابلارنىڭ تاشلانغانلىقى ئۇچرىدى. بۇنىڭ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە بابا چاق سۇلتان كۆسەددىن (كۈچادىن) كېلىپ قىرغىزلار بىلەن جەڭ قىلىپ قاتتىق مەغلۇپ بولغانلىقى، ياتقان جەسەت، ئات - ئۇلاغلارنىڭ، ئەسۋاب - قوراللارنىڭ شۇلارنىڭ ئىكەنلىكى، قىرغىزلارنىڭ زور قىسمى ئۆزبېكلەر تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىپ، بىر قىسمى بابا چاق سۇلتاننىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتكەن- لىكى مەلۇم بولدى. قىرغىزلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى ئېنىق بولغاندىن كېيىن، مىرزا ھەيدەر ۋە سۇلتان ئابدۇرېشىتخانلار سۇلتان سەئىدخانلىق يېنىغا قايتىپ كەلدى. تاھىرخانلىق كېيىن يەنە ئۆزبېكلەر تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىش ئۈنۈڭ بارغانسېرى زاۋاللىققا قاراپ مېڭىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. تاھىرخانلىق ئىشەنچلىك دەپ قارالغان ئادەملىرى ئۇنىڭدىن بىزار بولغاندى. ئۇنىڭ زۇلمى ۋە زالىملىقى. دەستىدىن قازاقلار ئۇنىڭغا ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئوبۇلقاسىمغا قارشى چىققاندى. ئۇلارنىڭ قولىدا ئاران 20 مىڭدەك ئەسكىرى قالدى. كېيىنكى چاغلاردا تاھىرخان ئۆزى يالغۇز ئوغلى بىلەنلا قالدى، بارلىق قازاقلار قىرغىز- لارغا قوشۇلۇپ كەتتى. كېيىن يەنە ئۆزبېكلەرگە قوشۇلۇپ

كەتتى.

سۇلتان سەئىدخان بۇ خەۋپلىك ۋەزىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ، «دۇشمەن دۇشمەن بىلەن مەشغۇل بولغاندا، سەن ئارامدىل ئولتۇر» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بويىچە، بۇ جايلارنى ۋاقتىنچە تاشلاپ بېرىش قارارىغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئادەملىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە چېكىنىپ كەتتى.

ھىجرىيە 934 - يىلى (1527 — 1528)، سۇلتان سەئىدخان ئابدۇرېشىتخان ۋە مىرزا ھەيدەر كوراگانىنى نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بىلەن بىلۇجىستان (ھازىرقى كانجۇت ۋە گىلگىت، چىتترال قاتارلىق جايلار) قاتارلىق جايلارغا يۇرۇش قىلىشقا ئەمر قىلدى.

بىلۇجىستان شەرقتە قەشقەر بىلەن يەكەنگە، شىمالدا بەدەخشانغا، غەربتە كابۇل بىلەن، جەنۇبتا كەشمىرگە چېگىرىداش ئىدى. ھەممە تەرىپى تاغ ۋە قارلىق دالا بىلەن ئورالغان بولۇپ، تۈزلەڭ يەر يوق ئىدى.

بىلۇجىستاندا باغۋەنچىلىك خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ھەممە مېۋىلىرى دېگۈدەك بار، ئانار كۆپ چىقاتتى؛ بۇ يەرنىڭ ئانىرى باشقا جايلاردا چىقىدىغان ئانارىدىن ئالاھىدە پەرقلىنەتتى. بۇ يەردىن چىقىدىغان ئانار دانىسى ئاق ھەم سۇزۇك ۋە شېرىن تەملىك ھەم ياخشى سۇپەتلىكى بىلەن داڭق چىقارغانىدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ۋە مىرزا ھەيدەر كوراگانى قوماندانلىقىدىكى ھەربىي قوشۇن ھىجرىيە 934 - يىلى (1527—1528) قىش پەسلىدە بىلۇجىستانغا يۇرۇش قىلىپ بەش - ئالتە ئاي داۋاملىق ئۇرۇش قىلىش ئارقىسىدا بىلۇجىستان ھۆكۈمرانلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ ۋاخان كاربىدورى ئارقىلىق خوتەنگە قايتىپ كەلدى.

ھىجرىيە 935 - يىلى (1528—1529)، سۇلتان

سەئىدخان بەدەخشانغا ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلدى. بەدەخشانغا ئۆزۈن يىللاردىن بېرى، مىرزاخان بىلەن سۇلتان ماھمۇد بىلەن ئەبۇ سەئىد مىرزا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن ئىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە بەدەخشاننىڭ بىر قىسمى قەشقەر ھاكىمىيىتىگە تەۋە بولۇپ، مىرزا ئابابەكرى تەرەپتىن ئىدارە قىلىنىپ كېلىنىدى. بەدەخشان ھۆكۈمدارى مىرزىخان ئۆزبېك خانلىرىنىڭ بەدەخشانىنى داۋاملىق تالان ـ تاراج قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بابۇر شاھنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. بەدەخشان بابۇر شاھنىڭ ھىمايىسىگە كىرگەن مەزگىللەردە، بابۇر شاھ بەدەخشانغا ئۆز ئىنىسى ناسىر مىرزىنى نائىب قىلىپ قويغانىدى. ناسىر مىرزا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بابۇر شاھنىڭ چوڭ ئوغلى ھۇمايۇن شاھ بەدەخشانغا نائىب بولدى. ھىجرىيە 934 ـ يىلى (1527—1528) كۈزدە بابۇر شاھ ئەسكىرىي كۈچىنى بەدەخشاندىن ھىندىستانغا يۆتكەپ كەتتى. مۇشۇ چاغدا بابۇر شاھ ئوغلى ھۇمايۇن شاھ مىرزا بىلەن كامران مىرزىنى قەندىھارغا نائىب قىلىپ تەيىنلىدى ۋە بەدەخشاندا ئەسكەر قالدۇرمىدى. بۇ ۋاقىتتا مىرزاخان بابۇر شاھنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى ھىندىستانغا يۆتكەپ كەتكەنلىكىدىن ئۈمىدسىزلىنىپ، سۇلتان سەئىدخاننىڭ ھىمايىسىدە بولۇشنى تەلەپ قىلدى. بەدەخشان ئەمىرلىرىنىڭ سەئىدخانغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «...ھۇمايۇن مىرزىنى ھىندىستانغا ئېلىپ كەتتى، بۇ ۋىلايەتنى ئەلسىگە تاپشۇردى. ۋەھالەنكى، ئۇنىڭ ئۆزبېك خانلىرى ئالدىدا ئىناۋىتى يوق، بۇنداق بولغاندا، بەدەخشاندا ئەمنلىك ھاسىل بولمايدۇ. شۇڭا، سۇلتان سەئىدخان كېلىپ، بەدەخشانىنى ئۆز ئىدارىسى ئاستىغا ئالسا، خان كەلسە ئۆزبېك خانلىرىنىڭ كېلىش ئېھتىمالى بار،

ئۇلار كەلسە بەدەخشانغا ئاپەت يۇزلىنىدۇ. شۇڭا، خانىمنىڭ كېلىشىنى تەلەپ قىلىمىز، يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، بەدەخشان ۋىلايىتى خانىمنىڭ (سۇلتان سەئىدخاننى دېمەكچى) چوڭ ئانىسى شاھ بېگىم تەرەپتىن خانغا مىراس ئورنىدا تەگكەنلىكى ئۈچۈن. بۇگۈنكى كۈندە بۇ مىراسقا خاندىن لايىقراق كىشى يوق.» ①

سۇلتان سەئىدخان يەكەندە ئوغلى ئابدۇرېشىتخاننى ئۆز ئورنىدا قويۇپ كۆيئوغلى مىرزا ھەيدەر كوراگانىنى ئېلىپ ھەربىي قوشۇن بىلەن بەدەخشانغا قاراپ يولغا چىقتى.

سۇلتان سەئىدخان قوشۇنلىرى بەدەخشانغا يۆرۈش قىلىپ سەرخ چوپانغا كەلگەندە، مىرزا ھەيدەر كوراگانىنى تۇرشاۋۇل قىسىملىرىغا قوماندان قىلىپ ئالدىدا ئاتلاندۇرۇپ، ئۆزى ئارقىدىن ماڭدى. بۇ چاغدا، ھومايۇن شاھنىڭ ھىندال مىرزىنى (بابۇر شاھنىڭ ئەڭ كىچىك ئوغلى) نى كابۇلدىن ئەۋەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. مىرزا ھەيدەر كوراگان قوماندانلىقىدىكى تۇرشاۋۇل قوشۇن بەدەخشانغا يېتىپ كېلىشتىن 11 كۈن ئىلگىرى، ھىندال مىرزا بەدەخشاندىكى زۇپەر قەلئەسىگە كىرىپ ئورۇنلىشىپ بولغانىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن سۇلتان سەئىدخان، بۇ قېتىمقى بەدەخشانغا قىلغان يۈرۈشتىن ئەپسۇسلاندى. 12 - ئاي كىرىپ قالغانلىقتىن، ئارقىسىغا قايتىپ كېتىشكە ئەپسىز ئىدى. ۋاخان ئىنتايىن قۇرغاق ۋە تارجاي بولغانلىقتىن، ئۇ جايدا قىشلاپ قېلىشقا مۇمكىن بولمايتتى. سەئىدخان ئامالنىڭ يوقىدىن سۈلھ بىلەن مەسىلىنى ھەل قىلىش تۇغرىسىدا ھىندال مىرزىغا ئەلچى ئەۋەتتى. ھىندال مىرزا سۇلتان سەئىدخانغا بۇ تەلىپىنى ھىيلە - مىكىر دەپ قاراپ، قوبۇل

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

قىلىدى. ئاخىر جەڭ قىلىشقا تۇغرا كەلدى. مىرزا ھەيدەر كوراگانى قوماندانلىقىدىكى قوشۇن زەپەر قەلئەسى ئەترابىدا ھىندال مىرزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى قامالغان مەغلۇپ قىلىپ، زەپەر قەلئەسىنى ئۇچ ئايغىچە مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى. كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا، سۇلتان سەئىدخان بابۇر شاھنىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، «بىز ئەھۋالنى خاتا مۆلچەرلەپ كېلىپ قاپتۇق. بۇنىڭ ئۈچۈن مېنى مەزەتە خىجىلسىز. شۇڭا، بىز قەشقەر دىيارىغا قايتتۇق» دېدى ۋە دەرھال يەكەنگە قايتتى.

ھىجرىيە 936 - يىلى (1529 — 1530)، سۇلتان سەئىد ئىدخان چوڭ ئوغلى ئابدۇرېشىت سۇلتاننى ئۆزىگە ۋەلىئەھىد قىلىپ بەلگىلىدى. شۇ يىلى ئىمىن خوجا سۇلتاننى (سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئىنىسى) ئاقسۇنىڭ ۋالىيلىقىدىن بوشىتىپ، ئورنىغا ئابدۇرېشىت سۇلتاننى ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ بەلگىلەش يارلىقىنى چۈشۈردى.

غەربىي تىبەت (ھازىرقى ئالى ۋە لاداخ ئەترابلىرى) قاتارلىق جايلار مىرزا ئابابەكرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە قەشقەرگە تەۋە بولۇپ كەلگەندى. مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتى يەتكىلىغاندىن كېيىن، بۇ جايلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالغاندى. غەربىي تىبەتنىڭ شىمالىدا بىلۇجىستان بولۇپ، بەدەخشانغا تۇتىشاتتى. ئۇنىڭ شەرقى يەكەنگە، غەربى كەشمىرگە توتىشاتتى.

تىبەتنىڭ ئىقلىمى ئىنتايىن سوغۇق بولغانلىقتىن، كۆپ جايلاردا ئوت ـ چۆپلەر ئىككى ئايلا كۆكىرىپ تۇراتتى، تىبەتتە چامغۇر ۋە ئارپىدىن باشقا زىرائەتلەر ئاساسەن بولمايتتى، ھاۋاسى ئىنتايىن سوغۇق بولغانلىقتىن، دەرەخلەرمۇ ئۆسمەيتتى. تىبەت خەلقى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بۇددا دىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىردە، ھىندىستان ئارقىلىق

خوتەنگە تارقالغاندىن كېيىن، ساكلار ئارقىلىق يەنە تىبەتكە تارقالغاندى. تىبەتلەرنىڭ قىشلاقتا ئولتۇراقلاشقانلىرى «رايول»، سەھرادا ئولتۇراقلاشقانلىرى «جىنبە» دېگەن نام بىلەن ئاتىلاتتى، ئۇلار يايلاقلارغا كۆچۈش مەزگىلىدە قويدىن ئاساسلىق قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىناتتى.

«جنبە» نامى بىلەن ئاتالغان خەلقنىڭ سانى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، بىرقانچە قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقانىدى. «دولبە» قەبىلىسىنىڭ خەلقى 50 مىڭ تۈتۈنگە يېتەتتى. جىنبە قەبىلىسىدىكى خەلقنىڭ 10 مىڭدىن ئوشۇق يۈك توشۇيدىغان قويى بار ئىدى.

تىبەتتىكى بالتىستان ۋىلايىتى بىرقەدەر چوڭ ۋىلايەت بولۇپ بورىك، خابوله. ئىشكار، ئەسكارغا ئوخشاش ناھىيىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ ۋىلايەتنىڭ قەلئەلىرى ئىنتايىن مۇستەھكەم ئىدى. تىبەتتىكى «ئورساڭ» تىبەتنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇ ئورۇندا بۇددىزمنىڭ چوڭ لاما-لىرىنىڭ ئىلىم تەھسىل قىلىدىغان ئورنى ۋە چوڭ بۇتخانىلار بار ئىدى. تىبەت ئالتۇن كۆپ چىقىدىغان يەر بولغانلىقتىن، «ئالتۇنچى تىبەت» نامى بىلەن مەشھۇر ئىدى. تىبەتنىڭ ھاۋاسى سوغۇق بولغانلىقتىن ئالتۇن كانلىرىدا ئىشلەش ۋاقتى ھەر يىلى 40 كۈندىن ئاشمايتتى. ئالتۇن كانلىرىدا ئىشلەيدىغانلار ئالتۇن قېزىشتا ئۆزى قېزىپ، ئۆزى توپا تارتىپ، ئۆزى توپا چايقايتتى. بىر كۈندە 20 خەلۋىر توپا چايقىغاندا ئاران ماش ۋە نوقۇتتەك چوڭلۇقتا ئالتۇن ئالغىلى بولاتتى.

ھىجرىيە 938 - يىلى (1531 — 1532)، قۇربان ھېيت ئېيىدا سۇلتان سەئىدخان مىرزا ھەيدەر كوراگانىنى قوماندان قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇنىڭغا ئوغلى ئىسكەندەر سۇلتاننى قوشۇپ 2000 كىشىلىك ھەربىي قوشۇننى باشلاپ سانجۇ يولى بىلەن توبرامار يولى (ھازىرقى لاداخ)

ها یۇرۇش قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. ئۆزى 3000 كىشىلىك قوشۇننى ئېلىپ خوتەن يولى بىلەن «دولبە» گە يۇرۇش قىلدى. مىرزا ھەيدەر كوراگانى قوماندانلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنى سەپەر ئېيىدا (كونا 2 - ئايدا) تىبەتنىڭ قوشۇنى توبىرە دېگەن يېرىگە ھۇجۇم قىلىپ بۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. شۇ يىلى قىش پەسلىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قوشۇنى كەشمىرگە يۇرۇش قىلىش ئۈچۈن تەييارلاندى.

دەل مۇشۇ چاغدا، سۇلتان سەئىدخان قوماندانلىقىدىكى قوشۇندىن ياساۋۇل ئابدال قۇل مىرزا ھەيدەر كوراگانغا «سۇلتان سەئىدخان پولۇر يولىدا نەپەس سەقىلدىشقا ئۇچراپ، سالامەتلىكىدە ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان» لىقى ھەققىدە خەۋەر يەتكۈزدى.

ئەسلىدە سۇلتان سەئىدخان ئۆزى قوماندانلىقىدىكى قوشۇننى يېتەكلەپ خوتەن يولى بىلەن «دولبە» گە قاراپ ماڭغان سەپىردە، قاتمۇ قات تاغلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، قىيىن، تار. جىرالاردىن ئۆتۈپ بىر ئايدەك يول يۈرگەن، بۇ يول بىلەن مېڭىشنىڭ قىيىنلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، پولۇردىن يەنە خوتەنگە قايتىپ سانجۇ يولى بىلەن نوبرامار يولى (مىرزا ھەيدەر كوراگانى ماڭغان يول) بىلەن مېڭىشقا مەجبۇر بولغان. يولدا تاغ ئېگىز، ھاۋا شالاڭ بولغانلىقتىن، نەپەس سەقىلدىشقا ئۇچراپ سالامەتلىكىگە ئېغىر دەرىجىدە تەسىر قىلغان. سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاتاقلىق ئوردا تېۋىپلىرىدىن نوردىن ئابدۇۋايىت زۇھۇرى قازى، شەمشىدىن ئەلىر سەئىدخاننى جىددىي داۋالىغاندىن كېيىن بىرئاز ياخشىلىنىپ يەنە ھەربىي يۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ نوبرا (لاداخ) دەريياسى بويىدىكى مار يولغا سالامەت يېتىپ باردى. سۇلتان سەئىدخان لاداختا بارلىق مۇھىم ئەرباب، ئەركان ۋە بارلىق ئەمىر - بەگلىرىنى يىغىپ جىددىي كېڭەش ئۆتكۈزدى. بۇ

كېڭەشتە بۇ جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك يەر شارائىتى تولۇق مۇھاكىمە قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ جاينىڭ تەبىئىي شارائىتىدىن ئالغاندا، 1000 كىشىدىن ئارتۇق ئادەم قىشلايدىغان جايمۇ يوق، شۇڭا سەئىدىيە خانلىقى قوشۇنلىرىغا كەشمىردىن باشقا تۇرار جاي يوق. بىراق، كەشمىرگە باردىغان يولنىڭ داۋانلىرى ئېگىز بولغانلىقتىن، بۇنداق جايدىن خان ئۆتۈشكە تېخىمۇ بولمايدۇ. مىجەزى ئۆزگىرىپ قېلىشى تەبىئىي، ئەگەر خان بۇيرۇق بەرسە، سەئىدىيە قوشۇنلىرىنىڭ بىر قىسمى (1000 كىشى) بالتستان تەرەپكە يۈرۈش قىلسا، چۈنكى بالتستاندا نەپەس سەقلىشقا دۇچ كېلىدىغان ئېگىز داۋانلار يوق. مىرزا ھەيدەر كوراگانى قوماندانلىقىدىكى سەئىدىيەقوشۇنلىرىنىڭيەنە بىر قىسمى (4000 كىشى) كەشمىرگە داۋاملىق يۈرۈش قىلسا، دېگەن قارار قوبۇل قىلىندى.

ئەمىر دايىم ئەلى، بابا سادىق مىرزا ۋە باشقا ئەمىرلەر خانغا ھەمراھ بولۇپ 1000 كىشىلىك تالالانغان قوشۇنىنى باشلاپ، نوبىرا يولى بىلەن يۈرۈش قىلىپ ئىككىنچى يىلى مىزان ئېيىدا بالتستانغا يېتىپ باردى.

سۇلتان سەئىدخان بالتستان ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. بالتستان باشلىقلىرىدىن بولغان بەھرام ئۇرۇشتا تەسلىم بولدى. ئۇنىڭ يول باشلىشى بىلەن بالتستاننىڭ پايتەختى بولغان ئىشكار قەلئەسى بىر قېتىملىق ھۇجۇم بىلەنلا ئىشغال قىلىندى.

ھىجرىيە 939 - يىلى (1532 — 1533)، جامادىيەل ئەۋۋەلنىڭ بېشىدا (6 - ئايدا)، مىرزا ھەيدەر ۋاراگانى ۋە ئىسكەندەر سۇلتان قوماندانلىقىدىكى 4000 كىشىلىك ھەربىي قوشۇن لاداخ يولى بىلەن كەشمىرگە يۈرۈش قىلدى. بۇ ھەيۋەتلىك قوشۇن كەشمىرنىڭ «زۇجى» داۋانىدىن توسالغۇسىز ئۆتتى. كەشمىر پادىشاھلىرى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قوشۇنى

ملك كېلىۋاتقان شەۋرىنى ئاڭلاپ «لار بوغزى» دا نۇرغۇن لەشكەر توپلاپ مۇداپىئەگە تەييارلاندى. سەئىددىيە خانلىقىنىڭ تۇمەن باھادىر قالاچ قوماندانلىقىدىكى 400 ئەسكىرى كەشمىر قوشۇنلىرىغا ئۇدۇل تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىدىغان، قال خان قوشۇن مىرزا ھەيدەر كوراگانى ۋە ئىسكەندەر سۇلتان قوماندانلىقىدا تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كەشمىر قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سېپىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدىغان بولدى.

تۇمەن باھادىر قالاچ قوماندانلىقىدىكى سەئىددىيە قوشۇنى كەشمىرلىكلەرگە ئۇدۇلدىن چاقماق تېزلىكىدە ھۇجۇم قىلىپ، «لار بوغزى» دا مۇداپىئەدە تۇرغان كەشمىرلىكلەرنى چېكىندۈردى.

مىرزا ھەيدەر كوراگان بىلەن ئىسكەندەر سۇلتان قوماندانلىقىدىكى سەئىددىيە قوشۇنلىرى تاك ۋاقتى بىلەن تاغدىن ئۆتۈپ كەشمىرلىكلەرنىڭ ئارقا سېپىنى كېسىپ تاشلاپ، كەشمىرلىكلەرنى ئىككى تەرەپتىن ئىسكەنجىگە ئېلىپ تامامەن مەغلۇپ قىلدى. بۇ جايدىن يەنە ئىلگىرىلەپ مېڭىپ، كەشمىرنىڭ پايتەختى سىرىنگىر شەھىرىگە يېتىپ باردى.

مىرزا ھەيدەر كوراگانى باشچىلىقىدىكى سەئىددىيە قوشۇنلىرى جامادىيەل ئاۋۋال ئېيىندىكى ئاخىرلىرىدا سىرىنگىر شەھىرىدىكى «راجدان» (كەشمىر تىلىدا ھۆكۈمران ئوردىسىنى راجدان دەيىتتى) ئوردىسىنى ئۇرۇشمايلا ئىشغال قىلدى.

مىرزا ھەيدەر كوراگان ۋە ئىسكەندەر سۇلتان قوماندانلىقىدىكى قوشۇن سىرىنگىر شەھىرىدىكى «راجدان» غا ئورۇنلاشتى. بۇ جايدا 24 كۈن تۇرۇپ كەشمىرنىڭ ھەر جەھەتتىكى ئەھۋالىنى ئەتراپلىق كۆزەتتى.

كەشمىر لەشكەرلىرى بۇ چاغدا سىرىنگىر شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا شەھەردىن ئىككى پەرسەخ كېلىدىغان «لاي» دېگەن جايدىكى مۇستەھكەم بىر قەلئە ئىچىگە ئورۇنلىشىۋالغاندى.

مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئىسكەندەر سۇلتانلار كەشمىر لەشكەرلىرىنى ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن ئۇلارنى مۇستەھكەم قورغان ئىچىدىن تۇزلەڭلىككە چىقىرىپ، ئۇلار بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىش كېرەك دەپ ھېسابلىدى ۋە مۇشۇ تاكتىكا بويىچە، سەئىدىيە قوشۇنلىرى سىرىنگەر شەھىرىدىن چىقىپ چىقىپ كەشمىرلىك شەرقىدىكى «بىكلەر» دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ جايدا جامادىيەل ئاخىرىدىن بارات ئېيىنىڭ ئاخىرىغىچىلىك بولغان ئارىلىقتا سەئىدىيە قوشۇنى كەشمىرلىكلەر ھۇجۇم قىلسا قېچىش، چېكىنسە قوغلاش ھېيلىسىنى ئىشقا سالدى. بۇنىڭغا كەشمىرلىكلەر ئالدىنىپ قېلىپ يۇرەكلىك ھالدا ئۆز ئىستىكامىدىن چىقىپ تۇزلەڭلىك تىكى «باغ بون» دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە دەرھال سەئىدىيە قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ۋاقىتتا مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئىسكەندەر سۇلتان قوماندانلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنلىرى تەشەببۇسكارلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، يالغانلاتىن چېكىندى. كەشمىر لەشكەرلىرى بۇ ھېيلىگە ئالدىنىپ يوشۇرۇنغان مۇستەھكەم قەلئەلىرىدىن دەرھال چىقىپ سەئىدىيە قوشۇنلىرىغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلدى.

مىرزا ھەيدەر كوراگان بىلەن ئىسكەندەر سۇلتان سەئىدىيە قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ كەشمىرلىكلەرنى تۆت تەرەپتىن قورشىۋالدى. بۇ جەڭدە كەشمىر لەشكەرلىرىنىڭ قوماندانلىرىدىن ئىلمى مىر باشلىق بىر قانچە قوماندان، لەشكەر باشلىقلىرى ئەسىرگە چۈشتى. بىر قىسمى ئۆلتۈرۈلدى. كۆپ قىسمى ئېگىز تاغ ئىچىگە چېكىنىپ كەتتى.

بۇ قېتىمقى جەڭدە بىر قىسىم كەشمىر يۇرتلىرى ئىگىلەنگەن، نۇرغۇن دۈشمەن ئۆلتۈرۈلۈپ، نۇرغۇنلىرى ئەسىر ئېلىنغان بولسىمۇ، تاغ جىلغىلىرى يەنىلا كەشمىرلىكلەرنىڭ

قولىدا ئىدى. بۇنداق ۋەزىيەت بىر مەزگىل داۋام قىلدى.
دەل شۇ چاغدا سەئىدىيە قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىق تەركىبىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر قوماندانلىقنىڭ ئەسلى ئۇرۇش تاكتىكىسىغا قارشى چىقىپ، ئۇرۇش پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، پۈتۈن قوماندانلىق يەرمەيى ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنداق تەشەببۇسنىڭ تېپىك ۋەكىلى مىرزا ئەلى تاغاي ئىدى. ئۇ: «كەشمىر لەشكەرلىرى بۇ ئېتىمقى جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ تاغقا چىقىۋالدى. ئۇلار كۈچ توپلاپ، ئۆزىنى مۇستەھكەملەيدۇ. دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ، تاغقا چىقمىغاندا، ئۇلار تۈزلەڭلىككە چۈشمەيدۇ. ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلسا بىزگە پايدىسى بولمايدۇ،» دەپ يا قوغلاش، يا كەشمىردىن چېكىنىپ كېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا قوماندانلىق پىلانىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى. سەئىدىيە قوشۇنلىرى مۇشۇ خاتا تاكتىكا بويىچە «جادۇ» ناملىق جايغا بېتىپ كەلگەندە، كەشمىر لىكلەر سەئىدىيە قوشۇنىغا ئىككى تەرەپتىن قىسىپ زەربە بەردى. سەئىدىيە قوشۇنلىرى چوڭ تالاپەتلەرنى بېرىپ چېكىندى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا سەئىدىيە قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرى كەشمىرلىكلەر بىلەن سۈلھ قىلىش قارارىغا كەلدى.

بۇ ۋاقىتتا كەشمىر سۇلتانلىرىدىن بولغان ئابدال مەكسىرى، لوھور مەكىرى، كاجى جەك، زىكى جەكلەر سۈلھ قىلىش قاتارلىقلار ۋەكىل ئەۋەتتى. ھىجرىيە 940 - يىلى (1533 — 1534) سەئىدىيە خانلىقى بىلەن كەشمىر ئوتتۇرىسىدا مۇنداق تۆت ماددىلىق سۈلھ ئىمزالاندى:

(1) كەشمىر رايونى سەئىدىيە خانلىقىغا تەۋە بولۇش، دەشمىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى كەشمىرلىكلەرنىڭ قولىدا بولۇش؛

(2) كەشمىرە سەئىدىيە خانلىقى نامىدا پۇل چىقىرىش؛

(3) هەر يىللى كەشمىرنىڭ پۈتۈن بىر يىللىق مالىيە كىرىمىنىڭ بىر ھەسسىسىنى سەئىدىيە خانلىقىغا تاپشۇرۇش؛
(4) كەشمىر شاھى ھۇھەممەت پادىشاھ قىزىنى سۇلتان سەئىدخانغا ئۆزلۈك ئۈسكەندەر سۇلتانغا ياتلىق قىلىش.

بۇ شەرتلەر ئىلان قىلىنغاندىن كېيىن، ھۇھەممەت شاھ باشلىق كەشمىر ھۆكۈمدارلىرى مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئۈسكەندەر سۇلتاننى زىيارەت قىلدى. مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئۈسكەندەر سۇلتانمۇ مىرزا دايىم ئەلى، مىرزا ئەلى تاغاي، بابا سادىق مىرزا، ھۇھەممەت مىرزا قاتارلىق، ئەمىر بەگلىرىنى باشلاپ، ھۇھەممەت شاھنى جاۋابەن زىيارەت قىلدى.

مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئۈسكەندەر سۇلتانلار كەشمىر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلغاندىن كېيىن «لاركا» يولى بىلەن يولغا چىقىپ تىبەتكە قايتىپ كەلدى. كېيىن تىبەتتىن يەنە بالتىستانغا قاراپ يول ئالدى. بۇ چاغدا، بالتىستان بىلەن كەشمىر ئارىسىدىكى تاغلارغا قېلىن قار يېغىپ جەڭ قىلىشقا ئىمكانىيەت بولمىغانلىقتىن، سۇلتان سەئىدخان بالتىستاندا قىشلىغاندى. مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئۈسكەندەر سۇلتان قوماندانلىقىدىكى قوشۇن بالتىستاندا سۇلتان سەئىدخان بىلەن تەڭتەڭلىك ھالدا ئۇچراشتى.

مىرزا ھەيدەر كوراگان بىلەن ئۈسكەندەر سۇلتانلار كەشمىر مەسىلىسىنىڭ سۇلھ بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغانلىقىنى سەئىدخانغا دوكلات قىلدى ۋە مۇشۇ سۇلھىكە بىنائەن، سۇلتان سەئىدخاننىڭ نامىغا سوۋغۇلغان ئالتۇن، كۈمۈش پۇلنى ۋەئىسىل كەشمىر مالىيىسىنى تارتۇق قىلدى. سۇلتان سەئىدخان بۇ قېتىم تىمىقى ھەربىي يۈرۈشنىڭ نەتىجىسىدىن مەمنۇن بولدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى ھەربىي يۈرۈشنىڭ ستراتېگىيىلىك پىلانى ھەققىدە كېڭەش ئۆتكۈزدى. پىلان بويىچە

مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئىسكەندەر سۇلتانلار يەنىلا قو-
ماندان بولۇپ قوشۇن تارتىپ تىبەتكە داۋاملىق يۈرۈش قىلىس
دىغان بولدى.

مىرزا ھەيدەر كوراگانى ۋە ئىسكەندەر سۇلتان قوماندان-
لىقىدىكى قوشۇن، تىبەتنىڭ ئورسالڭ (لىخاسا)، دولبە - كوكو
ئۆلكىلىرىنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن يولغا چىقتى. سۇلتان
سەئىدخان ھەربىي يۈرۈشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولۇپ بۇ جايلارغا
ھەربىي ۋە مەمۇرىي بەگلەرنى بەلگىلەپ، بالتىستاندا يېتەر-
لىك دەرىجىدە قوشۇن قالدۇرغاندىن كېيىن، بالتىستاندىن
لاداخقا قايتتى.

ھىجرىيە 933 - يىلى (1526 — 1527) رابىيەل
ئاۋۋال ئىيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، سۇلتان سەئىدخان بالتىستاندىن
تۆت كۈن يول يۈرۈپ، ساقىرى داۋىنىدىن ئۆتۈپ، لاداخنىڭ
مەركىزى ھوندا قەلئەسىگە يېتىپ كەلدى. ئۇ بۇ يەردە ئانچە
ئۇزاق تۇرمايلا ماربول ئارقىلىق يەكەنگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.
كۆكئارت داۋىنىغا كەلگەندە، ئېگىز تاغ رېئاكسىيىسى يۈز
بېرىپ، سۇلتان سەئىدخانىنىڭ تەن - سالامەتلىكى بىردىنلا
ياماناشىپ كەتتى. سەئىدخاننىڭ ۋەزىر - ۋۇزرالىرى، ئەمرا -
ئۇمرالىرى خانىنى دەرھال بۇ يەردىن يۆتكەپ كەتمىگەندە،
خانىڭ ھاياتىغا خەۋپ يېتىدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا،
خانىنى شىرغىغا يانغۇزۇپ ھاۋاسى ياخشىراق بولغان جايغا
قاراپ دەرھال ئاتلاندى. مۆلچەرلەنگەن جايغا يېتىپ بېرىش
ئۈچۈن، يەنە سەككىز كۈن يول بېسىشقا توغرا كېلەتتى. ئەمما
ئۇلار پۈتۈن مۈساپىنى تۆت كۈندىلا بېسىپ ئۆتۈپ، كۆزلەنگەن
مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. يول ئېگىز - پەس بولغانلىقتىن،
ئۇنىڭ ئۈستىگە خانىنىڭ تەن - سالامەتلىكى تولىمۇ ئاجىزلاپ
كەتكەنلىكتىن، جىددىي داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي، ھىجرىيە
939 - يىلى (1532 — 1533)، رەجەپ ئېيىنىڭ 16 - كۈ-

نى، 49 يېشىدا بەختكە قارشى ۋاپات بولدى. سۇلتان سەئىد خاننىڭ ئۆلۈمى زور داغدۇغا بىلەن ئۇزىتىلدى. پۈتۈن خانلىق بويىچە 40 كۈن ماتەم تۇتۇلدى. ئۇنىڭ جەسىتى يەكەندە — سەئىدىيە خانلىقى ئوردىسىنىڭ «چاھار بېغى» غا دەپنە قىلىندى. ھازىر بۇ يەر «ئالتۇنلۇقۇم مازىرى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇردۇر.

4 — ئۆلۈم سۇلتان سەئىدخاننىڭ قابىلىيىتى ۋە ئەخلاق پەزىلەتلىرى

ئەھمەت بىن سەئىد (سەئىدخان) ھىجرىيە 896 — يىلى (1490 — 1491) موغۇلىستان① غا قاراشلىق ئۆرپاندا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ھىجرىيە 920 - يىلى (1514—1515)، يەكەندە تەختتە ئولتۇردى. تارىختا ئۇ قۇرغان بۇ خانلىق ئۇنىڭ نامى بىلەن «سەئىدىيە خانلىقى» دەپ ئاتالدى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاتىسى سۇلتان ئەھمەتخان [ھىجرىيە 908 - يىلى (1465 - 1503)] مۇ تەرەققىيپەرۋەر،

---

(79) موغۇلىستان — چاغاتاي دەۋرىدە قوللىنىلغان جۇغرافىيەۋى نام. «ئىستان» دېگەن پارسچە سۆز بولۇپ ماكان، زېمىن دېگەن مەنىدە. «موغۇلىستان» مىلادى 1348 - يىلى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان تۇغلۇق تېمۇرخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان، ئالمالىق شەھرى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قورغاس ناھىيىسى تەۋەسىدە) نى پايتەخت قىلغان بىر خانلىقنىڭ نامى ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى شىمالدا ئۇرتىش دەريا سىدىن تېيانشان تاغلىرىغىچە، جەنۇبتا چالىش (قارا شەھەر) ۋە پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنى ۋە پەرغانە ئويمانلىقىغىچە بولغان جايلارنى، غەربتە بالقاش كۆلى ۋە ئۇنىڭ شەرقىي - جەنۇب تەرىپىدىكى كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

ئوقۇموشلۇق زات بولۇپ، ئۇلا هاكىمىيەت تۈتقان مەزگىلدە ئىلىم ئىگىلىرىنى هۆرمەتلەپ كەلگەن مەرىپەتپەرۋەر كىشى ئىدى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئىلىم ئىگىسى، شائىر هەم بۇيۇك مەربىي ستراتېگىستچى بولۇپ يېتىشىپ چىقالىشى، بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ چوڭ دادىسى يۈنۈسخان، ئۆز دادىسى سۇلتان ئەھمەتخاننىڭ ۋەشۇ دەۋردىكى ئىلىم ـ مەرىپەت ئىگىلىرىنىڭ تەربىيىسىدە بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي مۇهىتتا ئاتاقلىق شائىر، سىياسەتچۇن بابۇر شاه بىلەن شەيخۇلئىسلام نامى بىلەن تونۇلغان مەخدۇمى نۇرانى (ئۇ ئەنجاندىن هىجرىيە 931 ـ يىلى (1524 ـ 1525) يەكەنگە كېلىپ سۇلتان سەئىدخانغا ئۇستاز بولغان)، ئاتاقلىق ئالىم مەۋلانا شەرىپىدىن ئەلى يەزدى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن بىۋاستە تەسىرىدىن ئايرىلمايدۇ. ئۆزبېك خانى شەيبانىخان بىلەن بولغان بىرقانچە قېتىملىق قانلىق ئۇرۇشلاردا، ئۇ ئەلەمدە ۋە قەلەمدە يېتىلىپ توغرا پىكىرلىك ۋە يىراقنى كۆرەلەيدىغان هەربىي ستراتېگىگا ئايلاندى. هىجرىيە 920 ـ يىلى (1514 — 1515) سەئىد-خاننىڭ ئاتابەگلىرى مىرزىنىڭ يېرىم ئەسىر داۋام قىلغان هۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرغانلىقى، تېيانشاننىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ غەربىي يۈرتنىڭ ئۇزاق مۇددەت پارچىلىنىپ تۇرۇشىدەك ۋەزىيەتكە خاتىمە بەردى. بۇ ئۇيغۇرلار تارىخىدا ۋېتال ئەهمىيەتكە ئىگە زور ئىش ئىدى.

بىرلىككە كەلگەن سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىگە نەزەر سالساق، مۇنۇلارنى كۆرىمىز:

ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆزبېك خانى شەيبانىخان مىلادى 1500 ـ يىلىدىن باشلاپ، تېمۇرىيلەر ئەۋلادىنىڭ ئىلكىدىكى

ماۋارائۇننەھر رايونىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، سەمەرقەندنى بۇخارا، تاشكەنت، پەرغانە قاتارلىق جايلارنى ئارقىدىن بېسىۋالدى. كېيىنچە تېمۇرىيلەر ئەۋلادىدىن بولغان بابۇر شاھنى ماۋارا ئوننەھردىن قوغلاپ چىقىرىپ، پۈتۈن ماۋارا ئونىنەھرنى ئوچچە ئىگىلىۋالدى.

بۇ چاغدا، مىڭ سۇلالىسى ئىچكى ئۆلكىلەردە يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى تۈپەيلىدىن غەربىي يۇرتنى تېخى بىرلىككە كەلتۈرەلمىگەنىدى. قۇمۇل، تۇرپان، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلار مەنسۇربىن ئەخمەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىم ئەسىرگە يېقىن ئابا بەگلىرى مىرزىلىك ھۆكۈمرانلىقىدا تۇردى. تەپرىقىچى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئارا ئېلىپ بېرىلغان ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقى تۈپەيلىدىن، تۇرپان، قەشقەر، يەكەنگ قاتارلىق قەدىمىي مەدەنىيەت مەركەزلىرى ۋە گۈزەل ۋادىلەر خارابىلىققا ئايلانغانىدى. غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقى تىنچ، مۇقىملىققا ۋە بىرلىككە موھتاج ئىدى.

سۇلتان سەئىدخان ئۇيغۇر ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىرلىككە موھتاجلىقى ۋە تەشنالىقىدىن ئىبارەت ئومۇمىي يۈزلىنىشكە ۋەكىللىك قىلىپ سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس زېمىنى بولغان شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىدەك زور تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇندىدى. غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن فېئودالىق ئىجتىمائىي ئىگىلىك يېڭى بىر بالداققا كۆتۈرۈلدى.

ئەسلىدە تېمۇرىيلەر ئەۋلادلىرىنىڭ ئىلكىدە بولۇپ كەلگەن بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئىسسىق كۆل رايونى، شەرقتە موغۇلىستانغىچە ۋە بەدەخشان ـ كەشمىر تېبەتنىڭ بىر قىسمى قاتارلىق جايلارنى يېڭىدىن قۇرۇلغان سەئىدىيە

خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىنىش، سەئىدخان ئورۇنلاشقا تېگىشلىك يەنە بىر تارىخىي ۋەزىپە ئىدى. بۇ ھەقتە بىز ئالدىنقى بۆلۈمىلەردە سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق، شۇڭا بۇ يەردە كۆپ توختالمايمىز.

سۇلتان سەئىدخان بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۇنۇملۇك ئورۇندىغاندىن كېيىن، يەنە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن جايلارنىڭ ئىگىلىكىنى ياخشىلاش تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ ۋە يولغا قويۇپ، بىرلىك نەتىجىسىنى مۇستەھكەملىدى. ئۇ بۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق ئىككى ئىشنى مۇھىم نوقتا قىلىپ تۇتتى. ئۇنىڭ بىرى، «پۇتۇن پۇقرالارنى ئارامغا يەتكۈزۈش»؛ يەنە بىرى، «يامانلارنى سۈندۈرۈپ، بالانى قايتۇرۇش» ① ئىدى. مۇشۇ سىياسەت بويىچە، ئۇ ھەممىدىن ئاۋۋال «پۇقرالاردىن ئېلىنىدىغان باجنى ئون پىل كەچۈرۈم قىلىش» تەك مەشھۇر پەرمانىنى ئېلان قىلدى. ئۇ بۇنداق سىياسەت قوللىنىش ئارقىلىق «دېھقانلارنىڭ سېلىقىنى يەڭگىللىتىپ، تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى،» ② دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ھاياتىنى مۇقىملاشتۇردى.

ئابابەكرى مىرزا ھاكىمىيىتى دەۋرىدە ۋەيران بولۇپ، قۇرۇپ چىقتى؛ دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش مەقسىتى بىلەن ئۆز ئىنىسى ئىمىن خوجا سۇلتانىنى مۇھىم دېھقانچىلىق رايونى بولغان ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلەپ، ئاقسۇنىڭ يېڭى ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى تىرىلا ئەسلىگە كەلتۈردى.

ئابابەكرى مىرزا تەرىپىدىن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ ۋەيران

---

① مىرسالىخ كاشغەرى: «قەشقەر تارىخى»، مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

② شاھ مەھمۇد جۇررات: «تارىخ» قوليازما.

قىلىنغان كۈچا، باي قاتارلىق رايونلارنىڭ ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشىغا ئىنىسى باباچاق سۇلتاننى مەسئۇل قىلدى. بۇ جايلاردا مۇقىملىق ئورنىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ جايلاردا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تېخىمۇ راۋاجلاندى. فېئودالىق مۇناسىۋەتلەر تەرەققىي قىلدى.

غەربىي يۇرتتا مۇقىملىق ئورنىتىلغاندىن كېيىن، خانلىقنىڭ پەيدىنپەي مۇستەھكەملىنىشىگە ئەگىشىپ، دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە يېڭى مەسىلەر كېلىپ چىقتى. بولۇپمۇ قەشقەر تۈزلەڭلىكى ۋە ئىسسىق كۆل ئەتىراپىدىكى جايلاردا مال - چارۋىلار ناھايىتى تېز كۆپەيگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ رايونلارغا جايلاشقان قىرغىز، موڭغۇل خەلقى ئارىسىدا يايلاق تالىشىش ماجىرالىرى پات - پاتلا كۆرۈلۈپ تۇردى. بۇ ماجىرالارنى مۇۋاپىق ھەل قىلمىغاندا، سەئىدىيە خانلىقىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا تەسىر يېتىپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە زىيانلىق ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. سەئىدخان يىراقنى كۆرەرلىك بىلەن بۇ مەسىلىنى مۇۋاپىق كېڭىش ئارقىلىق دەرھال ھەل قىلغانلىقتىن قىرغىز، موڭغۇل مىللەتلىرى ئارىسىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىمۇ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.

سۇلتان سەئىدخان غەربىي يۇرتنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت بۇ چوڭ ئۇمۇمىيلىقنى نەزەردە تۇتۇپ، «يامانلارنى سۈندۈرۈپ، بالانى قايتۇرۇش» تەدبىرىنى قوللىنىپ، ئاكىسى مەنسۇرخان بىلەن ئىككى قېتىم ئۇچرىشىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىك ئىتتىپاقلىقىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. ئۇ خانلىقنىڭ بىرلىكىنى ھەممىدىن ئۈستۈن بىلەتتى. ھىجرىيە 922 - يىلى (1516) ۋە ھىجرىيە 925 - يىلى (1519)، سۇلتان سەئىدخان ئاكىسى مەن-

سۇرخان بىلەن ئىككى قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزدى. بۇ سۆھبەتلەردە سۇلتان سەئىدخان: «ئۆتمۈشتىكى خىزمەتلىرىمىزدە كۆپ كەمچىلىك ـ نۇقسانلارنى ئۆتكۈزدۇق. ئەمدى بىز قۇدرەت تاپقاندا، ئىلگىرىكى كەمچىلىك ـ نۇقسانلارنى خىزمەت بىلەن يۇيۇشىمىز لازىم. ئۆتمۈشتە ئارىلىقىمىزدا بەزى جېدەل، قان تۆكۈلۈشلەر بولغان. بۇنى ئاردىدىن كۆتۈرۈۋەتسەك، يامانلىق قىلغۇچىلارنىڭ بېلى شۇنىڭ بىلەن سۇنىدۇ» ① دېگەن مەشھۇر سۆزنى قىلغاندى. مەنسۇرخان بۇنىڭدىن قاتتىق تەسىرلەندى. ھەمدە: «ھەر ئىككىلەن بىرلىكنى تەرغىپ قىلساق ۋە دوستلۇق زەنجىرلىرىنى داۋاملىق چىڭىتىپ تۇرىدىغان بولساق، ئارىمىزدىكى يېڭى دوستلۇق نېمىشقا كۈچەيمەيدۇ؟» ② دەپ جاۋاب بەردى ۋە ئۆزىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكى ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن، پۈتۈن خانلىق مەقياسىدا تىنچ، ئاسايىشلىق ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. پۇقرالار ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن مەشغۇل بولدى. دېمەك، سەئىدخان «خانلىقنى تۈزەپ، مۆمىنچىلىك قىلىشۋەتكەنسىدى. يۇقىرىسى بەگ ـ بېگات، تۆۋەنىي پۇقرايى ـ پەقىرلەرغىچە ھەممە كىشى ئەدەب، سۆلكەتلىك ئىدى. ئەلدە غەم ـ قايغۇ يوق ئىدى.» ③ ئۇنى ماۋۇ بېيىتتىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

بېيىت

«ئالەمگە شۇ خىل يايدى ئۇ سايەدىن
يوق ئەندىشە زاللەردە رۇستەملەردىن.

① ② مىرزا ھەيدەر كۆراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.
③ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 - يىلى 1 - نەشرى، ئۇيغۇرچە، 308 - بەت.

ئى شاھ ئادالەت كۈنۈڭنىڭ ئىشى،
زاماندىن شىكايەت دېمەس ھېچ كىشى.» ①

سەئىدىيە خانلىقىدا «تىنچلىق ـ ئامانلىق ۋۇجۇدقا كەل گەنىدى. ھەرقانداق كىشى قۇمۇلدىن ئەنجانغا بارماقچى بولسا، يول ئۈستىدە باج تۆلىمەيتتى، ئۆزىگە ئوزۇق ـ تۈلۈك ئالمايتتى. بارغانلىكى جايىدا مېھمانغا ئوخشاش كۈتۈلەتتى. ئوزۇقلىنىدىغان، ياتىدىغان جاينى تېپىۋالاتتى.» ② دېمەك، «يازدا يېپىنچا، قىشتا ئوزۇق» دېگەن تەمسىل ئەنە شۇ چاغلاردا تارقالغانىدى.

سۇلتان سەئىدخان ئاتاقلىق سىياسىئون بولۇپلا قالماستىن ئۇ ھەم ئاتاقلىق ئالىم، شائىر، مۇزىكىشۇناس ئىدى. ئۇ ئەسىر ۋە ئەزمىلەرنى ئۇيغۇر ۋە پارس تىلىدا يازاتتى. ئۇ مەجلىس ۋە مۇھاكىمە سورۇنلىرىدا، سۆھبەتلەردە پىكىر قىلىپ ئولتۇرمايلا دەرھال ئەزمە ئوقۇپ ھەممىنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇراتتى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئۇشتۇمتۇت ئېيتقان ئەزمىلىرىدىن ئۇنىڭ خېلى كامالەتكە يەتكەن شائىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە يازغان شېئىرلىرىدىن مىساللارنى ئەقىل كەلتۈرىمىز:

.....

«قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈڭدەك بىر گۈلى رەنالسى بار،
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىڭدەك بۇلبۇلى شەيدالسى بار.
ھورى بىرلەن جەننەتۈلمەئۋانى كۆڭلۈم نەيلەسۇن،
يارنىڭ كويىدا يۈز مىڭ جەننەتۈلمە ئۇۋاسى بار.

① «بابۇرنامە»، قولىيازما.
② مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخىرەشىدى» قولىيازما.

يۇزى ئۇزره كاكىلۇ زۇلفىن پىرىشان كۆرگىلى،
ئى سەئىد ئاشۇقىنە كۆڭلۈمنىڭ ئەجەب سەۋداسى بار.

شۇكرى لىللا ھالىتىم زاھىر بولۇپتۇر يارغا،
ئەمدى يار ئالدىدا ئۆزىنى كۆرسىتەي ئەغيارغا.

گەر بەرسە قان يىغلاسام ئەيىب ئەيلىمەك مەن رازى،
بەس، كىيىلسە ئامام بۇ نۇرى دىيدە خۇنبارغا.

ئەھد قىلدىڭكى ۋاپا قىلغايسەن، يوقكى جانىمغا جانا
قىلغايسەن،
ئاتا سەن غەفزە ئوقى بىرلەمسنى، قورقادۇرمەنكى خاتا
قىلغايسەن.
ماڭا دەرسەنكى ۋاپا قىلغۇچىدۇر، ئىلگە قىلغاچقا ماڭا
قىلغايسەن.» ①

سۇلتان سەئىدخاننىڭ پارسچە يازغان شېئىرلىرىدىن «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسەردە مۇنداق بىر نەقىل ئېلىنغان:

چەندگەيى بىگۇجانى كەسى،
راست ئۇ بەلكى توي خانى كەسى.

سۇلتان سەئىدخان سازلاردىن ئود (بەربات)، ساتار ـ چار ـ تا، غىجەك قاتارلىق سازلارنى ئادەمنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە چالاتتى.

ئۇ مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئۇستازى ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇ ئۇستا خەتتات بولۇپ، نەسخ تەئلىق ئۇسلۇبىدا خەتنى ئەڭ گۈزەل، چىرايلىق يازالايتتى. رەسساملىق، كىتابلار ئالتۇن يالىتىش

① «چەڭگىز نامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە 99 - بەت.

سەنئىتى، مۆھۈر ئويۇش، تاش قىرىش، زەرگەرلىك، ئات جابدۇقلىرىنى ئىشلەش، قۇيمىچىلىق، ئوقيا ياساش، خەنجەر، شەمشەر ياساش، بىناكارلىق، ياغاچچىلىق قاتارلىق ھەرخىل ھۈنەر - سەنئەتلەردە ئۇستا بولۇش سۈپىتى بىلەن شۆھرەت قازانغانىدى.

سۇلتان سەئىدخان ئۆزى يېتىلگەن ئالىم ۋە مەرىپەتپەرۋەر بولغانلىقىدىن ئىلىم - پەن تايانچىلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا بايقاپ ئىشقا سالاتتى، ئۇ ئادەملەرنى ئىشقا سېلىشنى بىلگەن بىر تەپەككۇر ئىگىسى بولغانلىقتىن، «ئالىملارنى بۇرادەر تۇتۇپ بەك ھۈرمەتلەيتتى» ①. شۇڭا سۇلتان سەئىدخان مەزگىلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن نۇرغۇن ئىقتىدارلىق ئالىملار سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولغان يەكەن شەھرىگە توپلانغانىدى. شۇڭا، سەئىدىيە دەۋرى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى يەنە بىر ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت گۈللىنىش مەزگىلى بولۇپ قالغانىدى.

بۇ دەۋردە سەئىدىيە خانلىقىدا نۇرغۇن مەكتەپ، مەدرىس قاتارلىقلار تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئىلىم - پەنگە كەڭ يول ئېچىلغانىدى. شۇڭا، سۇلتان سەئىدخاننىڭ جۈڭخۇا ئىلىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا جۇملىدىن ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى خەزىنىسىنى بېيىتىشقا قوشقان تۆھپىسىنى تەتقىق قىلىش ئالاھىدە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

سۇلتان سەئىدخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل غەربىي يۇرتنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتى مۇقىم ۋە بىرلىككە كەلگەن، بىر قەدەر تىنچ مۇقىم ۋەزىيەت يارىتىلغان، خەلق ئىگىلىكى راۋاجلانغان، ئىلىم - پەن يۈكسەك دەۋرگە قەدەم قويغان بىر دەۋر ئىدى. بىراق، سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتى فېئودال ھاكىمىيەت بولغاچقا، خانلىق ئىچىدىكى پومېششچىكلار

---

① مىرزا شاھ مەھمۇد جۈررەس: «تارىخ» قولىيازما.

سىنىپى بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى ئۆتكۈرلىشىپ بېرىۋاتاتتى. بولۇپمۇ مۇستەبىتلىك بىلەن ئەركىنلىك، ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىق، دىيانەتلىك بىلەن چىرىك لىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ كېتىۋاتاتتى. بۇ مەسىلىلەر سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئېچكى ۋەزىيىتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇستەھكەملەش، ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، مۇنارخىيىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئىدى.

تارىختا ئۆتكەن فېئودال خان، پادىشاھلارنىڭ ئىچىدە كۆپ سانديكىلىرى تەختكە چىقىپ ئۇزاققا قالماي راھەت-پاراغەتكە بېرىلىپ، يۇرتدارچىلىق ئىشىنى بىر تەرەپكە قايرىپ قويىدۇ. سۇلتان سەئىدخانمۇ دەسلەپكى مەزگىللەردە بۇنداق ئىللەتلەردىن خالى بولالمىدى. «ياشلىق ۋاقتىلىرىدا ھەممە ياشلاردا بولغىنىدەك، ئويۇن كۈلكىگە، ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلدى. ياخشى ئىشلار بىلەن ئازراق شۇغۇللاندى.» ① ئۇ ھاراق - شارابقا مەستى - مۇستەغ بولدى. سۇلتان سەئىدخان تاكى ھىجرىيە 916 - يىلى (1510 — 1511) دىن تارتىپ ھىجرىيە 928 - يىلى (1521 — 1522) كەيپ - ساپا ئىشلىرىدىن زادى قول ئۈزمىدى ② بۇ مەزگىللەردە سەئىدىيە ئوردىسىدا ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا ئەۋجىگە چىققان يىللار بولۇپ، سۇلتان سەئىدخان كۆپ چاغلاردا ۋاقتىنى شۇ چاغدىكى ئاتاقلىق ئەربابلار، مەشھۇر مۇقامشۇناسلار بىلەن ئۆز ئوردىسىدا بەز-

① ② مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

مه سورۇنلىرى قۇرۇپ، ئەيىش - ئىشرەت، راھەت - پارا-
غەت مۇقامدا كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ كەيپ سۈرەتتى.
بۇ خىل ۋەزمە مۇقام ئەھلى ئۇچۇن ئەربابلىرى بىلەن ئۆتۈ-
كۈزۈلگەن سورۇنلار كۆپىنچە سۇلتان سەئىدخان شىكاردىن
ۋە جەڭ مەيدانلىرىدىن قايتقاندا ئەلىبەگ تەبىرىكلەش
يۇزىسىدىن تۇزۇلەتتى.

بېيىت

«ساقىيا! كەلتۇر قەدەھ پەيمانەنى ھەم مەينى بەر،
كەلدى دۆلەت خانغا سۇلتاندىكى قىلغانتى سەپەر.» ①
سۇلتان سەئىدخانمۇ تەكلىپكە بىنائەن كۆڭلىگە
لايىق ئىشرەت شارابىنى پاراغەت پەيمانىسى بىلەن
قەدەھنى قولغا ئالغاندا مۇنداق دەپ بېيىت ئېيتاتتى:

بېيىت

كىمكى بولسا قولىدا ئەيشى خۇشاللىق جامى،
ئەگەر ئۇ ئىچسە قالغۇسى ماالللىق نامى. ②
سۇلتان سەئىدى مۇشۇنداق يامان ئىشنى باشلاپ
بەرگەنلىكتىن، ساراي ئەھلى ۋە خانلىقنىڭ سىياسىي ئەر-
بابلىرى ئارىسىدىمۇ كەيپ - ساپاغا بېرىلىش ئىشى ئەۋج
ئىلىپ، دۆلەت ئىچىدە يامان ئايلىنىش كېلىپ چىقىشقا

① ② مىرزا ھەيدەر كۇراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

باشلىدى. «مۇشۇنداق شاھانە بەزمە ئۇچۇن ھەر كۈنى بىر خەزىنە قۇرۇقدىلىپ قالاتتى.» ① بۇ ئىش ئەمدىلا ئەسلىگە كەلگەن خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا چوڭ زىيانلارنى كەلتۈرۈپ، دۆلەتنىڭ كۈچى ئاجىزلاشقا باشلىدى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ كەيپ - ساپاغا بېرىلىشى ۋە سەئىدىيە خانلىقىدىكى ئەربابلار ئىچىدە بۇ كېسەلنىڭ يامراپ كېتىشىگە قارىتا سەئىدخان ئەتراپىغا توپلانغان ھەر قايسى ساپ نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ ۋە ئىلىم ئەھلىدە قاتتىق نارازىلىق پەيدا بولدى، سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئەخلاقى، بۇ ئىشتىن قول ئۈزۈش - ئۈزەلمەسلىكى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھايات - ماماتىغا ئالاقىدار مۇھىم بىر مەسىلە بولۇپ قالغانىدى.

XI ئەسىردە ياشىغان پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» دە ھەر قانچە قۇدرەتلىك، مۇستەھكەم دۆلەتمۇ خان، ۋەزىرلەرنىڭ، دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئەخلاقى جەھەتتىن بۇزۇلۇشى، چىرىكلىشىپ، چۈشكۈنلىشىشى تۈپەيلىدىن ئىچىدىن يېمىرىلىپ ۋەيران بولىدۇ، دەپ كۆرسەتكەنىدەك، سۇلتان سەئىدخانمۇ مانا مۇشۇنداق مۇھىم مەسىلىنىڭ دۇچ كەلگەنىدى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئۇستازى مەخدۇمى نۇرانى ② دېگەن كىشى ئۇنى «ھەممە مەست قىلىدىغان نەرسىلەردىن قول ئۈزۈپ تەۋبە قىلىش» غا دەۋەت قىلىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، سۇلتان سەئىدخان ئۆزىنى بىلىدىغان دانا خان

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىازما.

② مەخدۇم نۇرانى — شۇ چاغدىكى مەشھۇر ئىسلام ئۇلىماسى، ئۇ ھېكىم بولۇپ، ئۇ ئىسلام دىنىدىكى سۈننىي مەزھەپنىڭ ھەنەفى مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلاتتى.

ئىدى. ئۇ تاريختا ئۆتكەن بەزى خان ـ پادىشاھلارنىڭ دۆلەتنى ياخشى ئەخلاق ـ پەزىلەت بىلەن باشقۇرغانلىقىدىن دۆلەتنىڭ قۇدرەت تاپقۇزغانلىقى، ئەكسىچە دۆلەتنىڭ مۇنەققەرز بولغانلىقىدەك تارىخىي ساۋاقلارنى بىلەتتى. شۇڭا، ئۇ، ئۆزىنىڭ خاتالىقىدىن جەزمەن قول ئۈزۈپ، دۆلەتنى رونەق تاپقۇزۇشقا قەتئىي بەل باغلىدى. ئۇ ئۇستازلىرىنىڭ تەلىماتىنى، تاريختا ئۆتكەن خاتالىقلارنىڭ تارىخىي ساۋاقلىرىنى قوبۇل قىلدى. سەئىدخان مۇشۇ ئىككى جەھەتتىكى ئەخلاق كۆز قارىشىنى ئۆزىگە تەدرىجىي سىڭدۈرگەنلىكتىن، ئىدىيىسىدە ئۆز ۋۇجۇدىدىكى يامان ئىللەتلەرگە خەنجەر ئۇرۇپ خەلققە ياخشىلىق قىلىش تەرىپىگە بۇرۇلۇش ياسىدى. ئالتە ـ يەتتە يىل ئۆمرىنى ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپا بىلەن ئۆتكۈزگەنلىكىگە پۇشايمان قىلىپ «ئۆمۈرنى ئەجەب زايا ئەتتىم» دەپ قاتتىق ئېچىندى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئەيش ـ ئىشرەتتىن قول ئۈزۈپ، ئۇنى نومۇس دەپ بىلگەنلىكى، ئۆتكۈزگەن خاتالىقىغا تەۋا قىلغانلىقى، زېھنىي قۇۋۋەت ۋە ئىقتىدارىنى خەلقنە ياخشىلىق قىلىشقا سەرپ قىلغانلىقى، كۆپرەك ۋاقتىنى ئىلىم ـ مەرىپەتكە قاراتقانلىقى دۆلەت ئەربابلىرىغا، ئىلىم ئەھلىلىرىگە قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى، ئالىم، ئۆلىمالارنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى. خەلقنىڭ ئالقىشىغا، ھىمايىسىگە ئېرىشتى.

سۇلتان سەئىدخان ئوردا نامىدىن ئېچىلىق نەرسە ـ لەرنى قەتئىي مەنئى قىلىش ئۈستىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئېچىلىق نەرسىلەرنى ئىستېمال قىلىشنى قاتتىق چەكلىدى. ئۇنىڭ يارلىقىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «ئادەمنىڭ پەزىلىتى پەقەت ئەخلاقى بىلەن بەرپا بولىدۇ. بىر خىل تۈزۈم بىرمۇنچە قانۇن ـ ئەخلاقلار بىلەن قۇرۇلغان بىر ئىماـ رەتكە ئوخشايدۇ. ئەخلاق جەھەتتىن چوشكۇنلىشىش دۆلەتنىڭ

يوقىلدىشىغا ئېلىپ بارىدۇ. تۆۋۈمدە يارلىق ھوقۇققا، ھوقۇق بولسا ئاۋامنىڭ ئەخلاقىغا تايىنىپ يولغا قويۇلىدۇ.» شۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خانلىقىدا قانۇن - تۆۋۈم، ئەخلاق - ئەردەمنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن بىر يۇرۇش قانۇن - نىزاملار تۆۋۈپ چىقىلىپ يولغا قويۇلدى. ئىلگىرى شاھانە بەزمە نەغمىلەر ئۈچۈن سەرپ قىلىدىغان خانلىق خەزىنىسى ۋە سەئىدىيە خانلىقىغا قاراشلىق يەرلەرنىڭ كىرىمى ئىلىم پەننى ۋاۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، مەدرىس، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش ئىشلىرى ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدىغان بولدى.

«تارىخى رەشىدى» دە كۆرسىتىلىشىچە، سۇلتان سەئىدخان ئەخلاقىي جەھەتتە بۇرۇلۇش ياسىغاندىن كېيىن، ئالىملارنىڭ مۇھاكىمە - موتالىئەلىرىنى ئۈيۈشتۈرۈپ، ئالىملارنى ھۆرمەتلەيدىغان بولغان. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلايتتى: «ئالىملارنى ھۆرمەتلەش لازىم. ئالىملارغا يېراقتىن تەزىم قىلىش لازىمكى، ئالىملارغا تەزىم قىلىشتىن ساقلانغانلىقتۇر». «يوغانلىق، تەكەببۇرلۇق ئۆز چېنىمىزنى قىينىغانلىق بولىدۇ. ئىلىمغا تەكەببۇرلۇق قىلىش ئەقىلسىزلىك بولىدۇ.» يامان ئىللەتلەرنى چەكلەش، كىشىلەرنى ناچار مىجەز - خۇلقىتىن توسۇش ئۈچۈن، ئۇ كۆپىنچە ھاللاردا ئۇلۇغ شائىر ۋە ئالىم مۇبدۇراخمان جامىنىڭ «ئەخلاق توغرىسىدىكى رىسالە» سىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «ئۇلۇغ پىرىمىز مەنسەپنى بۇزۇقچىلىق قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، ياخشى ئىش قىلىش ئۈچۈن تۇتۇش لازىم دېگەن، بۇ ئىسلام تەقۋادارلىرىنىڭ بۇرچى.»① دەيتتى. ئۇ يەنە «مەنسەپ ھەم ياخشى ھەم يامان ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىزنىڭ ئارزۇيىمىز مەنسەپنى ياخشى ئاقىۋەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتۇر.» دېگەنىدى.

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازمىسى.

سۇلتان سەئىدخان ئابدۇرېشىتخاننى ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ ئەۋەتكەندە، ئۇنىڭغا مۇنۇ بېيىتنى ئېيتقانىدى:

«تەلەپ قىلمىغىل ياخشى نامدىن بۆلەك.
كوھنارمايدۇ بۇ نام بىلمەك كېرەك.
پۇخرانىڭ ئىسلاھىنى سەن كۆزەت.
بولسۇن مەندىن ئۇل سانا يادىكار.»

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئۇستازى مەخدۇم نۇرانى خانىنىڭ ئەخلاقىنى تېخىمۇ تۇزەش ئۈچۈن، خانىدا قانداق شەرتلەر بولۇش لازىملىقى ھەققىدە سەئىدخانغا ئاتاپ مەخسۇس بىر «رىسالە» يازغان. «تارىخى رەشىدى» دە كۆرسىتىلىشىچە، بۇ «رىسالە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ئەگەر بىر كىشىگە يۇرتدارچىلىق ئىشى مۇناسىپ بولغان بولسا، پادىشاھلىقنىڭ شەرتلىرىنى بىلىش لازىم. ئۇ شەرتلەرنىڭ دۇنيادا سەلتەنەت شەرتىدىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس، ئۇشبۇ سەلتەنەت شەرتلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

1- شەرت: ھەر ۋەقەگە دۇچ كەلگەندە ھاكىم، پادىشاھ ئۆزىنى بىر پۇقرا دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشى لازىم. ئۆزى راۋا كۆرمىگەننى (توغرا كۆرمىگەن) باشقىلارمۇ راۋا كۆرمىگەي.

2 - شەرت: پۇقرانىڭ ھاجىتىنى راۋا كۆرۈشنى خۇداغا قىلىدىغان تائەت - ئىبادەتتىن ئەۋزەل كۆرمەك لازىم....

3 - شەرت: يەپ - ئىچىشنى ئۆز ئادىتى قىلىۋالماسلىق كېرەك.

4 - شەرت: ھۆكۈمدە سۆزنى مۇددىئا بىلەن قىلىش، سەۋەبسىز قاتتىقلىقتىن ساقلىنىش، كۆپ ھۇججەتلەرنى كۆرۈشمەسلىكىن قاچماسلىق لازىم. ئاجىز - مىسكىنلەر بىلەن سۆزلىشىش

ئىنسان ئومۇس قىلماسلىق كېرەك.

5 ـ شەرت: خەلقىنىڭ ۋازىلىقىنى دەپ، ھۆكۈمدە سۈسلۇق قىلماسلىق، ھەر كىشىنىڭ خۇشلۇقىنى ئىزدەپ، شەرىئەتكە (قانۇنغا) خىلاپ ھۆكۈم قىلماسلىق لازىم. بىلىسۇنكى، ھۆكۈمەتنىڭ خاسىيىتى شۇكى، ھەمىشە ئادەمىلەرنىڭ ھەممىسىلا ھاكىمدىن خۇش بولۇۋەرمەيدۇ. چۈنكى، دۇشمەننى ھەق بىلەن خۇش قىلغىلى بولمايدۇ. ئادىل ھاكىمنىڭ ھەممە ئادەمنى رازى قىلالىشى مۇمكىن ئەمەس. غەرەزسىز بولساڭ ھۆكۈمدە ھەقىقەتنى ئىزدىسە، ئادەمىلەرنىڭ ئاچچىقى كېلىشتىن قورقمىساڭ، ئەندىش قىلمىساڭ، خۇدا ئۇنىڭدىن رازى بولىدۇ، خەلقمۇ ئۇنىڭدىن رازى بولىدۇ.

6 ـ شەرت: ھۆكۈمەت ۋىلايەتلەرگە كېلىۋاتقان خەتەرنى بىخەۋەر بولمىغاي، شۇنىمۇ بىلىش كېرەككى، ئۇ قورال بىلەن سائادەتتە ئەبەدىي ياخشى نام ھاسىل بولىدۇ. زامانە ھاكىم ۋە شاھلارنىڭ تولىسى پانىي دۇنيانىڭ دۇغ ھاياتىغا ھەغرۇر بولۇپ، ھاۋايى ھەۋەس، نەپسى ـ بالانىڭ ئارقىسىغا كىرىپ ئۆزىنى ۋەيران قىلغان، ئىمانىنى شامالغا بەرگەن. بۇگۈن ئىشتىياق تىزگىنى قولدا بار چاغدا دۇنيا ۋە دۆلەتنى ئاخىرەت گىرىپتارلىقىنىڭ ئۇرۇقى قىلماسلىققا تىرىشىش لازىم. ئادالەت بولىدا خىزمەت قىلىشنى غەنىيمەت بىلىش كېرەك. ھەر كۈنى ئادىل ھاكىم ئەدلىيەنى ھەممە تائىتلار بىلەن ئۆلچەيدۇ.

7 ـ شەرت: ئالىملار سۆھبىتىگە رىغبەت قىلغۇچى بولۇش لازىم. گەرچە بۇ زامانىدا مۇنداق كىشىلەر ئاز بولسىمۇ، بۇ تائىبەنى ئۆز ھاياتىنىڭ سائادىتى بىلگەي، بىلىم سىزلەر سۆھبىتىدىن ھەزەر قىلغاي، چۈنكى، مۇنداق قوۋۇم ئىلىمنى ۋەيران قىلىدۇ.

8 ـ شەرت: جەبىر ـ زۇلۇم، تەكەببۇرلۇق بىلەن

خەلقنى ئۆزىدىن ئۇركۈتمىگەي، بەلكى ئادىل ئىنساب بىلەن قول ئاستىدىكىگە شەپقەت قىلىش بىلەن، ئۆزىنى پۇقرانىڭ مەھبۇبى قىلغاي.

9 ـ شەرت: زالىملارنىڭ ئىشلىرىنى تەپتىش قىلىپ تۇرۇش لازىم، بۆرە قىلىقلىق زالىملارنى پۇقرا ئۈستىگە قويمىغاي، بىرىدىن زۇلۇم ۋە خىيانەت كۆرۈلسە ئۇنى جاۋابكارلىققا تارتىپ ئازابلىغاي، شاھلىق سىياستىدە سۈسلۇق قىلماسلىق لازىم.

10 ـ شەرت: پادىشاھ ھەربىر ھادىسە، ۋەقەگە يۈز بەرگەندە ئۇنى چوڭقۇر ئويلاش لازىم. پەم ۋە ئەقىل بىلەن ھۆكۈم قىلىش، ئۇنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى تونۇش، ئەقىل كۆزى بىلەن مۇشۇنداق ۋەقەنىڭ كېلىپ چىقىشىغا قاراش كېرەك. ئەگەر ئۇ روشەن يورۇقلاردىن بولسا، مەسلىنى قانۇن بىلەن ھەل قىلغاي، ئەگەر مەخپىي، چىگىش تەپسىلاتلاردىن بولسا، ئۇنىڭ سىرىنى پاراسەت نۇرى بىلەن تېپىش لازىم. بۇ مەنسەپ چېقىمچىلارنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەسلىك كېرەك.

بىلگىنكى، پۇقرانىڭ پادىشاھتا ھەقىقى بار، بۇ ھەقنى ئادا قىلىش ھاكىم ـ پادىشاھلار ئۈچۈن ۋاجىپتۇر. بۇ ھەق شۇكى، پۇقراغا سىيلىق ـ يۇمشاق بولغاي، ۋالىي ھۆكۈمرانلىق سەۋەبى بىلەن، ھېچقانداق پۇقراغا تەكەببۇرلۇق قىلماغاي، خۇدا ئۆزىنى يوغان تۇتقۇچىلارنى، جەبىر قىلغۇچىلارنى دۇشمەن تۇتىدۇ. پاسىقلار، غەرەز ئىگىلىرى سۆزىنى بۇزۇق غەرەز بىلەن سۆزلەيدۇ. كۆرەلمەسلەر ھەممە ھۇنەرنى ئەيىب دەپ بىلىدۇ» ①.

سۇلتان سەئىدخان قەلەم ۋە ئەلەمدە تەڭ يېتىلگەنىدى.

① مىرزا ھەيدەر كۇراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىازما.

ئۇ ئۆسمۇر بالىلىق چېغىدىلا ئۇرۇشلارغا قاتناشقان. سۇلتان سەئىدخان ھىجرىيە 907 - يىلىدىن تاكى ھىجرىيە 918 - يىلى (1513—1514) غۇچە بولغان 10 يىل ئىچىدە بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلاردا بېشىغا كەلگەن ھەر خىل دەھشەتلىك ھادىسىلەر ئۇنى ھەربىي بىلىمدىن خەۋەردار، باتۇر، يۇرەكلىك، يىراقنى كۆزلەرلىك تارىخىي شەخس بولۇپ يېتىلدۈرگەنىدى.

سەئىدخان ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا ھەربىي بىلىم ۋە ئۇرۇش سەنئىتىنى ئىگىلەشنى يەنە شىكار قىلىش بىلەن بىرلەشتۈرەتتى. ئۇ پۈتۈن شىكار جەريانىنى ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىش، دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش، جەڭدىكى قوشۇننىڭ سەپ تۈزۈلۈشى، سانىخۇن - بەگلەرنى يېتىشتۇرۇش جەريانى قىلاتتى.

سەئىدخان شىكار قىلىشنى قوشۇنلارنى تەربىيىلەيدىغان مۇھىم پۇرسەت ھېسابلايتتى. سەئىدخان شىكارنى كۆپىنچە چاغلاردا پەسىلنىڭ باشلىرىدا باشلايتتى.

ئۇ، شىكار قىلىشقا يۇرۇشتىن ئىلگىرى تالالانغان ئۇۋ-چىلارنى ئالدىن ئەۋەتەتتى. ئۇلار جاڭگال، تاغلارغا بېرىپ ئۇۋ ھايۋانلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى، جايلىشىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، قوشۇن سەركەردىلىرىگە ئالدىن ئەھۋالدىن خەۋەر بېرەتتى. سەركەردىلەر خەۋەر ئالغاندىن كېيىن، تەپسىلىي ئەھۋالنى خانغا مەلۇم قىلاتتى. خان قوشۇن سەركەردىلىرىگە خەۋەر قىلاتتى.

سەركەردىلەر قوشۇننى ئۇرۇش سېپى قائىدىسى بويىچە ئوڭ قول قوشۇن، سول قول قوشۇن، ئوتتۇرا (يۇرۇك قوشۇن)، ئارقا سەپ قوشۇن قىلىپ تەرتىپكە سېلىپ چىقاتتى. ھەربىر جەڭچىنىڭ بەلگىلەنگەن ئورنى بولاتتى. يېتەرلىك ئوزۇق - تۇلۇك، ئوت-چۆپ، قورال - ياراغ، ئەسلىھەلەر ئۇۋ مەيدانىغا ئالدىن ماڭغۇزدلاتتى.

خان بارلىق تەيارلىقلار پۈختا ئىشلەنگەندىن كېيىن، شىكارغا ئاتلىناتتى. شىكارغا قاتناشقانلار بىر ۋاقىتنىڭ ئىچىدە تەڭلا ھەربىرىگە كېلىپ، ئوۋ ھايۋانلىرىنى سۈرۈپ كېلىپ، مۇھاسىرىگە ئالاتتى. بۇنداق مۇھاسىرىدىن بىرەر ھايۋانمۇ قېچىپ كېتەلمەيتتى. ئەگەر تۈيۇقسىز ھالدا بىرەر ھايۋان قورشاۋدىن چىقىپ كەتسە، دەرھال كاناي بىلەن بەلگە بېرىلىپ ھايۋاننىڭ قايسى دائىرىدىن چىقىپ كەتكەنلىكى ئۆقتۇرۇلاتتى. ئوۋ سېپىدىكى ھەرقايسى جەڭگىۋار بىرلىكلەر ئادەتتە شەرتلىك بەلگە بويىچە ئايرىلاتتى. مۇشۇنداق قورشاۋ ئادەتتە «ھالقا قورشاۋ» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭ ئىچىدە قالغان بىرتەۋچ ھايۋانلار ئامالسىزلىقتىن، ئۆلۈمنى كۈتۈپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولاتتى.

بۇنىڭدىن سەئىدخاننىڭ شىكار قىلىشىنىڭ پۈتۈن جەريانىغا ھەربىي ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى سىڭدۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئوۋ قىلىشتا قاتتىق ھەربىي ئىنتىزام، تۈزۈملەرنى ئورنىتىشتىكى مەقسەت جەڭچىلەرگە ئۇرۇش تاكتىكىسىنى ئۆگىتىش، جەڭچىلەرنى ئۇرۇشقا ماھىر قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئىدى.

ھەر قېتىم شىكار ئايلاشقاندا، سەئىدخان ئوۋدىن خۇلاسە چىقىرىپ، تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلەيتتى. ئۇ شىكار ئەھمىيىتىنى بىر قېتىملىق ئەھمىيى جەھەتى، شۇنداق بولغانلىكەن، قوماندان، سەركەردە، بەگلەر ئۇرۇشتىمۇ دەل مانا مۇشۇنداق قوماندانلىق قىلىشى كېرەك دەيتتى. ئۇ قوماندان، سەركەردىلەردىن تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى:

(1) ياۋايى قۇش، جانىۋار، ھايۋانلارنى ئوۋ قىلىشقا باش بولغۇچى (قوماندان) ئاۋۋال قۇشلارنىڭ، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئورۇنلاشقان ئورنىنى ئەتراپلىق بايقىشى، تېگى ـ

تەكتىنى بىلىشى زېرەك. ئۇنداق بولمىسا، ئۇنى ئەپلەپ تۇتقىلى، تورغا چۈشۈرگىلى بولمايدۇ. ئۇرۇشتىمۇ قوماندان ئۇرۇشتىن ئىلگىرى دۈشمەن تەرەپنىڭ تېگى ـ تەكتىنى، ئۇنىڭ جەڭ تەييارلىقىنى، دۈشمەن تەرەپ ئورۇنلاشقان جايىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى، ھاۋا رايىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى بەش قولنى بىلگەندەك بىلىدىغان بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، جەڭنى كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇنلاشتۇرۇپ، دۈشمەننى ئۈستىلىق ۋە چاققانلىق بىلەن يەڭگىلى بولىدۇ. دېمەك سۇلتان سەئىدخان يارامليق قوماندان، سەركەردە ـ بەگلەرنى ئادەتتىكى چاغلاردا تاللاشنىڭ، چېنىقتۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى بىلەتتى.

(2) سەئىدخان ئادەتتە «ئوۋ قىلىشنى بىلمىگەن كىشىدە جەڭ قىلىش ئىقتىدارى بولمايدۇ» ① دەپ قارايتتى.

(3) شىكار قىلغاندا، پۇرسەتنى تۇتۇشقا ماھىر بولۇش لازىم، ھاڭۋاقتىلىق قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. ھاڭۋاقتى ئوۋچى قۇشقاچمۇ ئوۋلىيالمايدۇ. دۈشمەنگە زەربە بېرىشتىمۇ چاققانلىق، جۇرئەتلىك بولۇش ۋە پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويماسلىق لازىم.

(4) شىكار قىلىشتا سەۋر ـ تاقەتلىك بولۇش، ھوشيار، چېچەن بولۇش لازىم. كىچىكىنى دەپ چوڭدىن قۇرۇق قالماسلىق، ھەرخىل ئۆزگىرىشلەرنى ھوشيارلىق بىلەن كۆزىتىپ تۇرۇش لازىم. ئۇرۇشتا ھوشيار بولۇش قوماندانلىقنىڭ مۇھىم پەزىلەتلىرىدىن بىرى.

(5) سۇلتان سەئىدخان قوشۇنلىق جەڭگىۋار سەپ شەكلىگە تولىمۇ ئېتىبار بېرەتتى. ئۇ قوشۇننى ئوڭ قول قوشۇن، سول قول قوشۇن، قەلب قوشۇن (ئوتتۇرا قوشۇن) ئارقا سەپ قوشۇن شەكلىدە سەپكە تىزىشنىڭ مۇھىملىقىنى

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

ئالاهىده تەكتلەيتتى. بۇ دەل سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدىكى سەئىدبيە خانلىقىنىڭ مۇنتىزىم قوشۇننىڭ سەپ تۈزۈلۈشى ئىدى. بۇ تۈزۈلمە سۇلتان سەئىدخاندىن ئىلگىرىكى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قوشۇنىنىڭ سەپ تۈزۈلمىسى ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. شۇڭا، سۇلتان سەئىدخان ھىجرىيە 920 - يىلى (1514 — 1515) مۇشۇنداق تاكتىكىنى قوللىنىپ، ئۆزىنىڭ 4700 كىشىلىك ھەربىي قوشۇنى بىلەن ئابابەكرى مىرزىنىڭ قەشقەردە يېرىم ئەسىر داۋام قىلغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانىدى.

ئۇچىنچى باب

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ۋە يەكەن - سەئىددىيە خانلىقى

1 - بۆلۈم ئابدۇرېشىتخان

ئابدۇرېشىت بىن سەئىدخان ھىجرىيە 915 - يىلى (1509 — 1510) تاشكەنتتە دۇنياغا كەلدى. ئۇ ئۇچ يېشىغىچە ئانىسى ھەببە سۇلتاننىڭ تەربىيىسىدە بولغاندىن كېيىن، ئاتىسى سۇلتان سەئىدخان ئەمىر ھۇرى بارلاسنى ئابدۇرېشىتخان ئۈچۈن «ئاتالىق» قا تەيىنلىدى. ئەمىر ھۇرى بارلاس ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە ئەلى مىراخور بارلاسنى ئابدۇرېشىتخانغا «ئاتالىق» قا تەيىنلىدى. ئابدۇرېشىتخان يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئوردا سەدىر سۇ دۇرى (باش يارغۇچىسى) بولغان مەھمۇد شىرازىدىن بىرقانچە يىل ئەرەب، پارس ۋە ئۇيغۇر تىللىرىنى ئۆگەندى. مۇشۇنداق دانىشمەن سەردارلار ھۇزۇرىدا ئىلىم تەھسىل قىلدى. شۇنداقلا سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى داڭلىق ھەربىي ئالىم ئەلى مىراخور بارلاس ۋە ئاتاقلىق سىياسىئون ۋە ھەربىي قوماندان، تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كۆراگانى قاتارلىق كىشىلەردىن ھەربىي ماھارەت تەربىيىسىنى ئالدى. شۇڭا،

ئابدۇرېشىتخان ئۆز دەۋرىدە تەكتۇشلىرى ئىچىدە «قاۋۇللىۇقى، جاسارەتلىكلىكى، تىلىنىڭ پاساھەتلىكى، سۆھبەتكە ماھىرلىقى» بىلەن، قەلەمدىمۇ، ئەلەمدىمۇ ئەتراپلىق يېتىلگەن ئالىيجاناب پەزىلەتلىرى بىلەن مەشھۇر ئىدى.

ئابدۇرېشىتخان ھەربىي ئىلىمدە ئاتىسى سەئىدخانغا ئوخشاش ھەممىدىن ئۈستۈن تۇراتتى. ئۇ «قەھرىمانلىق ئورمىنىدا شىرغا يول بەرمەيدىغان يولۋاس، جاسارەتتە دېگىزىدا ئەجدىھا يەيدىغان لەھەڭ ئىدى.»، «ئۇنىڭ شېرىن سۆزلۈكلۈكى سۆھبەتتە دېگىزىدا يېگانە ئىدى.» موللامىرسالىخ قەشقەرى، شاھ مەھمۇد جۇرراس ۋە موللاموسا سايرامى قاتارلىق تارىخچىلار: «ئابدۇرېشىتخان ئالىم، شائىر ئىدى، ئۇ پارسىي، ئۇيغۇر تىللىرىدا شېئىرنى ياخشى يازاتتى، مۇزىكا ئىلمىدە بىدىساغۇدسىپىدىنلا كېيىن تۇرىدىغان مۇزىكا ئۇستازى ئىدى. ئۇ «ئىشرەت ئەنگىز» دېگەن مۇقامنى ئىجاد قىلغانىدى. 12 مۇقام، 24 شۆئىبىسىنى ياخشى بىلەتتى، ئۇ سازلاردىن دۇتار، ساتار، قالۇن، راۋاب، ئۇدنى ئىجادىك قاتارلىق سازلارنى ياخشى چالاتتى.» دەپ تەرىپلەشكەنىدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ ھامىيسى، مۇتەپەككۇر، داڭلىق شائىر، مۇزىكانت بولغانلىقتىن ئۆزىنىڭ كۈچ ـ ئىقتىدارىنى پەن ـ مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن سەرپ قىلدى.

ئۇ مۇنداق دەپ يازغانىدى:

«زاھىدى خۇدبىن بىن بەر زاھىرى رەسۋايى ما،
مەنزىلى سۇلتان ئىشقەشت ئىمن دىلى شەيدايى ما.
دەر تەرىقى ئىشق لافى پاكى بازى مەزەنىم،
گەرچە مەست ئەزبادە ئالۇدە زسەر تا پايى ما.

× × ×

ئى سەبا! ئىمن نامەمزا بادەستانى ما بەبۇرە
ھالىن دىلرا تاكۇنەد مەئلۇمى ئەز ئىزتىرابى ما.
زاھىد ئەز خىلۋەت گەرىغتە جا بىدىگەر گۇشەئى،
غەيرى كۆيى يار نەبۇۋەد مەنزىلۇ مەئۋايى ما.
ئى رەشىدى بەردەرى شاھى ئەزەل رەھ يافتىم،
شۇكرى لىللا شەھ كۇنۇن فىردەۋسى ئەئلا جايى ما». ①

× × ×

ھەق يولىدا جان چېكىپ، بىر جۇستىجۇيى قىلمادىم،
تەۋبە سۇيىدىن تېنىمنى شۇستى شۇيى قىلمادىم.
ۋەھ، نۇچوك مەقبۇل بولغاي بۇ نەمازىم كىم مېنىڭ
چۇنكى جۇنابى جىنگەر بىرلە ھۇزۇيى قىلمادىم.
ئۇۋتتى ئۇمرۇم دۇنيانىڭ مەسلەھەتىدىن، ۋادەرىغ!
ئاخىرەت ئەسبابىدىن بىر تار مويى قىلمادىم.
كېچەلەر خەستە كۆڭۈل غەمكىن ئۆلۈم قورقۇنجىدىن،
كۆز ياشىم بىرلە يۇزۇمگە ئابرويى قىلمادىم.

---

① ئەي ئۆزىنىلا كۆرىدىغان زاھىد، بىزنىڭ رەسۋا كۆرۈنۈشىمىزنىلا كۆرمە،
بىزنىڭ بۇ شەيدا كۆڭلىمىز، ئىشق سۇلتانىنىڭ مەنزىلىدۇر.
بىز ئىشقىنىڭ يولىدا پاكىز ئويناش لاپىنى ئۇرىمىز،
ئەگەر باشتىن ئاياغ شاراب بىلەن بۇلغانغان بولساقمۇ.
ئى ساپا شامىلى بۇ نامەنى دوستلىرىمىزغا ئېلىپ بار،
تاكى بىزنىڭ بۇ يازغانلىرىمىزدىن كۆڭلىمىزنىڭ ھالىنى بىلىپ
قالسۇن.
زاھىد خىلۋەتىدىن بىر بۇلۇڭدا ئورۇن تۇتۇپتۇ.
ئەمما بىزنىڭ مەنزىل ۋە تۇراق جايىمىز يارنىڭ كويىدىن باشقا
جاي ئەمەس.
ئەي رەشىدى ئەزەل پادىشاھى (خۇدا) دەرگاھىغا يول تاپتۇق.
خۇداغا شۇكرەكى ئالىي جەننەت بىزنىڭ جايىمىز بولغاي.

ئەي رەشىدى، سەن ئۆزۈڭنى بەھۇدە ئاشىق دېمە،
ئىشقىنىڭ مەيدانىدا بىر ھاي ـ ھۇيى قىلمادىم.»

× × ×

«ئەي پەيك سەبا، مېنىڭ پەيامىم يەتكۇر،
يارىمغە نىياز ئىلە سەلامىم يەتكۇر.
گەر سۇبھى ۋە گەر شام قاشىغە يەتسەڭ،
ئەلۋەتتە دۇنيايى سۇبھى ـ شامىم يەتكۇر.»

× × ×

«مەھبۇب ئەگەر كۆڭۈل قەبۇلى بولسە،
شېرىن ھەرەكەت خۇش ئۇسۇلى بولسە.
جان ئوتراسىدا ئانىڭكى يولى بولسە،
نې ئەيىب ئانىڭ ئەسلىسى لۇلى بولسە.»

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئىلىم ـ پەن ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئىلىم ـ پەننى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئەركىن مۇنازىرىسىنى قوللايتتى. ئۇلارنىڭ ئىلمىي مۇنازىرىلىرىگە شەخسەن ئۆزى قاتنىشىپ، ئاڭلاپ ئىلىم ـ پەن يېڭىلىقلىرىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇراتتى. نەتىجە كۆرسەتكەن ئالىملارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى يۇقىرى باھالاپ، مۇكاپاتلاپ، ئۇلارنى تېخىمۇ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە ماددىي جەھەتتىن رىغبەتلەندۈرگەنىدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئاتاقلىق ئەدىب ئاياز بەگ قۇشچىنىڭ مول ئىجادىي ئەمگىكىنى مۇكاپاتلاش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «ئاتمىش ساغداق كىشىنى يەر، سۇيى بىلەن مۇكاپات

قىلىپ بەردى.» ① بۇ ئىش ئىسلام ـ پەن ساھەسىدىكى لەرگە زور تەسىر كۆرسەتتى. خۇددى سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدىكىدەكلا، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى شەھەرلىرىدىن بولغان يەكەن بىلەن قەشقەر ئالىملار، شائىرلار توپلانغان مەشھۇر شەھەرلەردىن بولۇپ قالدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئىلىم، مەرىپەتكە كەڭ يول ئېچىش ئۈچۈن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان يەكەن شەھىرىدە ۋە قەشقەر شەھىردە كۆلىمى ئىنتايىن كەڭ، ھەشەمەتلىك بولغان، پۈتۈن قۇرۇلۇشى خىش، ھەر خىل كاھىشلار بىلەن سېلىنغان. ئۇيغۇر ئويمىچىلىق تېخنىكىسى بىلەن بېزەلگەن «رەشىدىيە مەدرىسى» قاتارلىق خانلىق بۇيىچە ئەڭ چوڭ مەدرىسىلەرنى سالدۇردى. رەشىدىيە مەدرىسىنىڭ 360 ھۇجرىسى، ئىككى قەۋەتلىك بىر مۇنچىلىرى بار ئىدى، ئۇنىڭدىن باشقا يەكەندىكى «يېشىل مەدرىسە»، قەشقەردە خانلىق مەدرىسى، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق شەھەرلەردە چوڭ مەدرىسىلەرنى سالدۇردى. بۇ مەدرىسىلەردە ئاتاقلىق ئالىملار مۇددەرىسلىك قىلدى. شۇڭا، يەكەن بىلەن قەشقەر شەھىرى كېشىلەر تەرىپىدىن «سانى بۇخارا» (2 ـ بۇخارا) دەپ ئاتالغانىدى.

بۇ مەدرىسىلەردە XIII ئەسىردە ئۆتكەن شەيخ سەئىدنىڭ «گۈلىستان» دېگەن ئەسىرى، ئۇيغۇر شائىرى سەككاكىنىڭ (1393 ـ 1449) «غەزەللەر» دېگەن شېئىر دىۋانى، لوتفى (1366 ـ 1465) نىڭ «گۈل ۋە نوۋرۇز» نامىلىق داستانى، مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنىڭ (مىلادىي 1492 - يىلى ۋاپات بولغان) پارس تىلىدىكى مەشھۇر ئەسەرلىرى، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەلىشىر ناۋائى (مىلادى 1441 — 1501 -

① شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخى رەشىدى - زەيلى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى.

يىللىرى) نىڭ ئەسەرلىرى دەرسلىك قىلىناتتى. بۇ مەدرىسلەردە يەنە ئەرەبچە، پارسچە نەھۋى (گرامماتىكا)، «پىقھ» (ئىسلام شەرىئەت ئىلمى)، «ئۇسۇل پىقھ» (ئىسلام شەرىئەت ئاساسلىرىنىڭ پەلسەپىسى ۋە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھەدىس، سۆزلىرى، قۇرئان كەرىم تەپسىرى)، ئەدەبىيات، پەلسەپە ئىلىملىرىدىن دەرس ئۆتۈلەتتى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدىكى ئۇلۇغ تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوراگان قەشقەرى (1500 — 1551) تەرىپىدىن پارس تىلىدا يېزىلغان «تارىخى رەشىدى» (مىلادى 1545 - يىلى) ناملىق ئىككى تومىلۇق ئەسىرى ۋە «جاھانناما» (ئەدەبىي تەخەللۇسى — ئايباز شىكەستە) ناملىق ئەسەرلىرى ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدىن بىزگە يېتىپ كەلگەن ئىك يىرىك ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ. «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسەر تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ دەسلەپكى دەۋرى (1329 — 1330) دىن تاكى ئابدۇرېشىتخان دەۋرىنگىچە (1545 — 1546) بولغان ئىككى ئەسىردىن ئارتۇق دەۋرنى يورۇتۇپ بېرىشتە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئەسەردۇر.

مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرەسى، خانىش ئايانىساخان (ئەدەبىي تەخەللۇسى نەفىسە) يازغان «ئەخلاق جەمىلە» ناملىق دىداكتىك ئەسەر، «شۇرۇلقۇلۇپ» (قەلبىلەر كېڭىشى) دېگەن ئىككىنچى ئەسەر شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋردە نۇرغۇن پارسچە، ئەرەبچە تىببىي ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانىدى.

سۇلتان ئىلىنىڭ پارس تىلىدا يازغان «دەستۇرئىلاج» (داۋالاش يوللىرى) ناملىق ئىككى تومىلۇق ئەسىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ دەلىلى.

ئابدۇرېشىتخانىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت گۈلزارىدىكى ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان كۆرۈنەرلىك تۆھپىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكا قامۇسى بولغان 12 مۇقامنى رەتلەشتە ئىپادىلىنىدۇ. مەشھۇر مۇقامشۇناس مەۋلانا يۇسۇپ قەدىرخان، شائىرە ئامانىنساخان قاتارلىق مۇقامشۇناسلار سۇلتان ئابدۇرېشىتخانىنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن، خەلق ئىچىدىكى مەشھۇر مۇقامشۇناسلار ۋە سازەندىلەرنى تەشكىللەپ ئۇيغۇر مۇقام داستانلىرى، مەشرەپلىرىنى بىر قېتىم رەتلەپ قېلىپلاشتۇرۇپ چىقتى، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شانلىق مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئۇلۇغ نامايەندە ئىدى. 12 مۇقام ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي بەدىئىي مىراسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىسى. ئۇ ھەقىقىي مەنىسى بىلەن پۈتكۈل ئۇيغۇرلار ھاياتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى مۇپەسسەل ھالدا مۇزىكىلىق تىل بىلەن ئىپادە قىلغان چوڭ ھەجمدىكى بەدىئىي قامۇس بولغانلىقتىن ئۆز نۆۋىتىدە پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشۇلغان زور تۆھپە ھېسابلىنىدۇ.

2 - بۆلۈم ئابدۇرېشىتخانىنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشى

سۇلتان سەئىدخان ئابدۇرېشىتخانىنى ھىجرىيە 928 - يىلى (مىلادى 1521 — 1522 - يىللىرى)، يەتتىسۇغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇ يەتتىسۇ رايونىغا كېلىپلا چېگرا رايون خىزمەتلىرىنى تەرتىپكە سالدى. ھىجرىيە 930 - يىلى (1523 — 1524)، سۇلتان سەئىدخان ئابدۇرېشىتخانىنى ئۆز ئورنىدا نائىب خان قىلىپ، مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن بەدەخشانغا ھەربىي

يۇرۇش قىلدى. ئابدۇرېشىتخان بۇ ۋەزىپىنى ناھايىتى ئۇنۇملۇك ئۇرۇنداپ سەئىدىيە ئوردىسىدا سەئىدخاندىن كېيىن تۇرددىخان ئورۇنباسارخان بولۇپ قالدى. شۇڭا، ئىمىن خوجا، مىرزا ئەلى تاغايىلار ئاقسۇدا ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئوردا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئابدۇرېشىتخاننى ئاقسۇغا ئىسيانىنى باستۇرۇشقا ئەۋەتكەنىدى. ئۇ ئىمىن خوجىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىغا قارشى قوزغىغان ئىسيانىنى قىستا ۋاقىت ئىچىدە باستۇرۇپ، مەسىلىنى ھەل قىلدى.

ئاقسۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى ۋە شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارغا ئۆتىدىغان يول ئېغىزىغا جايلاشقان، بىر مۇھىم قورغانىدى.

ئاقسۇنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنى ئەنە شۇنداق مۇھىم بولغاچقا، قەدىمدىن تارتىپ بۇ جاي ئۇرۇشتا ئىككى تەرەپ جەزمەن تالىشىدىغان ئورۇن بولۇپ كەلگەنىدى. كىم ئاقسۇنى قولىدا مەھكەم تۇتۇپ تۇرالىسا، جەنۇبىي شىنجاڭ، شەرقىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئۇنۇملۇك ئىشقا ئاشۇرالايتتى. ئاقسۇنى ئىشەنچىلىك ئادەمنىڭ قولىغا تۇتقۇزمىغاندا، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى كاپالەتلەندۇرگىلى بولمايتتى. شۇڭا سەئىدىيە ئوردىسى مۇشۇ ستراتېگىيىلىك ئېھتىياجنى نەزەردە تۇتۇپ، ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. ئابدۇرېشىتخان تاكى سۇلتان سەئىدخان ھىجرىيە 939 - يىلى (1532 — 1533) ۋاپات بولغانغا قەدەر، ئاقسۇدا ۋالىي بولۇپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئۇنۇملۇك باشقۇردى.

سۇلتان سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇزۇندىن بېرى پۇرسەت كۈتۈپ تۇرغان قارانىيەت پىتنىخورلار جىددىي ھەرىكەت قىلىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش ئۈچۈن سۇيىقەست پىلانلاشتا كىرىشتى.

ھەسەتخور مىرزا ئەلى تاغايى «شەيتانلار ئانىسى» خوجا شاھ مۇھەممەت بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ يالغان سۆزلەر بىلەن قۇراشتۇرۇلغان «خان ۋەسىيىتى» دېگەن بىر ئويدۇرمىنى ياساپ چىقتى، ساختا «خان ۋەسىيىتى» دە: «مەن تەبەتكە بېرىپ غازات قىلىش ئويىدا ئەمەس ئىدىم. تەبەتكە غازاتقا بېرىشنى ماڭا سەئىد مۇھەممەت مىرزا بىلەن مىرزا ھەيدەرلەر سايە قىلدى. مېنىڭ ھايات-ئىمنى يامان ئەھۋالغا كەلتۈرۈپ قويغۇچىلار دەل شۇلار، پەرزەنتىم ئابدۇرېشىتتىن ئەگەر ئۇلارنى ئۆلتۈرمىسە ھەرگىز رازى ئەمەسمەن. ئۇلارنى ئۆلتۈرۈش مېنىڭ قىساسىمدۇر، بۇلارلا بولمىدىكەن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سەلتەنىتى ساڭا مۇيەسسەر بولمايدۇ» دېيىلگەنىدى. ①

خانلىق ئوردىسىدىكى بارلىق مۆتىۋەر ئەربابلار، ئۆلىما، ئالىم، ئەمىر ـ سەركەردىلەر ھەممە بىردەك ئابدۇرېشىتخانىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ، ھازىلىق تەييارلىقىدا ئىدى، ئۇلار «ئابدۇرېشىت خانىنىڭ كېلىش ۋاقتى يېقىنلاشتى، بۇ كۈن قۇربان ھېيىت ئاينىڭ چىقىش ئايىغى بولۇپ قالغانلىقتىن دەل يىل ئاينىڭ چىقىش كۈنى ـ چارشەنبە ئىكەن. بۇ كۈندە ئۇلۇغلارنىڭ چۈشۈشى ياخشى ئەمەس، شۇڭا ئابدۇرېشىتخانىنىڭ بىر كېچە شەھەر ھودۇدىدا توختاپ ئەتە ھوشۇر ئاينىڭ بېشى ـ پەيشەنبە ـ ھىجرىيە 940 - يىلى (1533 ـ 1534) نىڭ باشلىنىشىدا شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلسا، ئابدۇرېشىتخان دەل مۇشۇ كۈندە خانلىق تەختىدە ئولتۇرغىنى ياخشى» دېيىشتى. ئەمما، مىرزا ئەلى تاغايى مەخپىي ھالدا ئابدۇرېشىتخان يېنىغا بېرىپ «خانىنىڭ تۇز ھەققى گەدىنىمىدە بولغانلىقتىن ئۆزلىرىگە شۇنى دېمەكچىمەنكى، سەئىد مۇھەممەت مىرزا، دىۋان مەھكىمىسىدىكى ئەمىرلەر ۋەدىگە خىلاپلىق قىلىپ جانابلىرى بارغان ھامان

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازمىسى.

ئاتىلىرى يېنىددىن جاي بېرىپ خانلىقنى تەبەتتە بولغان ئىسھاقخەنەر (سەئىدخاننىڭ كىچىك ئوغلى) غا بەرمەكچى بولۇپ ۋاقىتنى قەستەنگە سوزدى. بەزلەردىن بۇ خۇسۇسىدا ئەھد ئالدى» دېگەنگە ئوخشاش بىرقانچە يالغانلارنى توقۇپ، ئابدۇرېشىتخاننى ئىشەنـدۈردى. ئابدۇرېشىتخان قاتتىق غەزەپكە كېلىپ، ھىجرىيە 940 ـ يىلى (1533 ـ 1534) ھوشۇر ئېيىنىڭ (1 ـ ئاينىڭ) بەرىنچى پەيشەنبە كۈنى ئاتىسى سۇلتان سەئىدخاننىڭ مازىرىغا كەلدى. بۇ چاغدا سەئىد مۇھەممەت مىرزا ماتەم لىباسىنى كىيگەن ھالدا بېشىغا قارا سەللە يۆگەپ، ياقىلىرىنى يىرتىپ مەرھۇم خانىنىڭ ياتقان جايى يېنىدا خەتمە ـ قۇرئان قىلىپ ئولتۇرغاندى.

ئابدۇرېشىتخان ئاتىلىق ئۆيىنىڭ ئىشكى ئالدىغا كەلگەندە سەئىد مۇھەممەت مىرزا قارىلىقىنى گەدىنىگە تاشلىغان ھالدا يىغلاپ پەريات كۆتۈرۈپ چىقىپ ئابدۇرېشىتخانىنىڭ ئالدىغا يىقىلدى. دەل شۇ چاغدا ئابدۇرېشىتخان: «تۇتۇۋېلار بۇ ناكەسنى» دەپ بۇيرۇدى ۋە دەرھال ئۆلۈمگە بۇيرۇپ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى. سەئىد مۇھەممەت مىرزا سۇلتان يۇنۇس خان، سۇلتان ئەھمەتخان، سۇلتان سەئىدخانلاردىن ئىبارەت ئۇچ ئەۋلاد خان دەۋرىدە ئىنتايىن زور خىزمەت كۆرسەتكەن مۇھىم دۆلەت ئەربابى ئىدى. سەئىد مۇھەممەت مىرزا بىلەن قەتل قىلىنغانلار ئارىسىدا ئىلى سەئىد كوكىلداش دېگەن ئاتاقلىق زاتمۇ بار ئىدى.

ئابدۇرېشىتخان بۇ ئىككى مۇھىم ئەربابنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاتتىن چۈشۈپ ئاتىسى سۇلتان سەئىدخانىنىڭ تۇپراق بېشىغا باردى. ھەرەمگە كىرىپ ھازا مۇراسىمىنى ئۆتىدى، ئاتىسىنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلدى.

ئەتىسى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەممە چوڭ مۇھىم ئەربابلىرى، ئەمىر، سەركەردە، قوماندانلىرى يىغىلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ

قائىدىسى بويىچە كېڭەش (قۇرۇلتاي) ئۆتكۈزۈپ، ۋەلىئەھد ئابدۇرېشىتخاننى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى يەكەندە خانلىق تەختىدە ئولتۇردى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئارقىدىنلا قاتتىق قوللۇق سىياسەت قوللىنىپ «ئاسىيلارنى تازىلاش» دېگەن نام بىلەن سەئىد مۇھەممەت مىرزىنىڭ بارلىق مال ـ مۇلكىنى مۇسادىرە قىلدى. سەئىد مۇھەممەت مىرزىنىڭ ئورنىغا پىتنىسخور ۋە چېقىمچى، «شەيتانلارنىڭ ئانىسى» ـــ مىرزا ئەلى تاغايىنى قەشقەرگە ۋالىي قىلىپ بەلگىلىدى. تۇرپاننىڭ ۋالىيلىقى مەنسۇرخاننىڭ قولىدا بولۇپ، ئاۋۋالقى تەۋەلىكتە بولۇۋەردى. تىبەتكە ئىسكەندەر سۇلتاننى (ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئىنىسى) يارلىق بىلەن ۋالىي قىلىپ بېكىتتى. مىرزا ھەيدەر كوراگانىنى يارلىق بىلەن تىبەتتە تۇرۇشلۇق سەئىدىيە قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىقىدىن ئېلىپ تاشلىدى. تىبەتتىكى ئەسكەرلەرگە ئائىلىسىگە قايتىشقا رۇخسەت بېرىپ تىبەتكە ھەسەن دۇغلاتنى باشچىلىقىدا يېڭى قوشۇن ئەۋەتتى.

مىرزا ئەلى تاغايى ئەمىر قەشقەرگە بېرىپلا سەئىد مۇھەممەت مىرزىنىڭ بالىلىرىدىن ھۈسەيىن مەنسۇر بىن مۇھەممەت مىرزىنى، سۇلتان ئابابەكرىنىڭ ئوغلى مۇھەممەت مىرزا ۋە سەئىد مۇھەممەدتەلەرنى ئەكىلىۋىشى ئۈسۇلىلار بىلەن ئۆلتۈردى. ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئاتىسى سۇلتان سەئىدخانىنىڭ ئەۋلادلىرىنى مىرزا ئەلى تاغايىنىڭ قولى بىلەن ئۆلتۈرۈپ تۈگەتتى. ھەتتا، سۇلتان سەئىدخانىنىڭ خوتۇنى زەينەپ خانىمنى ئۇنىڭ تاغا ۋە ھاممىلىرى بىلەن قوشۇپ سەئىدىيە خانلىقىدىن بەدەخشان ۋە باشقا جايلارغا سۈرگۈن قىلدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسىم

مىغا يوشۇرۇنغان سۈيىقەستچىلەرنىڭ تۆھمەتلىرىگە ئىشىنىپ كېتىپ، ھەق ـ ناھەقنى ئايرىماي نۇرغۇن ياخشى ئادەملىرىگە ئۇۋال قىلدى. يامان ئادەملەرنى بىر مەزگىل ئەتىۋارلىدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان سەئىد مۇھەممەت مىرزا قاتارلىقلارنى ئولتۇرگەندىن كېيىن، سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدىكى ئىقتىدارلىق ئەمىر ـ سەركەردىلەر سۇلتان ئابدۇرېشىتخانغا بولغان ئىخلاسىدىن قايتىپ ئۆزىنى چەتكە ئېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بىر مەھەل خاتىرجەمسىزلىك ۋەزىيىتى كېلىپ چىقتى. دەل مۇشۇ چاغدا، پىتنىخور سۈيىقەستچىلەرنىڭ باشلىقى مىرزا ئەلى تاغاي ئۆزبەكنىڭ جىنايى ھەرىكەتلىرىدىن قورقۇپ يوشۇرۇن ھالدا قاراڭ تېكىن ئەتراپىغا قاچتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزبەكنى ئاشكارىلىدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخانمۇ ئۆزبەكنىڭ قىلغانلىرىغا پۇشايمان قىلدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان مىرزا ھەيدەر كوراگانغا ئەۋەتكەن بىر مەكتۇپىدە «خاتالىقا پۇشايمان قىلغانلىقىنى ئېيتتى» ①. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان خاتالىقىنى تونۇغاندىن كېيىن، سەئىدىيە خانلىقىدىكى ئەسلىدە ئەندىشە ئىچىدە قالغان ياخشى نىيەتلىك دۆلەت ئەربابلىرى، ئەمىر ـ سەركەردىلەر، ئالىم، ئەدىبلەر يېڭىباشتىن ئىخلاس بىلەن ئابدۇرېشىتخان ئەتراپىغا ئۈيۈشتى. شۇنداق بىلەن سەئىدىيە خانلىقىدا يېڭىباشتىن خاتىرجەملىك ئورنىتىلدى. سەئىدىيە خانلىقىدا ۋەزىيەت ياخشىلانغاندىن كېيىن، ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئىشلىرى توغرا تەرەپكە قاراپ يۈزلەندى ۋە مۇستەھكەملەندى. سەئىدىيە خانلىقىغا قاراشلىق جايلاردا سۇلتان سەئىدخان ۋاقتىدىكىدەك تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك ئورنىتىلدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئاتىسى سۇلتان سەئىدخان ھۆكۈم-

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازمىسى.

رانلىق قىلغان دەۋردىكىدەك، ئەربىي يۈرتنىڭ بىرلىككە كەلگەن ۋەزىيىتىنى قوغدىدى ۋە مۇستەھكەملىدى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغان تۇرپان ھۆكۈمدارى مەنسۇرخان ھىجرىيە 940 - يىلى (1533 — 1534) ئەتىيازدا، چالىش (قاراشەھەر) دىن ئۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەربىي قوشۇنىنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ، ئاقسۇغا يۈرۈش قىلدى. ئاقسۇدا مەنسۇرخان بىلەن شىددەتلىك سوقۇش قىلىپ مەنسۇرخاننى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. مەنسۇرخان چالىش (قاراشەھەر) قا چېكىندى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان بۇ قېتىمقى جەڭدە غالىب بولۇپ يەكەنگە قايتتى.

ھىجرىيە 943 - يىلى (1536 — 1537)، مەنسۇر خان ئاقسۇغا ئىككىنچى قېتىم يەنە ھۇجۇم قىلدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان مەنسۇرخانلىق ئىككىنچى قېتىملىق ھۇجۇمىنى يەنىلا مەغلۇپ قىلدى،ۋە چوڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپنى ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. يەتتىسۇدىكى موغۇللار سەئىددىيە خانلىقىغا قىسقا ۋاقىت تەۋە بولغان بولسىمۇ، ئەمما، باشقا مىللەتلەر ھەممىسە قەشقەر ۋە تاشكەنت دائىرىسىدىكى يەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. مۇشۇ ئورتاق دۈشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ماۋارا ئۇننەھەردىكى ئۆزبېكلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى» ①

«ھىجرىيە 944 - يىلى (1537 — 1538)، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان قازاقلارنى زور مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. مۇشۇ جەڭدە تاھىرخاننىڭ ئۇكىسى، قازاقلار خانى تۇغۇم ئۆزبېكنىڭ 37 سۇلتانى بىلەن ھالاك بولدى» ② سۇلتان ئابدۇرېشىتخان قازاقلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، يەتتىسۇ ئۆلكىسىنى

---

①② ئاكادېمىك بارتولىد يازغان: «يەتتىسۇ تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن ئەسەرگە قارالسۇن.

ئىداره قىلىش ئۇچۇن ئۆزىنىڭ ئوغلى ئابدۇلھېتنىنى ئاقسۇدىن يەتتە سۇغا ۋالىي قىلىپ يۆتكىدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىن پۈتۈن لۈكنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش، مەركىزىي ھاكىمىيەت سەئىدىيە ئوردىسىنىڭ نوپۇزىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، چېگرا رايونىنى قوغداش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال موغۇللار ۋە ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان ئىتتىپاقنى داۋاملاشتۇردى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ھىجرىيە 951 - يىلى (1544 — 1545) ئىسسىق كۆل يېقىندا تاشكەنت خانى نوروز ئەخمەت (بۇراقخان) بىلەن كۆرۈشتى. ئۇ بۇ قېتىمقى سۆھبەتتە، ئۆزىنىڭ غەربىي يۇرتىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكنى قوغداش نى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەنىدى. ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا چارۋىچىلىق قىلىپ كەلگەن قازاق، قىرغىز قوۋملىرى يەتتىسۇدىكى ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئۆزاققا قالماي ئاقسۇ رايونىغا يەنە ھۇجۇم قىلدى. ئابدۇلھېتخان قازاق، قىرغىز قوۋملىرىنىڭ ھۇجۇمىغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىش ئۈچۈن، قايتۇرما ھۇجۇم قوزغىدى. بىراق، «بۇ قېتىمقى جەڭدە ئابدۇلھېتخان ئۆزىنىڭ ئەمىر - سەركەردىلىرى بىلەن قازاق، قىرغىزلار خانى ھەقنەزەر خانىنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى. ھەقنەزەر خان ئابدۇلھېتخاننى ئەمرلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈردى». ھەقنەزەر خانىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن قۇرۇقلۇق ئارقىلىق بولىدىغان سودىسىغا تەھدىت بولۇپ قالدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان بۇ تەھدىتنى يوقىتىش ئۈچۈن، يەكەن، قەشقەردىن قوشۇن باشلاپ، قىرغىزلار ئۈستىگە جازا يۈرۈش قىلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە، سەئىدىيە قوشۇنلىرى ھەقنەزەرنىڭ 60 مىڭ ئەسكىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ھەقنەزەر

ئى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. يەتتىسۇدا ئەمىلىك ئورنىتىلغان دىن كېيىن، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان يەكەنگە قايتتى.

«سۇلتان ئابدۇرېشىتخان مىرئەنۋەر، موللا مەھمۇد قاتارلىق ئەئىيانلىرى بىلەن بىللە ھىجرىيە 977 - يىلى (1569 — 1570) 2 - قېتىم خوتەن رايونىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن بارغاندا، خوتەننىڭ جامە يېزىسىدا 56 يېشىدا تۇيۇقسىز ۋاپات بولدى».①

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇكېرىم بىن ئابدۇرېشىتخان ھىجرىيە 977 - يىلى (1569 — 1570) يازدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزىي يەكەندە تەختتە ئولتۇردى.

سۇلتان ئابدۇكېرىم خان سەئىدىيە خانلىقىغا ئۇنۇملۈك ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن، جايلارغا ئۆز ئىنىلىرىنى ھۆكۈمدار قىلىپ تەينىلىدى: قەشقەرگە ئىبراھىم سۇلتاننى (سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ 3 - ئوغلى، تارىختا «سوپى سۇلتان» دەپمۇ ئاتالغان) ھۆكۈمدار قىلدى؛ يېڭىسارغا مۇھەممەت خان (ئابدۇرېشىتخاننىڭ 5 - ئوغلى) نى ھاكىم قىلدى. خوتەنگە ئەبۇسەئىدخان (ئابدۇرېشىتخاننىڭ 6 - ئوغلى) نى ھاكىم قىلدى. ئۇرپاڭغا ئابدۇرېھىم خان (ئابدۇرېشىتخاننىڭ 11 - ئوغلى) نى ھاكىم قىلدى. ئاقسۇ ئۇچتۇرپاڭغا مۇھەممەت باقى سۇل

3 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش يولىدىكى كۈرەشلەر

① شاھ مەھمۇد جۇررasi: «تارىخ» قولىازمىسى.

تاننی (ئابدۇرېشىتخاننىڭ 8 - ئوغلى) هاكىم قىلدى.

ئابدۇكېرىمخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دا-ئىرىسىدىكى جايلارنى ئۆز هاكىمىيىتى ئاستىغا ئالغاندىن كېيىن، هوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ هەممە ئەسكىرىي قوشۇن ۋە ئىقتىساد باشقۇرۇش هوقۇقىنى ئوردىغا مەركەزلەشتۈرۈپ، مۇنارخىيىلىك هوقۇقنى كۈچەيتتى.

ئابدۇكېرىمخان سەئىدىيە هاكىمىيىتىنى مۇستەهكەملەش ۋە دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، دۆلەتنى قانۇن - تۈزۈم بىلەن ئىدارە قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، بىر قاتار ئىسلاهاتلارنى يولغا قويدى. بۇنىڭ ئىچىدە مۇهىم بىر تەدبىر هاكىمىيەت بىلەن دىننىڭ بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىش ئىدى. ئۇ بۇ تەدبىرنى بىر قاتار قانۇن - تۈزۈملەر بىلەن مۇستەهكەملىدى.

ئۆشرە - زاكاتنى مائارىپ ئىشلىرىغا سەرپ قىلىش ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدە قوللىنىلغان يەنە بىر مۇهىم ئىسلاهات تەدبىرى ئىدى. مۇشۇنداق ئىسلاهاتنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا، ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدە بىر تۈركۈم ئالىملار، تەپسىرچىلار، شائىرلار، تارىخشۇناسلار، قانۇنشۇناسلار يېتىشىپ چىقتى. تارىخشۇناس مۇهەممەد نىياز يەكەندى، موللا ئالىم يەكەندى، موللا ئابدۇللا قازى، موللا ئارسىپ، مەۋلانا فانامى، مەۋلانە شاه مۇهەممەت بايداۋى يەكەندى، شائىر مىرزا، شائىر خوجا موللا ئابىت، دىنشۇناس باباخوجا ئاخۇند، ئابدۇۋايىت قازى، موللا ئابدۇراخمان يەكەندى، موللا سايىم يەكەندى، موللا شۈكۈر يەكەندى، راخمان سوفى يەكەندى، موللا ئابدۇلمىجىت قەشقەرى قاتارلىقلار مەيدانغا كەلدى. ① دەل مۇشۇ مەزگىلدە خوجا ئىسھاق سەمەرقەنددىن قەشقەرگە كەلدى.

---

① مىرخالدىن كاتىپ قازى ساه كوچەك يەكەندى: «همراتنامه» قولىيازما.

خوجا ئىسھاق ھىجرىيە 936 - يىلى (1529 — 1530) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسان قەلئەسىنىڭ «دەھبىد» (يەتتە سۆگەت مەنىسىدە) دېگەن جايىدا دۇنياغا كەلدى. «ئۇ نەخشىبەندىيە مەزھىپىنىڭ ئىچىدىكى خوجىلارنىڭ ئۇلۇغ تاغ» سۆلۈكىگە ئاساس سالغۇچى» ① ئىدى. ئۇ سەمەر قەندە ئىلىم تەھسىل قىلىپ پارسچە، ئەرەبچە تىل - يېزىقىنى بىلگەندىن تاشقىرى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىش ۋە ئوقۇشنى بىلەتتى. ئۇ ئافغانستان، ئىران قاتارلىق جايلارغا بارغان ئۆمرىدە 64 خەلىپە (ئىز باسار) يېتىشتۇرگەنىدى.

خوجا ئىسھاق قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا تەرىقەتچىلىك ئەقىدىلىرىنى كەڭ كۆلەمدە تارقاتتى. كېشىلەر خوجا ئىسھاقنى ئۆزلىرىگە بەخت كەلتۈرىدىغان «ئەۋلىيا»، «پىر» بىلىپ، ئۇنى مۇقەددەس ئورۇنغا كۆتۈردى. ئۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پايتەختى يەكەنگە بېرىپ ئابدۇكېرىمخان بىلەن ئۇچرىشىپ خانغا ئۆزىنىڭ تەرىقەت ئۇستازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. ئابدۇكېرىمخان گەرچە دىن بىلەن ھاكىمىيەتنى ئايرىۋېتىش سىياسىتىنى يولغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما ئىسھاق خوجىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئابرويىنىڭ يۇقىرى بولغانلىقىغا ۋە ئۇنىڭ دىنىي بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقىغا قاراپ ئۇنى ئۆزىگە «ئۇستاز» تۇتتى. ئابدۇكېرىمخان دىنشۇناس، تەقۋادار بولغانلىقى ئۈچۈن خوجا ئىسھاقنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتىنىڭ تەسىرىدىن خالىي بولالمىدى، ئەلۋەتتە.

خوجىلار ھەرقايسى ئۆز مەسلىكىنى تارقىتىپ، ئۆزىگە نۇرغۇن مۇرتلارنى توپلىدى. مۇرتلار خوجا مۇھەممەد ئىمىن، خوجا ئىسھاقلارغا بولغان سادىقلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، يەر - زېمىنلىرىنى ئۇلار نامىغا ۋەخپە قىلدى.

---

① شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قولىيازمىسى.

«يەكەندە ‹قارا تاقىيە›لىق خوجىلارنىڭ، قەشقەردە ‹ئاق تاقىيە›لىق خوجىلارنىڭ تېرىلغۇ مەيدانلىرى بار ئىدى». ① خوجىلار-نىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئورنىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، سىياسىي جەھەتتىكى ئىمتىيازلىرىمۇ بارغانسېرى ئاشتى، ئاخىر بېرىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەردەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قول سالىدىغان دەرىجىگە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن، ئىسلام دىنىدىكى سۈننىي مەزھىپى بىلەن تەرىقەتچىلەر ئوتتۇرىسىدا يەنى خوجىلار بىلەن سەئىدىيە خانلىقى ئوتتۇرىسىدا تۇنجى قېتىم كەسكىن كۈرەش ئوتتۇرىغا كېلىپ چىقتى. خوجىلار سۈننىي مەزھىپىدىكىلەرنى «كاپىرلار» دەپ ھاقارەتلەشتى ۋە ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ھىمايە قىلىشقا مەجبۇرلىدى. ئۇلار ھەر خىل يوللار بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاپ، ئاممىنى خۇراپاتلىق پاتقىقىغا تەقتى. بۇ خىل جىددىي كۈرەش سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىغا زور تەسىر كۆرسەتتى.

سۇلتان ئابدۇكېرىمخان ئۆزىنىڭ ئەقىل پاراسىتى، خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تىنچ ئامانلىقى ۋە بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش يولىدىكى بۇ ھايات-ماماتلىق كۈرىشىگە جەسۇرلۇق بىلەن رەھبەرلىك قىلدى. ئۇ سەئىدىيە خانلىقىغا خەۋپ كەلتۈرۈۋاتقان ئاپەت يىلتىزىنىڭ ‹ئۇستازى› دىن كېلىۋاتقانلىقىنى تونۇپ يېتىپ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ خوجا ئىسھاقنى ئىككى - ئۈچ كۈن ئىچىدە خوتەن ئارقىلىق خانلىقتىن چىقىپ كېتىپ دەھبىستىگە كېتىشنى «ئۇقتۇرغان» ئىدى. ئابدۇكېرىمخاننىڭ بۇ پەرمانى پۈتۈن خانلىق تەۋەسىدە زىلزىلە پەيدا قىلدى. ئوردىدىكى ۋە ئوردا سىرتىدىكى ئەمىر - سەركەردىلەر، مەرىپەتپەرۋەر زاتلار

---

① مۇھەممەد سادىق كاشغەرى: «تەزكىرەئى خوجىگان» قولىيازما.

بۇنىڭغا چىن كۆڭلىدىن ئاپىرىن ئوقۇپ ئۇنى قوللايدىغان لىقىنى بىلدۈرۈشتى ①.

خوجا ئىسھاق ئابدۇكېرىمخانىڭ پەرمانى بويىچە يەكەندىن ئايرىلىپ خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا 12 يىل تۇرۇپ ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى قىرغىز-لارنىڭ ئارىسىغا بېرىپ مۇرىت توپلاشقا كىرىشتى، كېيىنكى چاغلاردا سەمەرقەندكە قايتىپ مىلادى 1599 - يىلى ۋاپات بولدى.

ئابدۇكېرىمخان خوجىلارنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىر-لىكىنى پارچىلاش ھەرىكىتىنى ئۆز ۋاقتىدا توسۇپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملىگەن بولسىمۇ، ئەمما سە-ئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۈرلۈك زىددىيەتلەر يەنىلا داۋاملىق كەسكىنلەشتى.

ھىجرىيە 1000 - يىلى (1591 — 1592) كۈزدە، سۇلتان ئابدۇكېرىمخان دۆلەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى كۆز-دىن كەچۈرۈش ئۈچۈن يولغا چىقىپ، بارچۇق (مارالبېشى) قا يېتىپ كەلدى. بۇ جەريانىدا شىكار قىلىپ، قايتاشىدا قابالى مىرزىنىڭ ئۆيىگە چۈشتى. ساتقىن «ئوبۇل مەئانى ۋە مۇھەم-مەت قاسىملار 500 دەك قورالىق كىشىلىرى بىلەن خان چۈش-كەن ھويلىنى مۇھاسىرە قىلىۋېلىپ، ئابدۇكېرىمخانىڭ خاس ساقچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئابدۇكېرىمخاننى شېھىت قىلدى» ② كىشىلەر سۇلتان ئابدۇكېرىمخانىڭ جەسىتىنى بارچىغا تەن يۆتكەپ كېلىپ يەكەندىكى «ئالتۇنلۇققوم» مازىرىغا دەپنە قىلدى.

ئابدۇكېرىمخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن،

---

① مۇھەممەد سادىق كاشغەرى: «تەزكىرەئى خوجىگان» قولىيازما.

② شاھ مەھمۇد چۇراس: «تارىخ» قولىيازما.

خان بن سۇلتان ئابدۇرېشىتخان (ئابدۇرېشىتخاننىڭ 5 - ئوغلى) ھىجرىيە 998 - يىلى (1590 — 1589) تەختتە ئولتۇردى. بۇ مەزگىلدە سەئىدىيە خانلىقىدا شاھزادىلەر ئارد- سىدا تەخت تالىشىش غەۋغاسى كۆتۈرۈلدى. سۇلتان ئابدۇرېشىت خانىنىڭ 7 - ئوغلى قۇرەيش سۇلتانىنىڭ تەرەپدارلىرى پائال ھەرىكەت قىلىپ، ئابدۇكېرىمخانىنىڭ قاتىلى ئوبۇلمە ئانى ۋە مۇھەممەت قاسىملار بىلەن بىرلىشىپ قۇرەيش سۇلتاننى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغۇزۇش قەستىدە بولدى. قۇرەيش سۇلتانمۇ ئۆزىنى ئاتىسىنىڭ قانۇنلۇق ۋارىسى ھېسابلاپ، قورال كۈچىنى كۆز - كۆز قىلىپ ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدىكى مۆتىۋەرلەردىن خوجا لېتىپ (پىشقەدەم ۋەزىر)، ئۆلىمالاردىن يۈسۈپ قازى، ئاخۇن خوجا قازى، نەجمىدىن قازى، ئالىم مەۋلانا قاتارلىقلارنى ئۆزىنىڭ تەختكە ئولتۇرۇشىنى ھىمايە قىلىشقا مەجبۇرلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئابدۇكېرىم خان دەۋرىدىكى ئىقتىدارلىق ئەمىر - سەركەردىلەرنى دۈشمەن ھېسابلاپ، چەت ئەللەرگە سۈرگۈن قىلىشنى پىلانلىدى. دەل مۇشۇنداق جەددىي پەيتتە، مۇھەممەدخان سەئىدىيە ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، پارچىلىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، قۇرەيش سۇلتانىنىڭ خانلىقنىڭ بىرلىكىنى بۇزۇش ھەرىكىتىنى جەددىي بىر تەرەپ قىلىپ، قۇرەيش سۇلتانىنىڭ ئىسيانىنى قاتتىق باستۇردى.

«قۇرەيش سۇلتان ۋە شاھ مۇھەممەد خوجا، ئابدۇللا خوجا باشچىلىقىدىكىلەرنى سەئىدىيە خانلىقىدىن قوغلاپ چىقىرىپ چەت ئەللەرگە سۈرگۈن قىلدى.» ① ئوبۇلمە ئانى ۋە مۇھەممەت قاسىم قاتارلىق قاتىللارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى ۋە تىنچ ۋەزىيەتنى قوغداپ قالدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى.

① شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قولىيازما.

مۇھەممەدخان بىن سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ھىجرىيە 1000 - يىلى (1591 — 1592) سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى.

ھىجرىيە 1000 - يىلى (1591 — 1592)، ماۋارا-ئۇننەھرنىڭ ھۆكۈمدارى ئابدۇللاخان خوجام قۇل قوشبېگى باشچىلىقىدا زور بىر تۈركۈم قوشۇننى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشتا ئەۋەتتى. سۇلتان مۇھەممەتخان ئۆزبېكلەر خانى ئابدۇللاخاننىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يەكەن ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى قوشۇننى ھەربىكەتلەندۈرۈپ، ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى.

ئۆزبېك قوشۇنلىرى «سارت» ① داۋانىدىن ئۆتۈپ قەشقەرنىڭ تۈمەن دەرياسىغىچە بېسىپ كەلدى. مۇھەممەدخان سەئىدىيە خانلىقى قوشۇنىغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئۆزبېكلەرنى تۈمەن دەرياسى بويلىدا توسۇپ قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، ئۆزبېك قوشۇنلىرى زەربىگە ئۇچرىغانلىقتىن پەرىشان ھالدا چېكىنىپ كەتتى. مۇشۇ مەزگىلدە قەشقەر ۋالىيسى ئەبۇسەيىد سۇلتان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا شىجائىدىن ئەخمەدخان قەشقەرگە ۋالىيلىققا تەينىلەندى. تەلەكەبى باي، بۇتاقارا باشچىلىقىدىكى قىرغىزلار ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىپ ئاقسۇنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى ۋە ئوردا ئۇچتۇرپانغا ھاكىم قىلىپ تەينىلىگەن مىرزا ھاشىمنى تۇتۇپ كەتتى. سۇلتان مۇھەممەتخان 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تەلەكەبى باي، بوتاقارانىڭ لەشكەرلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئۇچتۇرپان ھاكىمى مىرزا ھاشىمنى قىرغىزلار قولىدىن قۇتقۇزۇپ چىقىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ

---

① «سارت» قەشقەر بىلەن ئوش ئۇتتۇرىسىدىكى داۋان — بۇ ئالاتاۋتاغ تىزمىسى ئارقىلىق ئالاي جىلغىسى بىلەن شىمالغا ماڭىدىغان يول مۇشۇ يەردىن ئۆتىدۇ.

ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى. مىرزا ھاشىمنى ئۇچتۇرپانغا ھاكىم، تۆمۇر سۇلتاننى ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەندىن كېيىن، سۇلتان مۇھەممەدخان يەكەنگە قايىتتى. قىرغىزلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى ئەمدىلەتىن تىنىچتىلىپ تۇراتتى، قالماقلار تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ يۈرگۈزدى. شاھ خان (مەنسۇرخان ئوغلى) قالماقلار بىلەن بولغان جەڭدە قۇربان بولدى. قۇرەيش سۇلتاننىڭ ئوغلى خۇدا بەردى (خۇدا بەردى سۇلتان مۇھەممەتخانىڭ كۆيئوغلى ئىدى) قاراشەھەر (چالىش) دە سەئىدىيە خانغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. سۇلتان مۇھەممەدخان قاراشەھەرگە دەرھال قوشۇن يۆتكىدى، خۇدابەردى تۇرپانغا قاچتى. سۇلتان مۇھەممەتخان دەرھال تۇرپانغا يېتىپ بېرىپ، تۇرپاندىكى ئىسيانىنى تېزلا باستۇردى. شۇنىڭ بىلەن قاراشەھەر بىلەن تۇرپان تىنچىدى. سۇلتان مۇھەممەتخان چالىش ۋە تۇرپانغا ئابدۇرېھىمخانىنى ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. ئابدۇرېھىمخان مىرزا شاھنى، خۇدا بەردىنى يالاڭ يەكەنگە ئېلىپ بېرىشقا بۇيرۇدى. بىراق، «خۇدا بەردى يەكەنگە كېتىپ بېرىپ يولدا ئۆلۈپ كەتتى» ①.

سۇلتان مۇھەممەتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىللەردە، شاھزادىلەر ئىچىدە يۈز بەرگەن تاج ـ تەخت نىزالىرى بىسىقتۇرۇلۇپ ۋە يات قوۋمدىكىلەرنىڭ ھۇجۇملىرى مەغلۇب قىلىنىپ ئىچكى ۋە تاشقى ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىگە خاتىمە بېرىلىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىگىلىكى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇلدى. سودا ئىشلىرى تەرەققىي قىلدى. شەھەر ـ بازارلار ئاۋاتلىشىپ خەلق تۇرمۇشى ياخشىلاندى.

ھىجرىيە 1011 - يىلى (1602 — 1603) شىنجاڭ

① موللامىر سالىخ كاشغەرى: «چىڭگىزنامە»

ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە سايا‌ھەتكە ماڭغان پورتۇگالىيە ئىلچىسى مىسسئۇنېر بېنۇفت يەكەنگە كېلىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانى مۇھەممەدخاننى زىيارەت قىلغاندى. ئۇنىڭ يەكەن ھەققىدىكى مەلۇماتىدا «بۇ يەردە سودىگەرلەر سايىنىڭ تېشىدەك كۆپ ئىكەن، مالللىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، بازارلىرى بەك ئاۋات ئىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپان، قۇمۇلمۇ مۇھىم سودا شەھەرلىرىدىن ئىكەن» دەپ يازغانىدى. ①

«سۇلتان مۇھەممەدخان ھىجرىيە 1018 - يىلى (1609 — 1610) ۋاپات بولدى.» ② سۇلتان مۇھەممەد خان يەكەندىكى ئالتۇنلۇقۇم مازىرىغا دەپنە قىلىنىدى.

سۇلتان مۇھەممەتخان ۋاپات‌تىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى شىجائىددىن ئەخمەت ھىجرىيە 1018 - يىلى(1609 — 1610)، ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. كېيىن شىجائىددىن ئەخمەتنىڭ ئوغلى ئابدۇلپتىپ (ئاپاق خان) ھىجرىيە 1026 - يىلى (1617 -يىلى)خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھىجرىيە 1036 - يىلى (1626 — 1627) ۋاپات بولدى. كېيىن شىجائىددىن ئەخمەت ئوغلى زىيائىدىن (تۆمۈر سۇلتان دەپ مەشھۇر بولغان) ھىجرىيە 1036 - يىلى (1626 — 1627) ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى، كېيىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى يەنىلا سۇلتان ئابدۇرېشىتخانىنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

سۇلتان مۇھەممەدخان سەئىدىيە خانلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقاندا، سۇلتان ئابدۇرېشىتخانىنىڭ 11 - ئوغلى بولغان

---

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 330 - بەتكە قارالسۇن.

② مۇللامىر سالىخ كاشغەرى: «چىڭگىزنامە»

ئابدۇرېھىمخان تۇرپان بىلەن قارا شەھەرگە ۋالىي بولۇپ تۇرۇۋاتقاندى. شۇ مەزگىللەردە تۇرپاننىڭ يېزا ـ ئىگىلىكى تەرەققىي قىلىپ، ئىقتىساد زور دەرىجىدە راۋاجلاندى.

شاھ مەھمۇد جۇرراس «تارىخ» تا: «ئابدۇرېھىمخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە قۇمۇلدىن باشلاپ بۈگۈر، تۇرپانغىچە بولغان يۇرتلار مەنسۇرخان دەۋرىدىكىدىنمۇ ئاۋات-لاشتى» دەپ كۆرسەتكەنىدەك، ئابدۇرېھىمخان تۇرپان، قارا شەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە كۈچلۈك ھەربىي قوشۇنغا ئىگە بولۇۋالغانىدى. شۇڭا ئابدۇرېھىمخان سۇلتان مۇھەممەتخان سەئىدىيە خانلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىل-غان مەزگىلدىن تارتىپلا، بىكەن خانلىقىغا بويسۇنماي مۇس-تەقىل بولۇۋالدى. دېمەك، سەئىدىيە خانلىقى مۇشۇ مەزگىلدە ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى.

بولۇپمۇ كېيىنكى مەزگىللەردە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تاج ـ تەخت ۋارىسلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن نىزالاردا ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى كەسكىنلەشكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، قەشقەر بىلەن يەكەندە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى تەسەۋ-ۋۇپچىلىق تەلىماتى (سوفىزىم) نى كەڭ تارقاتتى. ئۆزلىرىنى «ئەۋلىيا» قىلىپ كۆرسىتىپ، سۇلتان ـ خانلارنى ئۆزلىرىگە مۇرىت قىلىپ، خەلق ئىچىدە چوڭ ئابرۇي قازانغانىدى. خوجا ئىسھاقنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتى ھاكىمىيەت ئىچىدە ۋە خەلق ئاراسىدا كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بولدى. تەسەۋۋۇپ-چىلىق يالغۇزلا ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنى پارچە-لاپلا قالماستىن، بەلكى خانزادىلەر ئىچىدىكى خانلىق تالى-شىش كۈرەشلىرىگە قەدەر سىڭىپ كىرىپ، تەخت تالىشىش ئۇرۇشىغا ئايلىنىپ كەتتى. بۇ ئۇرۇش 15 يىلدەك داۋام قىلدى. مۇشۇ جەريانda ئىگىلىك ۋەيران بولدى. سەئىدىيە

خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى سۇلتان مۇھەممەدخانىنىڭ قولىدىن ئوغلى ئەھمەدخانىنىڭ قولىغا ئۆتكەن مەزگىللەردە ئابدۇرېھىمخان مۇستەقىللىق دەۋاسى قىلىپ چىققىنى ۋە سەئىد دىيە خانلىقى دائىرىسىدىكى جايلارنى تارتىۋېلىش مەقسىتىدە نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى ئاقسۇ خەلقى بىلەن بىرلىكتە خانلىقنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى قوغداش يولىدا ئابدۇرېھىمخانىنىڭ ھۇجۇمىنى قاتتىق زەربە بىلەن چېكىندۈردى. ئابدۇرېھىمخان مەقسەتكە يېتەلمەي قارا شەھەرگە چېكىندى. ئۇ ياندۇرقى يىلى يەنە نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلغاندا سەئىدىيە قوشۇنلىرى ئاقسۇ قەلئەسىنى مەھكەم مۇداپىئە قىلدى. ئىككى ئوتتۇردا قاتتىق قانلىق جەڭ بولدى. ئاقسۇ ئابدۇرېھىمخانىنىڭ تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىش مۇددىئاسىغا قارشى جەڭ مەيدانىغا ئايلاندى.

شۇ يىللىرى «قارا شەھەرده ۋابا تارقىلىپ نۇرغۇن خەلق ئۆلۈپ كەتتى.» ① ئاقسۇدا ئۇرۇش ئاپىتى بىلەن قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ نۇرغۇن ئاھالە قىرىلىپ كەتتى، تارىخ تا بۇ قەھەتچىلىك «مىرزا مۇناخنىڭ قەھەتچىلىكى» دەپ ئاتالدى. ② دېمەك، مۇشۇ مەزگىللەردە، ئاقسۇ يەنە بىر قېتىم تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان بۇ ئىككى ھاكىمىيەتنىڭ چېگرىسى بولۇپ قالدى.

مۇشۇ مەزگىللەردە قۇمۇل ھاكىمى يۈنۇسبەگ ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا مۇھەممەت ئابدۇللا بەگ ھاكىم بولغانىدى. ئابدۇرېھىمخان «ئىچكى ئۆلكىلەردىن سودىگەرلەر كېلىپ قۇمۇل

---

① مۇللا مىر سالىخ كاشغەرى: «قەشقەر تارىخى» قولىيازما. ئەسەرگە قارالسۇن.

② شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قولىيازما.

دا توسۇلۇپ قالدى» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، قۇمۇلغا ئادەم ئەۋەتىپ، بۇ مەسىلىنى ھەل قىلغاندىن كېيىن قاتناش راۋانلاشتۇرۇلدى. ①

ئابدۇرېھىمخان مەنسۇرخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىدىكى قارا شەھەر، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنىڭ ھاكىمىيەت ئاستىغا ئېلىپ ئىدارە قىلغاندىن سىرت، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدىكى يەتتە ئولۇسنىمۇ بىر مەزگىل ئۆزىگە بويسۇندۇردى.

ھىجرىيە 1048 - يىلى (1639 — 1640)، تۇرپان ۋالىيسى ئابدۇرېھىمخان ۋاپات بولدى. ئۇ تۇرپان، قارا شەھەرگە 40 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. شۇ يىلى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانى زىيائىددىن ئەخمەتمۇ ۋاپات بولدى. ئابدۇرېھىمخاننىڭ ئوغلى ئابدۇللاخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى خانزادىلەرنىڭ ئىچكى ئۇرۇش قوزغاشتىكى نىزالىرىغا خاتىمە بېرىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى.

ئابدۇللاخان ھىجرىيە 1048 - يىلى (1638 — 1639) سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پايتەختى يەكەن شەھىرىدە تەختتە ئولتۇردى. ئابدۇللاخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىللەردە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسى زور دەرىجىدە كېچىكلەپ كەتكەن بولۇپ، ئىلگىرىكى سەئىدىيە خانلىقىغا قاراشلىق جايلاردىن پامىر ئېگىزلىكىدىكى قىرغىزلار، ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى قازاقلار سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرغانىدى. سەئىدىيە خانلىقىمۇ ئىككى ھاكىمىيەتكە بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە،

① مولا مىر سالىخ كاشغەرى: «قەشقەر تارىخى» قولىيازما.

جەئۇبىدا خانزادىلەرنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى جەنۇبىي شىنجاڭنى پاراكەندە قىلىپ ئىگىلىكنى ۋەيران قىلىۋەتكەنىدى. سەئىدىيە خانلىقى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن ئازغىنا كەم يېرىم ئەسىر ئىچىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي كۈچى ئاۋۋالقىدىن كۆپ ئاجىزلاشىپ كەتتى. تاشقى دۈشمەنلەر سەئىدىيە خانلىقىغا داۋاملىق تەھلىكە سېلىپ كېلىۋاتاتتى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، سەئىدىيە خانلىقىنى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ۋەزىپەتىنىڭ كۈچلۈك تەقەززاسى بولۇپ قالدى.

ئابدۇللاخان سەئىدىيە خانلىقىدا تىنچ ۋەزىيەتنى يارىتىپ، خانلىقنى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچىنى سەئىدىيە خانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەن غەربىي يۇرتنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەشكە قاراتتى. ئابدۇللاخان ئوردىنىڭ تۇرپان، قارا شەھەر قاتارلىق جايلارغا بولغان باشقۇرۇشىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدىكى جايلارنى يېڭىباشتىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاستىغا ئالدى.

ئابدۇللاخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ غەربىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئاقسۇدىكى سۇلتان مۇھەممەتخان ئەۋلادىدىن بولغان قىلىچ خان ئۈستىگە غەربىي يۈرۈش قىلدى. «قىلىچ خان ئابدۇللاخاننىڭ ئاقسۇغا بېسىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ساراسىمە ئىچىدە زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى»①. بۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ئۇرۇشسىزلا ئابدۇللاخانغا تەسلىم بولدى. ئابدۇللاخان غەربىي قوشۇن بىلەن تىيانشاندىن ھالقىپ ئۆتۈپ كۈنەس دالاسىغا يېتىپ كەلدى ۋە جۇڭغارلار بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلىپ ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى.

① شاھ مەھمۇد جۇررااس: «تارىخ» قولىيازمىسى.

ئارقىدىنلا ئىلى ۋادىسى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە ئىسسىق كۆل رايونىدىكى قازاق، قىرغىزلارنى يېڭىباشتىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. ئابدۇللا خان بىر قاتار ھەربىي يۈرۈشلىرى ئارقىلىق سۇلتان سەئىد خان دەۋرىدىكى زېمىن دائىرىسىنى قوغداپ قالدى ۋە ئەسلىگە كەلتۈردى.

ئابدۇللاخان تېيانشاننىڭ جەنۇبى، شىمالى ۋە غەربىدىكى بۇ ئۇششاق تەپرەقچى خانلىقلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ چېگرا رايونى ھېسابلانغان ئىلى ۋادىسى، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلارغا كۆچلۈك ھەربىي قوشۇن ئورۇنلاشتۇرۇپ چېگرا رايونىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى قوغدىدى ۋە كۆچەيتتى.

ئابدۇللاخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 40،000 كىشىلىك ھەربىي قوشۇنىنى باشلاپ تاشكەنت، پەرغانىگە يۈرۈش قىلىپ، ئوش ۋىلايىتىنى بېسىپ ئۆتۈپ، مىرزا دەرۋازىسىدىكى قەلئەنى ئىشغال قىلدى. ئارقىدىنلا بۇ ئورۇندىن يۈرۈش قىلىپ «كۆلى تۆپە» دېگەن جايىنى ئىشغال قىلدى.

ئابدۇللاخانىڭ ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان پەرغانە، تاشكەنت خانلىقى دەرھال ئابدۇللاخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. تاشكەنت پەرغانە خانلىقلىرى سەئىدىيە خانلىقىغا ھەر يىلى مۇئەييەن مىقداردا سېلىق تۆلەپ تۇرىدىغان بولدى. ئابدۇللاخاننى ئۆزبېگىڭ خانى دەپ تونۇدى ۋە «خۇتبە» نى ئابدۇللاخان نامىغا ئوقۇيدىغان بولدى.

ھىجرىيە 1052 - يىلى (1642 — 1643) پەرغانە ھۆكۈمدارى ئابلىزخان شەيخىم قۇلى باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى نۇرغۇن تۆھپە، سوۋغا ـ پىشكەشلەر بىلەن سەئىدىيە خانلىقىغا ئەۋەتتى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ جاۋابىدا «مىرزا تېنبەك

ئەلى، شاھ بەكلەر باشچىلىقىدىكى بىر ۋەكىللەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى ئابلىزخان بىلەن كۆرۈشكەندە، ئابلىزخان ئۇلارنى ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋېلىپ نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام بىلەن قايتۇردى.» تاشكەنت، پەرغانە ھۆكۈمدارلىرى شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىغا بويسۇندىغانلىقىنى بىلدۈردى.

ھىجرىيە 1054 - يىلى (1644 — 1645)، ئابدۇللاخان نۇرغۇن ھەربىي قوشۇن بىلەن بەلۇجىستان (ھازىرقى كانجۇت ۋە گىلگىت، چىترال قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى) غا يۈرۈش قىلدى. شاھ بايرىن بۇ چاغدا بەلوجىستانغا ۋالىي ئىدى. ئابدۇللاخان بولۇر داۋىنىدىن ئۆتۈپ، بەلوجىستانىغا يېتىپ باردى. شاھ بايرىن بەلۇجىستان لەشكەرلىرىنى توپلاپ ئۆزى بەلۇجىستاندىكى مۇستەھكەم دارا قەلئەسىگە بېكىنىپ ۋېلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، سەئىدىيە قوشۇنى دارا قەلئەسىنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغانلىقتىن، ئاخىر «ئوغلىنى تارتۇقلار بىلەن ئابدۇللاخان ئالدىغا چىقىرىپ تەسلىم بولدى» ① ئابدۇللاخان ئۇنىڭغا شاھانە ئىنايەت كۆرسىتىپ، بولۇرنى يەندىلا ئاۋۋالقىدەك شاھ بايرىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، ئۇنى ۋالىي قىلىپ مەرخوشنى قازى رەئىسى قىلىپ بەلۇجىستانىنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تائىبەلىكىگە ئېلىپ قايتتى. بولۇر ھەر يىلى خانلىققا بەلگىلىك مىقداردا باج ـ سېلىق تاپشۇرىدىغان، خۇتبىنى ئابدۇللاخان نامىغا ئوقۇيدىغان بولدى. ئابدۇللاخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەسلىدىكى زېمىنلىرىنى يېڭىباشتىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىش تەك تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇندىدى، ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئىلگىرىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلاردا ۋەيران قىلىنغان مەر-

---

① مۇللا مىرسالىخ كاشغەرى: «قەشقەر تارىخى».

كىزىي شەھەرلەرنى، شەھەر ـ يېزا بازارلىرىنى ئاۋاتلاشتۇردى. خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى. شەھەرلەردە جامە (چوڭ مەسچىت)، مەدرىسلەرنى بىنا قىلدى. ئىچكى ئۆلكىلەرگە باردىغان سودا يوللىرىدىكى ئۆتەڭ، قۇدۇقلارنى ئەسلىگە كەلتۈردى، يېڭىدىن بىنا قىلدى.

ئابدۇللاخان قەشقەر، يەكەن ۋە خوتەن قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە بىردىن چوڭ مەدرىس ۋە مەكتەپلەرنى تەسىس قىلىپ، مەدرىسلەرگە نۇرغۇن تالىپلارنى قوبۇل قىلدى، ئالىي بىلىم يۇرتلىرى ھېسابلانغان مەدرىسلەردە نۇرغۇن كىشىلەر تەربىيىلەندى. بۇ مەدرىسلەرگە بېغىشلاپ نۇرغۇن يەر ـ زېمىن ۋەخپە قىلىپ بېرىلدى. بۇ ۋەخپىلەردىن كېلىدىغان كىرىملەر ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ ئوقۇش راسخوتى قىلىندى.

ئاتاقلىق تارىخشۇناس مىرزا فازىل جۇررات ئىبنى شاھ مەھمۇد جۇررات (1626 — 1696) ئابدۇرېشىتخان، ئابدۇللاخان دەۋرلىرىگە ئائىت يازغان تارىخىي ئەسەرلىرىدىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگىنى ئۇنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرى بولۇپ، بۇ ئەسەر ھىجرىيە 1086 ـ يىلى (1676 — 1677) يېزىلغان. ئۇنىڭ «بىلىم ھەۋەسكارلار دوستى» ناملىق ئەسىرى مىلادى 1696 ـ يىلى يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ھازىر ئەنگلىيە ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. شاھ مەھمۇد جۇرراسنىڭ بۇ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە نادىر ئەسىرى مىرزا ھەيدەر كوراگانى يازغان «تارىخىي رەشىدى» دىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيادا شىنجاڭ ۋە ئۇيغۇر تارىخىدىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. بۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە زور تارىخىي قىممەتكە ئىگە ئەسەردۇر.

ئابدۇللاخان يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن نۇرغۇن ئۆستەڭ قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ باردى. خوتەن ـ كېرىيە شەھىرىدىكى تۆت چوڭ ئۆستەڭ ھازىرغىچە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان

توما (سۇ نۆۋىتى) قانۇنى دەل ئابدۇللاخان زامانىسىدا يولغا قويۇلغان.

هىجرىيە 1054- يىلى (1644 — 1645)، هىندىستان ھۆكۈمدارى جاھانگىرخان يۇنۇس خوجىنى ئابدۇللاخان ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەنىدى. ئابدۇللاخانمۇ خوجا سەئىد، مۇھەممەت خەلىپە، ئىبنى سوپى خوجىلارنى هىندىستانغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەنىدى، شۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خانلىقى بىلەن هىندىستان ئوتتۇرىسىدا قويۇق دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغانىدى.

هىجرىيە 1065 - يىلى (1654 — 1655)، «ئابدۇللاخان چىڭ سۇلالىسى بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورناتتى. شۇ يىلى، ئۇ 340 ئات، 1000 جىڭ قاشتېشىنى چىڭ ئوردىسىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. چىڭ ئوردىسىمۇ ئابدۇللاخانغا 380 توپ دۇردۇن، 720 توپ يىپەك مال سوۋغا قىلدى.» ①

هىجرىيە 1075 - يىلى (1664 — 1665)، چەرچەن تاغلىرىدا ئولتۇراقلاشقان سېرىق ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، كېرىيە شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى، قاراقچىلار ئاھالىنى قىرىپ، بۇلاڭ-تالاڭچىلىق قىلىپ، ئەل يۇرتلارنى ۋەيران قىلدى. ئابدۇللاخان سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسيانىنى تىنچىتىش ئۈچۈن يەكەندىن كېرىيىگە لەشكەر ئەۋەتتى، سەئىدىيە قوشۇنلىرى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسيانىنى ئۆز ۋاقتىدا باستۇرۇپ، ئەلدە ئاسايىشلىق ئورناتتى.

جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى باتۇر خۇنتەيجى (1644 - يىلى ئۆلگەن) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى زەڭگى (1671 - يىلى ئۆلگەن) دەۋرلىرىدە، ئۇيراتلار قوبۇقسارنى سىياسىي مەركەز قىلغان ھالدا ئىلى ۋادىسى ئەتراپلىرىغىچە كېڭەيمىچىلىك قىلدى. تىيانشان ئەتراپىدىكى قىرغىز، قازاقلارنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇپ بول-

---

① لىۋ زىشياۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخى»

خاندن كېيىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسىدىكى جايلارغىچە ھەربىي قوشۇنلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى.

ھىجرىيە 1070 - يىلى (1659 — 1660) جۇڭغارلار-نىڭ باشلىقى زەڭگى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ئىلى ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلدى. سەئىدىيە خانلىقى بىلەن جۇڭغارلار ئوتتۇرىسىدا قانلىق ئۇرۇش پارتلىدى. بۇ ئۇرۇشتا ئابدۇللاخاننىڭ قوشۇنى جۇڭغارلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. جۇڭغارلار ئىلى ۋادىسىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلىپلا قالماستىن، تېخىمۇ ئىلگىرى لەپ تۇرپان ۋە قۇمۇل قاتارلىق جايلارنىمۇ بېسىۋالدى. جۇڭغارىيە بىلەن سەئىدىيە ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشتا سەئىدىيە خانلىقى يېڭىلىپ قالغانلىقتىن، نۇرغۇن زېمىندىن ئايرىلىپ قالدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا پەقەت قەدىمىي نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن ئالتە شەھەرلا قالدى. جۇڭغارىيە بىلەن سەئىدىيە ئارىسىدا بولغان قانلىق ئۇرۇش تۈپەيلىدىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچى ئاجىزلىشىپ كەتتى.

ھىجرىيە 1074 - يىلى (1663 — 1664)، بۇخارا ھۆ-كۈمدارى ئابلىزخان بىلەن خوشە ھۆكۈمدارى ئوبۇلغازى باھا-دىرخان ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. بۇ ئۇرۇشتا خانىشە-ئان بولغان ئاھالىلەر سەرگەردان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن سەئىدىيە خانلىقىدىكى قەشقەر، يەكەن شەھەرلىرىگە كۆچۈپ كەلدى. ئابدۇللاخان بۇ كۆچۈپ كەلگەن ئاھالىلەرگە باشپاناھ بولۇپ، ئۇلارغا چوڭ مەرھەمەت كۆرسىتىپ، يەر، سۇ بېرىپ، قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق تەتراپلىرىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەنلەر ئىچىدە ئۆزلىرىنى «سەئىد» لەر، يەنى پەيغەمبەر ئەۋلادىغا مەنسۇپ دېگۈچىلەر خوجىلارمۇ بار ئىدى.

«سەئىد» لەردىن مەخدۇم ئەزەم (ئەسلى ئىسمى مەۋلانە ئەخمەت كاسانى) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋارائۇننەھر خانى ئابـ

دۇللاخان (1593 — 1525) دەۋرىدە، تەسەۋۋۇپچىللىق تەلىمات تىنىسى تەرەپتە قىلىپ چوڭ شۆھرەت قازانغانلىقتىن «ئابدۇللاخان ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىپ، ئۇنى كارامەت ئىگىسى»، «ئەۋلىيا» دەپ ئاتىغاندى.» ① سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇللاخان ۋاقتىدا سەمەرقەنددىن يەكەنگە باشپاناھلىق تىلەپ كەلگەن خوجىلار ئەۋلادىدىن يەھيا خوجا يەكەندە تۇرغانىدى. مەخدۇم ئەزەمنىڭ يەنە بىر ئوغلى مۇھەممەت ئىمىن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى خوجا يۈسۈپلەر، ئۇنىڭ ئوغلى خوجا ھىدايەتۇللالار شىنجاڭغا ئىلگىرى - ئاخىر كېلىپ ئۆزلىرىنى «خان-سۇلتان» لارنىڭ ئۇستازى دەپ ئاتىۋېلىپ، «خاننى ئۆزىگە مۇرىت» قىلىپ چەكسىز ھۆرمەتكە ئىگە بولدى. تەسەۋۋۇپچىلىق ئەقىدىلىرىنى تارقاتتى. ئۆزلىرىنى بېزەپ، ئەۋلىيا قىلىپ كۆرسەتتى. ئابدۇللاخان بۇنداق «سەئىد» لەرگە شۇنچىلىك ئېتىقاد قىلدىكى، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا ئۆزىنىڭ چۈشىدە، كۆرگەنلىرى ۋە خوجىلار تەرىپىدىن بېشارەت قىلىنغانلىرى بويىچە ئىش كۆرىدىغان بولدى. مۇشۇ مەزگىلدە يەكەندە يەھيا خوجىنىڭ ئىشانلىق مەزھىپى كۈچىيىپ نوپۇسى ھەسسىلەپ ئاشتى. قەشقەردە ھىدايەتۇللا (ئاپئاق خوجا) خوجا ئۆزىنى مۇقەددەس ئورۇنغا كۆتۈرۈپ ئۆز ئەتراپىغا نۇرغۇن مۇرىت توپلىدى. قەشقەر، يەكەندە خوجىلارنىڭ تەسىرى ھەر قانداق ۋاقىتتىكىدىن كۈچەيدى. خوجىلارنىڭ ئىشانلىق تەرغىباتلىرى خەلقنىڭ مەنىۋى ھاياتىغا تەسىر كۆرسەتتى.

ئابدۇللاخان ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچى ۋە ئىقتىسادىي كۈچى پەيدىنپەي ئاجىزلاشتى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدە يېتىلىدىن بۆلۈنۈش تەرەپدارلىرىنىڭ ئىسيانلىرى

① گېرمان ۋامبرى: «بۇخارايا خۇد ماۋارا ئۇننەھر تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ 2 - تومى.

ری ۋە تەپرەقچىلىكى ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بەردى. قەشقەر، يەكەنىڭ سىياسىي ئىجتىمائىي، دىنىي ھاياتىدا زور رول ئويناپ كېلىۋاتقان خوجىلار سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىكى تەپرەقچىلەرنىڭ دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش ھەرىكىتى بىلەن ئۆزئارا ماسلاشتى.

قەشقەر ھۆكۈمدارى يولۋاس خان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەرقايسى جەھەتتىكى كۈچىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەييارلاندى. ئۇ ھىدايىتۇللا خوجىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئابدۇللاخاندىن ھوقۇق تارتىۋېلىش يولىدا ھەر خىل سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى.

ئابدۇللاخان ھىجرىيە 1048 - يىلى (1638 — 1639) ئۆزىنىڭ سەككىز ياشلىق ئوغلى يولۋاسنى قەشقەرگە ۋالىي قىلىپ تەينىلىدى. يولۋاس قەشقەرگە جەمئىي 30 يىل ۋالىي بولدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە خەلقنىڭ ئۇستىدىكى ئېقتىسادىي جەھەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىپلا قالماستىن، بەلكى سىياسىي جەھەتتىكى زۇلۇمنىمۇ كۈچەيتتى. يولۋاسنىڭ زۇلۇمى تولىمۇ ۋەھشىي بولۇپ، زالىم ئىدى. زۇلۇم بابىدا ئۇنىڭ ئالدىدا ھەججاج تۆۋەن تۇراتتى.① پىتنە ـ پاساتتا ئۇنىڭ ئالدىدا شەيتانمۇ ئەيىبلىك ئىدى. ھەربىر مۇسۇلمانىنىڭ ئارىسىدا ئوندەك ياۋۇز دورغا بار ئىدى. ئۇنىڭ پۇقرالارنىڭ ھالى بىلەن كارى بولمىدى. قەشقەر پۇتۇنلەي خاراب بولاشتى. يولۋاس بىلەن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. ئاپئاق خوجا گۇرۇھى مۇشۇ پۇرسەتتىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، يولۋاس بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى ئابدۇللاخان ئوتتۇرىسىدا پىتنە-پاسات تۇغدۇرۇپ ئۇلارنى ئۇرۇش قىلىشقا قۇتراتتى.② خوجىلار يولۋاسنى ئابدۇللاخانغا قارشى قويۇپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ

① شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قولىيازما.

② مولا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن، ئۇزۇندىن بېرى سەئىدىيە خانلىقىدا خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئەڭ ئىشەنچلىك، سادىق، ئىقتىدارلىق ئەمىر، سەركەردە، بەگلەرنى ئابدۇللاخانغا دۈشمەن قىلىپ كۆرسىتىش ئارقىلىق، ئابدۇللاخاندا گۇمان تۇغدۇرۇپ، ئابدۇللاخاننىڭ قولى بىلەن ئۇلارنى يوقاتماقچى بولدى. ئۇنىڭدىن قالسا، يولۋاسنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ، يولۋاس نامىدىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مۇتىۋەر ئەربابلىرى، ئەمىر ـ بەگلىرىگە خەت يېزىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئابدۇللاخانغا قارشى تۇرۇشقا قۇتراتتى. يولۋاس قارانىيەت ئادەم بولغاچقا، دەرھال ئاپاق خوجا گۈرۈھىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە يەكەن، خوتەندىكى مۇتىۋەر ئەربابلار، ھاكىم ـ بەگلەرگە سۆزغا ـ سالام ئەۋەتىپ ئۇلارنى ئاسىيلىق قىلىشقا قۇتراتتى. ئۇ يازغان خەتتە: «ئاتام ئابدۇللاخان تەختتىن چۈشۈشكە ئاز قالدى. ئاتام تەختتىن چۈشكەندە، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پادىشاھلىقى ماڭا قالمدۇ، سىزلەر ئۈچۈن، قايسى تەرەپتە تۇرۇش مەسىلىسىنى ئويلىشىش ۋاقتى يېتىپ كەلدى» ① دېيىلگەنىدى. يەكەن، خوتەندىكى مەلۇم قىلماستىن بەلكى ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى مەزمۇنلىرىنى ئەرەزلىك ھالدا ئابدۇللاخانغا ئاشكارىلاپ قويدى.

ھىجرىيە 1076 ـ يىلى شاۋۋال ئېيىنىڭ 17 ـ كۈنى (شەنبە كۈنى)، ئابدۇللاخان بارلىق ئەمىر بەگلىرىنى ئوردىغا يىغىپ «مىرزا تېنىبەگ، نەرقىبەگ، ئەمىر ئەييۇپ، سۇلتان ئەلى

① شاھ مەخمۇد چوراس يازغان «تارىخ» دېگەن كىتابقا قارالسۇن.

قاتارلىق بەگلەرنى سەزلەر نېمە ئۈچۈن يولۋاسنىڭ خېتىنى ئالدىن ماڭا ئاڭلاتمىدىڭلار، دەپ دەرغەزەپ بىلەن سىياسەت قىلدى ۋە مىرزا تېنىبەگ، نەرقىبەگ، ئەمىر ئەيىيۇپ، سۇلتان ئەلى مىرزىنى «ئاسىي» نامى بىلەن نەق مەيدانda ئاھەق كاللىسىنى ئالدى». مىرزا تېنىبەگ، ئەمىر ئەيىيۇپ، سۇلتان ئەلى مىرزىلار سەئىدىيە خانىلىقىدا ئۈزۈن يىل خىزمەت قىلغان تەجرىبىلىك سادىق بەگلەردىن ئىدى.

ئابدۇللاخان بىرقانچە مۆتىۋەر، قابىل، ئىقتىدارلىق بەگلەرنى ئۆلتۈرۈپ بولۇپ، خوتەنگە يارلىق ئەۋەتىپ، «مۇھەممەت قاسىم باشلىق بەگلەرنى ئۆلتۈردى. بىرقانچە بەگلەرنىڭ زىنداندا سالدى. شۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلگەن كىشىلەر شۇبھىلىك بولۇپ قالدى. ئابدۇللاخان گۇمان دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، ئۆز ئىنىلىرى ئىبراھىم سۇلتان، ئىسمايىل سۇلتانلارنى قارا شەھەرگە پالىدى. بەزى ئىنىلىرىنى ئۆلتۈرۈدى.» كېيىنكى كۈنلەردە ئابدۇللاخان يولۋاس ۋە خوجىلاردىن باشقا ھېچقانداق كىشىگە ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالدى. ھۆكۈمەت ئورنىدىكىلەرنى پات - پات ئالماشتۇرۇش، قوغلاش ئادەتتىكىدەك بىر ئىشقا ئايلىنىپ قالدى. «ئوردىغا ئۈزۈن يىللار خىزمەت قىلىپ، سىناللغان ئەمەلدارلارنى قالدۇرۇپ، ئورنىغا قىرغىزلارنى ھاكىم - بەگ قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى.» كېيىنكى كۈنلەردە بۇلاردىنمۇ گۇمانلىنىپ، ئۆزى ئورۇنلاشتۇرغان قىرغىزلارنى پۈتۈنلەي تازىلاپ، كۆپلىگەن بېگۇناھ كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ تۇگەتتى.

كېيىنكى چاغلاردا ئابدۇللاخان يولۋاسنىڭ ئاپىئاق خوجا

يىلەن تەل بىرىكتۈرۈپ سەئىدىيە خانلىقىنى پارچىلاشتەك ئاسىيلىق ھەرىكەتلىرىنى سېزىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇنى قەشقەرنىڭ ۋالىيلىقىنى بۇشتىش قارارىغا كەلدى. يولۋاس ئاتىسى ئابدۇللاخاننىڭ ھەرىكىتىدىن ئاللىقاچان خەۋەر تېپىپ ئاتىسىغا قارشى ھەرىكەت قوزغىدى.

ھىجرىيە 1077 - يىلى (1667 — 1666) ئابدۇللاخان يولۋاسنى جازالاش ئۈچۈن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. ئەمما، سەئىدىيە قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولدى.

ھىجرىيە 1078 - يىلى (1668 — 1667) ئابدۇللاخان يەنە نۇرغۇن قوشۇن بىلەن ئىككىنچى قېتىم ئوغلى يولۋاسخانغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە قەشقەردىكى ئاق تاقىيەلىكلەر مەزھەپدىكىلەر ئاپئاق خوجىنىڭ رەھبەرلىكىدە، يولۋاسخان قوشۇنى بىلەن ماسلىشىپ سەئىدىيە خانلىقىغا «غازات» ئېلان قىلدى. ئابدۇللاخان قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ دارۇ سەلتەنەت يەكەنگە قايتتى.

ئابدۇللاخان بۇ ئاپا ئىنىسىدىن ئوغلى يولۋاستىن كەلگەن بۇ پالاكەتلىك پاجىئەگە چىداپ تۇرالمای، ئۆزىنىڭ تەختىنى كېچىك ئوغلى ئابدۇلمۇمىنگە بوشىتىپ بېرىپ، بېقىنلىرىنى ئېلىپ ھەج قىلىش مەقسىتى بىلەن ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى.

ھىجرىيە 1080 - يىلى (1670 — 1669) ئابدۇللاخان ھاۋالىنىش ئۈچۈن ھىندىستاندىن كەشمىرگە كېلىپ، كەشمىرده ئالەمدىن ئۆتتى. شۇ يىلى كۈزدە، يولۋاسخان ئىنىسى ئابدۇل مۇمىننى مەغلۇپ قىلىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىنى تارتىۋالدى.

ھىجرىيە 1081 - يىلى (1671 — 1670) يولۋاسخانىڭ زۇلمىغا چىدىمىغان خەلق ئاخىر زۇلۇمغا قارشى ئومۇمىيۈزلۈك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ يولۋاسنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

يولۇاس باشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇ يىلى، قىش پەسلىدە، ئابدۇللاخاننىڭ ئىنىسى ئىسمايىل‌خان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى.

ئىسمايىل خان سۇلتان بولغاندا، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىنى ناھايىتى كىچىكلەپ كەتكەنىدى. ئابدۇللاخان دەۋرىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دائىرىسىدىكى تاشكەنت ۋە پەرغانە شەھەرلىرى ئىسمايىل خان دەۋرىگە كەلگەندە ئارقا-ئارقىدىن مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشتى. مۇشۇ مەزگىلدە قۇدرەت تاپقان جۇڭغارىيە ئاقسۆڭكەكلىرى ئىلى ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىلى ۋادىسىدىكى جايلارنى بېسىۋالدى. كېيىنكى چاغلاردا، يەنە تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنىمۇ ئۆزىنىڭ تەسەۋۋۇپىغا ئېلىۋالدى. دېمەك، تىيانشانىنىڭ شىمالىدا كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىپ كېتىۋاتقان جۇڭغارلار يېڭىدىن سەئىدىيە خانلىقىغا تەھدىت سالىدىغان كۈچكە ئايلىنىپ قالدى.

ئىسمايىل خان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان مەزگىللەردە، ئاپئاق خوجىنىڭ تەسىرى كۈچەيىپ خوجىلار بىلەن مونارخىيىلىك ھاكىمىيەت تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەش پارتلىغانىدى. ئاپئاق خوجا قەشقەر ئەتراپلىرىدا ناھايىتى چوڭ تەسىرگە ئىگە بولۇپ، يۇقىرى ئابرۇي تاپقانىدى.

ئاپئاق خوجا ئۆز ئاتىسى خوجا يۈسۈپ ئۆلگەندە ئۇنى قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى «ياغدۇ» دېگەن جايغا دەپنە قىلغانىدى. بۇ يەرگە ھەشمەتلىك ئېگىز گۈمبەز بىنا قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭغا «ھەزرىتى مازار» دەپ نام بەردى. ئاپئاق خوجا قەشقەر ۋە يەكەن قاتارلىق جايلاردا تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتىنى پائال تەشۋىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەتراپىغا ھەدەپ

مۇرىت ـ سوپى تۇپلىدى. ئۇ خوجىلار دەرگاھىغا كېلىپ مۇرىت بولغۇچىلارنىڭ گۇناھى ھەرقانچە ئېغىر بولسىمۇ، ئاللا ـ تائالا ئۇنىڭ گۇناھىنى مەغپىرەت قىلىدۇ، دەپ نۇرغۇن ئاممىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلدى ۋە ئەگەشتۈرۈۋالدى. مۇشۇ ئارقىلىق قارا تاقىيەلىقلار مەزھىپىگە زەربە بەرمەكچى بولدى. مۇشۇنداق جىددىي كۈرەش ئەتىجىسىدە، سەئىدىيە خانلىقىدىكى ئۇيغۇر خەلق ئاممىسىنى ئىككى قارىمۇ قارشى گۇرۇھقا بۆلۈپ تاشلىدى. مەزھەپلەر كۈرىشىنى جىددىيلەشتۈرۈپ ئىچكى ئۇرۇش قوزغىدى. ھالبۇكى، ئاپئاق خوجا بۇ ئىچكى ئۇرۇشنىڭ تېغ ئۇچىنى سەئىدىيە ھاكىمىيىتىگە قاراتقانىدى.

ئاپئاق خوجا فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ روھىي تىرىكى بولغان تەسەۋۋۇپچىلىق مەسلىكىدىن پايدىلىنىپ، فېئودال روھانىيلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىمتىيازلىرىنى مۇستەھكەملەشكە تىرىشتى.

ئاپئاق خوجا ئۆزىنىڭ تەرىقىتىنى تېخىمۇ كەڭ تارقىتىش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن ئۆزىنى «ئەۋلىيا» دەپ كۆككە كۆتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، شىنجاڭدا ئەزەلدىن ياشاپ باقمىغان تارىخىي شەخسلەرنى شىنجاڭدا ياشىغان قىلىپ كۆرسىتىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ نامىغا «مۇقەددەس» زىيارەتگاھ ـ ئورۇنلارنى ياساتقۇزدى. خەلق ئاممىسىنى ئۇلارغا قارىغۇلارچە ئىشەندۈردى. مۇشۇنداق «مۇقەددەس» جايلارنى ئۆزىنىڭ جىنايى شۇملۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ بازىسى قىلدى.

دېمەك، سەئىدىيە خانلىقى بىلەن ئاپئاق خوجا ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكنى قوغداش بىلەن بىرلىكنى بۇزۇش، پارچىلاش ئوتتۇرىسىدىكى ھايات ـ ماماتلىق كۈرىشى بولۇپ، بۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە ئىدى.

تارىخىي پاكىتلار ئاپئاق خوجىنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق

تەلىماتنى تەرغىب قىلىشى ماھىيەتتە خانلىق ئىچىدە نىزا تۇغدۇرۇش، تەپرىقىچى خانلارنىڭ ئىسيانلىرىنى قوللاشنى مەقسەت قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ھالبۇكى، مۇنداق ئىسيان ۋە تەپرىقىچىلىككە كۆپىنچە ئاپئاق خوجا باشچىلىقىدىكى خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ خائىنانە ھەرىكەتلىرى بىلەن يېقىندىن ماسلىشىپ بېرەتتى. بۇ ــ ئۇلارنىڭ سەئىدىيە ھاكىمىيىتىنى تارتۇۋېلىش غەرىزىنى ئوچۇق ئاشكارىلىدى.

تۆتىنچى باب

يەكەن ـ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە مەدەنىيىتى

1 ـ بۆلۈم يەكەن ـ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىي ئەھۋالى

سەئىدىيە خانلىقى تارىختا ئۇيغۇر چاغاتاي ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئىلگىرىدىن داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن خەلقنى تەبىقىگە بۆلۈپ باشقۇرۇشتەك ھاكىمىيەت تەشكىلىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۆزلىرىگە خاس ھاكىمىيەت تەشكىلىنى يولغا قويدى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى ئۇيغۇرلار بولغانلىقتىن، سەئىدىيە خانلىقى ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن تەشكىلىي تۈزۈمىگە ئىجابىي ۋارىسلىق قىلىپ، بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان ھاكىمىيەت تەشكىلىي تۈزۈمىنى ئىجرا قىلدى.

سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيەت باشقۇرۇش شەكلىدە ئالىي ھاكىمىيەت ئورگىنى بىلەن تۇرپان ۋالىيلىقىدىن

ئىبارەت ئىككى ئورگانغا بۆلۈنۈپ باشقۇرۇش تۈزۈمىنى قوللانغاندى. بۇنداق باشقۇرۇش شەكلى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەتتى. بۇ ئىككى ئورگاننىڭ هوقۇقى يەنىلا سەئىدىيە هاكىمىيىتىگە مەركەزلەشكەن بولسىمۇ، ئەمما تۇرپان ۋالىيلىقى هەربىي، مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرۇشتا بىرقەدەر مۇستەقىللىككە ئىگە ئىدى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالىي هاكىمىيەت باشقۇرۇش ئورگىنى مۇنداق ئىدى:

سەئىدىيە خانلىقىدا ئەڭ ئالىي هۆكۈمدار — سۇلتان (خان) دېيىلەتتى؛ سۇلتاننىڭ قول ئاستىدىكىلەر تەرتىپ بويىچە خانىش، ئەمىر كەبىر، ئاتالىق ۋەزىر، ئالىي ئەمىر، ئاتا بېگى، تامغا بېگى، كاتىپ، ئوردا شائىرى، هۆكۈما (هەكىم)، چوڭ دۇانبېگى، خەزىنىچى بەگ، شەيخۇلئىسلام، سىپاقازى، قازىبەگ، پاششاپ بېگى دەپ ئاتىلاتتى.

ئاتالىق ۋەزىر — سەلتەنەتنىڭ تايانچىسى، سۇلتانغا يۇرتداشلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا مەسلىھەتچى بولاتتى. ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتى هەممىدىن ئېغىر، هوقۇقى چوڭ بولۇپ، مۇهىم ئورۇندا تۇراتتى.

ئاتا بېگى — سۆزمەنسىدىن ئالغاندا، ئاتا ئورنىدا تۇرغۇچى كىشى دېگەن سۆز بولىدۇ. سەئىدىيە خانلىقىدا قوللىنىلغان ئاتالىق، ئاتا بېگى ئۇنۋانى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە خانلارنىڭ يېنىدا مەسلىھەتچى سۈپىتى بىلەن تۇرىدىغان مەمۇرىيلارنىڭ ئۇنۋانى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. شۇنداقلا هەربىي، مەمۇرىي، ئۇستاز ۋە تەربىيە بەرگۈچى كىشىلەرنى ئاتالىق مەنىسىدە ئىشلەتكەن بولۇپ، سەئىدىيە خانلىقىدا ئاتالىق، ئاتا بېگى، خانلىقتىكى هەربىر شاھزادىنى تەربىيىلىگۈچى، يېتەكچى ئورگۈچى كىشىنى كۆرسىتەتتى.

ئوردا بېگى (ئىشكئاغا بەگ) سەئىددىيە خانلىق ئوردىسىدىكى بەگلەرنى باشقۇرىدىغان، ئوردا مەھكىمىسىدىكى ئىشلارغا مەسئۇل بولغۇچى ئىدى؛

تامغا بېگى — خانلىقنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە دۆلەت سىرتىغا يوللىنىلىدىغان ھەر خىل ئالاقىدار پەرمانلار، ھۆججەت ـ ۋەسىقىلەرگە باسىدىغان دۆلەت مۆھۈرىنى باشقۇراتتى؛

دىۋانبېگى — سەئىددىيە خانلىقىدىكى تۈرلۈك ئارخىپ، دېلو، خانلىقنىڭ تۈزۈم ۋە ئەمەل ـ پەرمان ئىشلىرىنى باشقۇراتتى؛

قارا دىۋانبېگى — ھەربىي شتاب ۋە ھۇداپىئە خىزمەتلىرىنى باشقۇراتتى؛

خەزىنىچى بېگى — خانلىققا قاراشلىق خەزىنە، يەرلەرنى ئاشلىق، غەللە ـ پاراق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى؛

شەيخۇلئىسلام — دىنىي ئىشلارنى باشقۇراتتى؛

قازىبەگ — قانۇن ئىشلىرىنى باشقۇراتتى؛

پاششاپ بېگى — تۈرمە ـ زىندان ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇپ، دۆلەتتىكى ئوغرى ـ قاراقچىلارنى تۇتۇش، قاماش، تىرگاۋ قىلىش ئىشىنى باشقۇراتتى؛

سەئىددىيە خانلىقىدا يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ئىش باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى ئېنىق، ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس مەسئۇلىيىتى بولۇپ، پۈتۈن سەئىددىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرى مۇشۇ ئاپپاراتلار ئارقىلىق تەرتىپلىك باشقۇرۇلغانىدى.

سەئىددىيە ئوردىسى ئالىي ھاكىمىيەت ئورگانىنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولغان قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن ۋىلايەتلىرى ۋە يەكەن خانلىقىغا قاراشلىق پامىر ئېگىزلىكىدىكى قىرغىزلار رايونى، ئىلى ۋادىسى، ئۈسسىق كۆل رايونلىرىنى ۋىلايەت نامى بىلەن باشقۇرغاندىن باشقا، يېڭىسار، يەكەن، ئۇچتۇر-

پان، ئاتۇش، پەيزۋات، كۇچا، مارالبېشى، قاغىلىق، كېرىيە قاتارلىق جايلار بىۋاستە سەئىدىيە خانلىقى، مەركىزىي ھاكىمىيەتكە قارايتتى. ۋىلايەت، رايونلارغا ۋالىي، ناھىيىلەرگە ھاكىملارنى بەلگىلەش، ئورنىدىن قالدۇرۇش ئىشى يەكەن خانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى سۇلتان تەرىپىدىن بېجىرىلەتتى. ئىقتىساد پۈتۈن يەكەن خانلىقىنىڭ خەزىنىسىگە ئېلىناتتى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈمىدە سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى ئىجرا قىلىنغانلىقتىن، خان جەمەتىدىكى شاھزادىلەر ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ۋالىي، ھاكىم قىلىپ بەلگىلىنەتتى. ئۇلارغا ئوردا تەرىپىدىن ئاتالىق ۋەزىر ياكى ئاتالىق بەگ قوشۇپ بېرىلەتتى.

تۇرپان ۋالىيلىقى سەئىدىيە خانلىقىدىكى يەنە بىر ئىداره قىلىش ئورگىنى بولۇپ بۇ ئورگانغا تۇرپاندىن قۇمۇلغىچە، بېشىبالىقتىن تاكى ئىلى ۋادىسىغىچە بولغان جايلارنىڭ پۈتكۈل ئىچكى ئىشلىرى، مالىيە، ئىقتىساد، ھەربىي ئىشلىرى قارايتتى.

بۇ ئىككى ئورگان يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ بەلگىلىمىسى بىلەن بىر تۇتاش شەكىلده باشقۇراتتى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالىي ھاكىمىيەت ئورگىنىغا بىۋاستە قاراشلىق ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكى ۋالىي، ھاكىملار ئۆز ۋىلايىتى، رايونى، ناھىيىلەرنىڭ چوڭ ـ چوڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئالدى بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقى ۋە يولىيورۇقىنى ئالاتتى، ئىشتىن كېيىن خىزمەتىدىن سۇلتان (خان) غا دوكلات قىلاتتى.

ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە تەيىنلەنگەن ۋالىيلارغا سەئىدىيە خانلىقى ھۆكۈمىتىدىن تامغا تارقىتىپ بېرىلەتتى. ۋىلايەتلەردە ۋالىي بولغاندىن سىرت، يەنە ۋىلايەتتە تۇرۇشلۇق

هەربىي قىسىملارغا سەئىدىيە خانلىقى هاكىمىيىتى تەرىپىدىن قوماندان تەيىنلىنەتتى. بۇ قوماندان ۋىلايەت دائىرىسىدىكى هەربىي ئىشلارغا ۋە مۇداپىئە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولاتتى.

سەئىدىيە خانلىقى بىلەن قوشنا ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىسا، هەرقايسى ۋىلايەتلەر يەنە سەئىدىيە خانلىقىدىكى باش هەربىي قوماندانلىق بىر تۇتاش رەهبەرلىكىدە ئەسكەر چىقىرىش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلاتتى.

قوشنا ئەللەر بىلەن سودا مۇناسىۋىتى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، ئۆزئارا دوستانە ئەلچى ئەۋەتىش قاتارلىق ئىشلىرى سەئىدىيە ئوردىسىنىڭ بىر تۇتاش رەهبەرلىكىدە ئىپلىپ بېرىلاتتى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ هاكىمىيەت تەشكىللىدە مەركىزىي ئاپپاراتلاردىن باشقا ۋىلايەت، ناهىيىلەردە ئىش باشقۇرىدىغان هەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار تەسىس قىلىنغانىدى:

هاكىم بەگ — شەهەر ۋە يېزىلارنىڭ هەممە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛

ئىشىكئاغا بەگ — هاكىم بەگكە ياردەملىشىپ، ئىقتىسادىي ئىشلارنى باشقۇراتتى. هوقۇق جەهەتتىن ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى.

خەزىنىچى بەگ — يەر — زېمىن ۋە ئاشلىق، خەللە — پاراق ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛

مۆتىۋەللى بەگ — يەر — زېمىن، باغ، ئۆي — مۈلۈك، ئېلىش — سېتىش، تىجارەت قاتارلىق ناهىيە خەزىنىسىگە كىرىدىغان كىرىم — چىقىم قاتارلىقلارنى باشقۇراتتى. بولۇپمۇ پۇقرالارنىڭ يەرلىرىدىن هەر تاناپقا بەلگىلەنگەن ئالۋان — سېلىق يىغىش، چارۋىچىلاردىن ۋە تىجارەتچىلەردىن زاكات — باجلارنى يىغىش، يەرلەرنىڭ كىرىملىرىنى يىغىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛

باجگىز بەگ ــ ناھىيە تەۋەسىدىكى باج ئىشلىرىنى باشقۇراتتى؛

دورغا بەگ ــ ناھىيىنىڭ خوجۇلۇق ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛

بازار بەگ ــ بازار ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛

مىراب بەگ ــ سۇ، سۇغىرىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛

نېقىپ بەگ ــ قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛

قازىبەگ ــ شەرىئەتكە مەسئۇل ئىدى؛

مىرشاپ بەگ ــ ناھىيىنىڭ ئامانلىقىغا، ئىنتىزامىغا مەسئۇل ئىدى؛ ئەينى زاماندا ئۇ يەنە «كاتۇۋال بەگ» ياكى مۇپەتتىش دەپمۇ ئاتىلاتتى؛

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى كەشمىر، پەرغانە قاتارلىق جايلار يەكەن سەئىدىيە خانلىقىغا مۇئەييەن مىقداردا ئولپان تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈزۈل ـ كېسىل ئادا قىلىپ تۇرغان. سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتى ئۇلارنىڭ ئىش باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىدىكى ئەمەلدارلارنى ئىشقا تەيىنلەيتتى. بۇ سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ ئۈزۈنىڭ ئاساسلىق زېمىنىدىكى سىرتىدىكى جايلاردا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇنى ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، سەئىدىيە خانلىقى ئىسلام ئۇيغۇر خانلىقى بولغانلىقتىن، ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى ھېسابلىناتتى. خانلىقنىڭ سۇلتاندىن تارتىپ پۇقرالارغىچە ھەممىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئىسلام دىنىنىڭ شەرىئىتى (قانۇنى) خانلىقنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىدا قانۇن ـ ئەخلاق ئۆلچىمى قىلىنغاندى. بىراق، سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيەت بىلەن دىننى بىر ـ بىرىدىن ئايرىۋېتىشتەك سىياسەتنى يولغا قويغان بولغاچقا، دىن سەئىدىيە خانلىقى

ئىسلام سىياسىي ئىشلىرىغا ئارىلاشمايتتى. شەيخۇلئىسلام، قازىلارنىڭ ئاساسلىق رولى خانلىقنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپىنى ساقلاش، خانلىقنىڭ مەمۇرىي ۋە ھەربىي قاتارلىق ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا يارەملىشىشتە ئىپادىلىنەتتى. سەئىدىيە خانلىقنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىگە ئائىت تارىخىي مەنبەلەردە بۇ جەھەتتە ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەنىدى. ئابدۇكېرىم خان زامانىسىدا (مىلادى 1570 — 1580 يىللاردا تەختتە) خان ھەر شەنبە ۋە جۈمە كۈنى دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ئۆزى مەسئۇل بولۇپ بىر تەرەپ قىلاتتى. ئۇنىڭ بىر تەرىپىدە شەيخۇلئىسلام، قازى ۋە مۇپتى (شەرىئەتنى ئىزاھلىغۇچى)، يەنە بىر تەرىپىدە، ۋەزىر، ھاكىملار ھازىر بولۇپ تۇراتتى. شەرىئەتكە مۇناسىۋەتلىك دېلولارنى قازى بىلەن مۇپتى بىر تەرەپ قىلاتتى. ھۆكۈمەتكە دائىر ئىشلارنى باش ۋەزىر باشچىلىقىدىكى ئەمىرلەر ھەل قىلاتتى. ھاكىمىيەت بىلەن دىنىنىڭ ئايرىتۇتۇلۇشى دىنىنىڭ ئەدلىيە جەھەتتىكى ھوقۇق دائىرىسىنىڭ ئېنىق بەلگىلەنگەنلىكىدە ئىپادىلىنەتتى. بۇ خىل شەكىل سەئىدىيە خانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە داۋاملاشتى.

سەئىدىيە خانلىقىدىكى ھەربىي تەشكىلات توغرىسىدا «تارىخى رەشىدى» ۋە باشقا تارىخى مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە سەئىدىيە خانلىقنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا مەسئۇل قوماندانى «ئەمىر كەبىر» (باش قوماندان) ئۇنۋانى بىلەن ئاتىلاتتى.

سەئىدىيە خانلىقنىڭ ھەربىي تەشكىلاتى ئىككى چوڭ ئىدارە قىلىش سىستېمىسى بويىچە مەركەزگە قاراشلىق قوشۇنلار ۋە تۇرپان ۋالىيلىقىغا قاراشلىق قوشۇنلار دەپ ئىككىگە ئايرىلاتتى. مەركەزگە قاراشلىق قوشۇن تۆۋەندىكىدەك ھەربىي قىسىملاردىن تەركىب تاپاتتى:

1. سەئىدىيە خانلىقى ئوردىسىدىكى مۇھاپىزەتچى قوشۇن؛
2. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزىي قوشۇنى؛
3. سەئىدىيە خانلىقىغا بىۋاستە قاراشلىق ۋىلايەتلەر-دىكى ھەربىي قوشۇنلار؛

مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ ۋەزىپىسى: سەئىدىيە خانلىقى-نىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارى سۇلتان (خان) نى ۋە ئوردا مەھكىمىسىنى قوغداش، ئوردا ئىچى ۋە تېشىدىكى مۇھاپىزەت ئىشىغا مەسئۇل بولۇش ئىدى؛

سۇلتان (خان) سىرتىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىققاندا ياكى ئوۋ - شىكار قىلىشقا چىققاندا قوغداش، مۇھاپىزەت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولاتتى. مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ كىيىم - كېچەك، مائاشى خانلىق خەزىنىدىن بېرىلەتتى.

مەركىزىي قوشۇنىنىڭ ۋەزىپىسى: ئەسىر كىبىرىنىڭ قوماندانلىقىدا، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. مەركىزىي قوشۇنىنىڭ تەركىبىدە 12 مىڭ ئەسكەردىن تەركىب تاپقان تۈرلۈك ئەسكىرىي بىرلىك بولاتتى.

مەركىزىي قوشۇن ئالدىنقى (يەزەك) قىسىم، ئوڭ قول قوشۇن، سول قول قوشۇن، ئوتتۇرا (قەلب) قوشۇن، ئارقا سەپ قوشۇن دېگەنلەرگە بۆلۈنەتتى. يەزەك قىسىم — ھەربىي قوشۇن يۈرۈشىدىن ئىلگىرى چارلاشقا ئەۋەتىلىدىغان چارلىغۇچى قىسىم بولۇپ، قوشۇنىنىڭ ئالدىدا مېڭىپ، قارشى تەرەپنىڭ (دۈشمەن) ئەسكەرلىرىنىڭ پىستۇرما قويغان ـ قويمىغانلىقىنى، ئۇنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى، ھەربىي كۈچى قاتارلىق ئەھۋاللارنى ئىگىلەيتتى.

ھەربىي قوشۇنىنىڭ ئاساسلىق قورال ـ يا اغلىرى ساتۇر، نەيزە، ئايپالتا، قدلىچ، خەنجەر، شەمشەر، ساتۇن، گۈرزە، ئوقيا، مىلتىق، قالقان، ساۋۇت، زىرھ قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپاتتى؛

ساتۇر — قىلىچ ئوردىدا ئەسلىتىدىغان سەپەي تۆمۈردىن ياسالغان بىر خىل قورالنىڭ نامى ئىدى؛

ساتۇن ئەسكەرلەر كۆكرىكىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان قالقاننىڭ نامى بولۇپ، ئادەتتە ئاق تۆمۈردىن سوقۇلاتتى؛

تۇرپان ۋالىسىلىقىغا قاراشلىق ھەربىي قوشۇننىڭ ۋەزىپىسى — ئۆز دائىرىسىدىكى جايلارنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش، چېگرىسىنى ساقلاشقا مەسئۇل ئىدى، بۇ قوشۇن 4000 ئاتلىق ئەسكەردىن تەركىب تاپاتتى.

2 — بۆلۈم يەكەن — سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى

تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا ئۇزۇن يىللار داۋام قىلغان ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقى تۈپەيلىدىن ئىگىلىك ۋەيران بولغان، قاتناش توختاپ سودا — تىجارەت ئىشلىرى كاساتلىشىپ مەركىزىي شەھەرلەر ۋە ناھىيە، يېزا بازارلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خارابىيلىققا ئايلىنىپ كەتكەنىدى. قەدىمكى دەۋرلەردىن بېرى سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەن قەشقەر، يەكەن قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلەر «ھۇقۇشقا ئۇۋا، جىن — پەرىلەرگە ماكان» بولۇپ، چۆللىشىپ كەتكەنىدى. شەھەر — بازارلار ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرى بالايىئاپەت خاراكتېرىدىكى زور دۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغاندى.

سەئىدىيە خانلىقى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇندىش ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال، جەنۇبىي شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈردى.

مىرزا ئابابەكرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ئارقىمۇ ئارقا يۈز بەرگەن مالىمانچىلىقتىن جاق تۇيغان ئۇيغۇر

خەلقى بىرلىككە بەكمۇ تەشنا ئىدى. شىنجاڭنىڭ بىرلىكى ئومۇمىي ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بولغاچقا، سەئىدخان قۇرغان سەئىدىيە خانلىقى دەل مۇشۇ تارىخىي ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلدى. شۇڭا، سەئىدىيە خانلىقىدىكى ھەر مىللەت خەلقى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا قوللانغان تەدبىرلىرىنى چىن كۆڭلىدىن ھىمايە قىلدى.

1. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق

سۇلتان سەئىدخاننىڭ «پۈتۈن پۇقرانى راھەت ئارامغا ئىگە قىلىش» ① ئۈچۈن، قوللانغان ئىگىلىكنى ياخشىلاشتىكى بىر قاتار تەدبىرلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

بىرىنچى، خەلقتىن ئېلىنىدىغان ئالۋان ـ ياساق، باج ـ سېلىقنى ئون يىلغىچە كەچۈرۈم قىلغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ تەدبىر جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ دائىرىسىدە ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى؛

ئىككىنچى، سۇلتان سەئىدخان ئىلگىرىكى ئۇرۇش يىللىرىدا ۋەيران قىلىنغان شەھەر ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىگىلىكىنى تېز ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئاقسۇ دەريا سى بىلەن يەكەن دەريا سى ۋادىسىدىكى ئاساسلىق دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئاھالە كۆچۈرۈش ئىشىغا ئەھمىيەت بەردى. خوتەندىن بىر قىسىم ئاھالىنى يەكەن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمدىكى مۇنبەت دېھقانچىلىق رايونلىرىغا كۆچۈردى. خوتەن بىلەن يەكەن ئارىلىقىغا جايلاشقان ھازىرقى قاغىلىق بازىرى دەل شۇ مەزگىلدە ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. ئۈچىنچى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق دېھقانچىلىق رايونلىرىدا سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىشقا ئەھمىيەت بەردى. ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق ئۆتمۈشتىن تارتىپ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇش

① مىرزا ھەيدەر كۆرەگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

قىلىش ئەنئەنىسىگە ئىگە ئىدى. ئېگىز تاغلاردىن ئېرىق - ئۆستەك چېپىپ سۇ كەلتۈرۈش تېخنىكىسىغا ئىگە ئىدى. سۇلتان سەئىدخان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. ئېغىر ۋەيرانچىلىقتا ئۇچرىغان ئاقسۇ رايونى بىلەن يەكەن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى رايونلاردا ۋە خوتەن بوستانلىقىدىكى كىپرىيە، نىيە، چەرچەن ئەتراپلىرىدا، مەكىت، مارالبېشى، كۇچادىكى يېڭىسار، شايار، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا كەڭ كۆلەمدە سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىنى تەشكىللىدى. يۇگەنسىز سۇلارنى تىزگىنلەپ يولغا سېلىپ بويسۇندۇرغانلىقتىن، ۋەيران بولغان دېھقانچىلىق رايونلىرى تېز ئەسلىگە كەلدى، تۆتىنچى، سەئىدىيە خانلىقى دېھقانچىلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا يۇقىرىدىكى تەدبىرلەرنى قوللانغاندىن تاشقىرى، قەشقەر تۈزلەڭلىكى، ئىلى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئوتلاق مەسىلىسىنى مۇۋاپىق ھەل قىلدى، ئوتلاقلارنى قىشلىق، يازلىق يايلاق دەپ ئايرىپ، ئوتلاقلارنىڭ قېرىپ ئاسان كاردىن چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. چارۋىچىلارنى ئوتلاق مەسىلىسىدە خاتىرجەم قىلىپ، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئاساس سېلىپ بەردى.

سەئىدىيە خانلىقى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا يولغا قويغان ئىسلاھاتچىلىق تەدبىرلىرى ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تېز ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشىگە تۈرتكە بولدى. مۇشۇ مەزگىلدە تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ يېزا ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىپ تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. بىرقانچە رايونلاردا يېڭىدىن شەھەر، كەنتلەر مەيدانغا كەلدى.

خوتەن - كىپرىيە ئارىسىدىكى ھاڭگۇي، چىپان ۋە گۈلخۇمار، قارا قىر بازارلىرى بەرپا قىلىندى يا كى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. گۇما، قاغىلىق ئەتراپىدىكى نۇرغۇن كەنتلەر،

هازىرقى مەكتەپ بازىرى، مارالبېشى، كەلپىن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ‌نىڭ ئاۋات، كۇچانىڭ يېڭىسار، شايار، قەشقەرنىڭ پەيزاۋات قاتارلىق شەھەر ۋە بازارلىرى، شۇ ئەتراپىتىكى كەنتلەر ۋە سان ـ ساناقسىز ئېكىنزارلىقلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سەئىدىيە خانلىق دەۋردە بەرپا قىلىندى ياكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. سەئىدىيە خانلىقى دەۋردە سۇ ئىنشائاتى تۈزۈلمىسىدە ئېپىرىق ـ ئۆستەڭلەرنى قازدۇرۇش، سۇنى رايونلارغا ئايرىپ ئۇنۇملۈك باشقۇرۇش ئۇچۇن غول تارماقلارغا توما بېكىتىپ، سۇ ئىشلىرى تەرتىپكە سېلىندى.

دېھقانچىلىق تاردىتىن بۇيان تاردىم ۋاددىغا بىرقەدەر مەركەزلەشكەنىدى. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق دېھقانچىلىق رايونلىرىدا زىرائەتنىڭ تۈرلىرى بىرقەدەر تولۇق ئىدى. بۇ جايلاردا بۇغداي، كېۋەز، زىغىر، نۇقۇت، ئارپا، قىچا، كەندىر قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلاتتى. شۇنىڭدەك كۆكتات، قوغۇن، تاۋۇز، مېۋە قاتارلىق نەرسىلەر يېتىشتۈرۈلەتتى.

يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، سۇ ئىنشائاتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن بۇ جايلاردا باغۋەنچىلىك (ئورمانچىلىق) ئىشلىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلغانىدى. تاردىنى مەنبەلەردە «مىرزا ئابابەكرى دەۋردە يەكەن شەھىرىنىڭ تۆت ئەتراپىدا 12 مىڭ باغ بىنا قىلىنغانىدى» دېيىلگەن①. بۇ گەپتە مۇبالىغە بولسىمۇ ئەمما، كېيىنكى مەزگىللەردە نەچچە يۈزلىگەن باغلار بىنا قىلىنغانلىقى پاكىت ئىدى. يەكەن شەھىرىدە شۇ چاغدا بىنا قىلىنغان شامالباغ، گۈلباغ، چىنىباغ، تېرەكباغ، ئىللىقباغ، ھەيدەر باغ قاتارلىق قەدىمكى باغلارنىڭ

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

نامی تاھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇ باغلاردا ئۈزۈم، ئۆرۈك، شاپتۇل، ئەنجۈر، نەشپۈت، چىلان، ئالۇچا، ئالىبۇرات، جىنەستە، شاتۇت قاتارلىق دەرەخلەرمۇ ئۆستۈرۈلەتتى. ئۈنىڭدىن باشقا، سۇۋادان تېرەك، سۆگەت، قارىياغاچ، چىنار، جىگدە دەرىخى ئۇچمە قاتارلىق دەرەخلەرمۇ ئۆستۈرۈلەتتى.

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن بېرى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك تېخنىكىسىغا ئىگە خەلق بولغانلىقتىن، تارىختا ئۇلار تارىم ۋادىسىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئالغا سۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم رولالارنى ئويناندى. چارۋىچىلىق سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىدا خېلى سالماقنى ئىگىلىگەندى. شۇڭا، چارۋا مالالارنىڭ يېم - خەشىكىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بېدە، ئارپا، سۇلۇ قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلاتتى.

2. قول ھۈنەرۋەنچىلىك

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى.

كانچىلىق بىلەن مېتال تاۋلاش ۋە قۇيمىچىلىق تارىم ۋادىسىدا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا، قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە كانچىلىق بىلەن مېتال تاۋلاش ۋە قۇيمىچىلىق ئالاھىدە تەرەققىي قىلىش بىلەن مۇستەقىل كەسىپ بولۇپ شەكىللەنگەنىدى.

بۇ يەردىن چىققىنخان كان مەدەنلىرىنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، قېزىپ ئېلىنغان مەدەنلەر ئىچىدە ئالتۇن، ئاق ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قوغۇشۇن، تۆمۈر، ئالىيۇمىن، سىنىك، ئالماس، قاشتېشى، سىماب، گۈگۈرت، خروستال، ئاشتۇزى قاتارلىقلار بار ئىدى.

بۇنداق كان مەھسۇلاتلىرى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشتە ۋە چەتكە ئېكسپورت قىلىشتا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاساسلىق تاۋارلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىتتى.

سەئىدىيە خانلىقى ۋاقتىدا كۆلىمى چوڭ‌راق بولغان ئالتۇن، قاشتېشى، مىس، كۈمۈش، تۇز، تۆمۈر، قوغۇشۇن رۇدىلىرىنى قېزىش ۋە ئېرىتىش ئىشلىرى ئوردا نازارەتچىسىنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. بۇ خىل كانچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن كېلىدىغان كىرىم خانلىقنىڭ ئاساسلىق دارامىتىنى تەشكىل قىلاتتى. شۇڭلاشقا نۇرغۇن جايلاردا كانلار ئېچىلغاندى. يېڭىساردىكى تۆمۈر كېنى (شاناز تۆمۈر كېنى)، كۇچا ئەترا‌پىدىكى مىس كېنى، قەشقەر، خوتەندىكى ئالتۇن، تۆمۈر، مىس كانلىرى، يەكەن قوشرا‌پتىكى قوغۇشۇن كانلىرى ئۆز دەۋرلىرىدە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن سىرت، بۇ يەردىكى قېزىلغان ئالتۇن، تۆمۈر، مىس، قوغۇشۇنلار يەنە چەتكە كۆپ مىقداردا چىقىرىلاتتى. بۇ كانلاردا نۇرغۇن ئادەم ئىشلەيتتى.

ھەر خىل تۆمۈر سايمانلار دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا كۆپلەپ تەدبىقلاندى. ئاساسلىق دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىدىن كەتمەن، تۆمۈر ئارا، جوتۇ، ئورغاق، كەكە، گۈرجەك، ساپان چىشى قاتارلىقلار بارلىققا كەلگەندى. ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىدىن باشقا يەنە ھەرە، ئۈشكە، رەندە، ئىسكىنە، بولقا، دەرەش، بىگىز، پالتا، يۇگەن، ئۇزەڭگە، ھەربىي قوراللاردىن ئوقيا، باشاق، قىلىچ، خەنجەر، نەيزە، زىرھ، ساۋۇت، دۇبۇلغا قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى.

سەئىدىيە خانلىقىدا ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش سەنئىتى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن بولۇپ، شۇ چاغدا ئالتۇندىن نازۇك ۋە نەپىس زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى ياسىلاتتى. ئالتۇن زىرە، ئالتۇن ھالقا، ئالتۇن

قاداق، ئالتۇن بىلەزۈك، ئالتۇن جىيەك، ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن تاج قاتارلىق زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى كەك ئىشلىتىلەتتى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋردە سەئىدىيە نامى بىلەن تىللا قۇيۇلغان ۋە ئۇ تىللالار ئوبوروتتا كەك ئىشلىتىلگەنىدى. شۇ چاغدا تىللا پۇلىدىن باشقا يەنە قەزىل مىسىتىنمۇ پۇل يېسىيالىغان بولۇپ، «بىسر پۇل»، «50 پۇل»، «بىر تەڭگە» دېگەن نامىلار بىلەن ئاتىلاتتى. ئايرىۋاشلاردا پۇلنىڭ رولى كۈنسايىن مۇھىم بولۇپ، مۇھىم ئوبوروت ۋاسىتىسى بولۇپ قالغانىدى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋردە ياغاچچىلىق زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى. ياغاچچىلىق ئۇيغۇرلاردا ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ئەكىس ئەتتۈرگۈچى باي، رەڭگارەڭ نەپىس سەنئىتى بىلەن ئۇيغۇر بىناكارلىق قۇرۇلۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلدى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋردە ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلدى. مازا-ماشايىخلارنى زىيارەت قىلىش، خوجىلارغا چوقۇنۇش پائالىيەتلىرىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، مازار بىناكارلىقى ئىسلام بىناكارلىقىدا ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىدى.

مىلادى 1533 - يىلى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۇنجى سۇلتانى سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يەكەن كونا شەھىرى ئالتۇن دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانلىق قەبرىستانلىقى — «ئالتۇنلۇقۇم» مازىرىنىڭ غەرب تەرىپىگە «ئالتۇن مەسچىت» ياسالدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋردە، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى ۋە يۇسۇپ خاس ھاجىپ مازىرى قايتا كېڭەيتىپ ياسالدى. خوجا مۇھەممەد شېرىپ مازىرى يېڭىدىن ياسالدى. ئابدۇللا خان دەۋردە

يەكەن جامەسى كېگەيتىپ ياسالدى. ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ياغاچ ئويما نەقىش ۋە گەچ ئويما نەقىش بىلەن ئىشلەنگەن رەڭدار كاھىش ھەم خىلمۇ خىل نۇسخىدا ياسالغان ياغاچ پەنجىرىلەر ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلگەنىدى. شۇ چاغدا ئىسلام بىناكارلىقى شەھەر بىناكارلىقىدىنمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەنىدى. قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق جايلاردا سېلىنغان ئاتاقلىق مەدرىس — مازارلارنىڭ گۈمبەزلىرى، جامە (چوڭ مەسچىت) لەرنىڭ ئۆيلىرى، ئاداق — پەرمانلىرىغا خىلمۇ خىل گۈزەل نەقىشلەرنىڭ ئويۇلۇشى، جەگە — تۈرۈكلەر-گە نەقىش ئويۇش سەنئىتى، ياغاچتىن پەنجىرىلىك دېرىزىلەر-نى ئورنىتىش سەنئىتى قاتارلىقلاردا قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىمارەت قۇرۇلۇشىدىكى ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى.

ئۇيغۇر خەلقى — پاختا، يىپەك توقۇمىچىلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. بولۇپمۇ خوتەن، قەشقەر رايونىنىڭ ئۆزىدە توقۇلغان شايى، كىمخاب، بەقەسەم، ئەتلەس، دۇردۇن ۋە پاختىدىن ئىشلەنگەن گۈللۈك رەخت — شاتىۋار، سەگەز، گۈللۈك رومال قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى ئوتتۇرا ئاسيادا مەشھۇر ئىدى. يەكەن، قەشقەر، پەيزىۋات، ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا بۆز — خام، چەكمەن ۋە يۇك چەكمەن، ئۇشتە قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇراتتى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يۈك توقۇلمىلىرى ئىچىدە گىلەم توقۇش سەنئىتى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغانىدى.

پاختا توقۇمىچىلىقىدا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن مەرخىل رەڭدىكى پالاس، خۇرجۇن، تاغار قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە كۆنچىلىك (بۇلغارچىلىق) خېلى دەرىجىدە راۋاجلانغانىدى. بولۇپمۇ كالا تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن (بۇلغارى)، قوي، ئۆچكە تېرىسىدىن ئىشلەنـ

گەن نېپىز بۇلغارىلار كۆنچىلىك مەسئۇلاتلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى. شۇ چاغلاردا كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ مۇقاۋىسى ئېسىل بۇلغاردىن ئىشلەنەتتى.

مۇشۇ مەزگىلدە كۇلالچىلىق (ساپالچىلىق) تەرەققىي قىلغانىدى. گۇللۇك تاۋاق، گۇللۇك لېگەن، جام، تاۋاق ـ ئاپ قۇرلار، كوزا ـ ئۈستەڭ، يام (تېرە ئاشلايدىغان) كۈپلەر كۇلالچىلىقتىكى ئاساسىي مەھسۇلاتلاردىن بولۇپ قالغانىدى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ كەسىپلەر قۇرۇلمىسىدا زور ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلگەنىدى، نۇرغۇنلىغان كەسىپي كارخانىلار دا، مەخسۇسلاشقان ئىشخانىلاردا كۆپلىگەن ئىشچىلار ئىشلەيتتى. بۇ يېڭىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تۈرلىمىسى ئىدى.

3. سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى

ئىچكى سودىنىڭ جانلىنىشى

سەئىدىيە خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە سودا ـ سېتىق ئىشلىرى ناھايىتى راۋاجلانغانىدى. شۇ چاغلاردىكى سودا پائالىيەتلىرى تېيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە تارىم ۋادىسىدىكى جايلاردا ئاساسەن مەركىزىي شەھەر ۋە يېزا ـ كەنتلەردە قەرەللىك (ھەپتىدە بىر بولىدىغان) بازارلاردا ئېلىپ بېرىلاتتى. بولۇپمۇ مەركىزىي شەھەر بازارلىرىنىڭ كۆلىمى ئىنتايىن چوڭ ئىدى. «بەزى مەركىزىي شەھەر بازارلىرىنىڭ كۆلىمى 10 يول ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلغانىدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان يەكەن شەھەر بازىرى ھەممىدىن چوڭ بازار ئىدى. بۇ بازارلاردا تىجارەت بەكمۇ راۋاجلانغان. تۈرلۈك مالالار ئالماشتۇرۇلاتتى.»

شۇ دەۋرلەردە يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ، پىچان، قۇمۇل قاتارلىق شەھەرلەر تەرەققىي قىلىپ سودا ـ سېتىق پائالىيىتى

نىڭ مەركىزى بولۇپ قالغانىدى،
شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، شۇ دەۋرلەردە قەشقەر بىلەن يەكەن شەھىرى ئەڭ چوڭ ئىچكى ۋە تاشقى سودا بازارلىرى ھېسابلىناتتى.
شۇ چاغلاردا يەكەن شەھىرىنىڭ ئالتە چوڭ دەرۋازىسى بولۇپ، شەھەر كوچىلىرى ئۇزۇنسىز ئۇۋاتلاشقان» ئىدى.
بۇنىڭدىن يەكەن شەھىرىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىگىلىكىدە تۇتقان ئورنىنىڭ نەقەدەر مۇھىم ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.
تاشقى سودا
سەئىدىيەخانلىقىدەۋردە سودا پائالىيەتلىرىدە ئىچكى بازارلاردىن سىرتقا كېڭىيىش يۈزلىنىشى بارلىققا كەلگەنىدى. بۇنداق يۈزلىنىشنىڭ دائىرىسى كەڭ بولۇپ، شەرقتە ئىچىدى ئۇلۇغ كىلەرگە ھەتتا دېگىز يا قىسمىدىكى، جەنجىياڭ قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن بولسا، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن تەبەت، ھىندىستان، ئافغانستان، كەشمىر بىلەن، شىمالدا موڭغۇللار بىلەن زىچ سودا ئالاقىسى يولغا قويۇلغانىدى. شۇ دەۋرلەردە شىنجاڭ سودىگەرلىرى شىنجاڭنىڭ زور مىقداردىكى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن، مەسىلەن: ئات، تۆگە، بۇلغۇن تېرىسى، قاشتېشى، نۇشۇدۇر، گۈڭگۈرت، ئالماس، ئالتۇن، كۈمۈش ۋە گىلەم، كىگىز، جاينامаз، ماتا ـ خام قاتارلىق توقۇلمىلار، تۆمۈر ئەسۋابلار، تۇرلۇك دورا ـ دەرمەكلەر قاتارلىقلارنى ئىچكى رايونلارغا ئېلىپ بېرىپ سودا ـ سېتىق قىلاتتى. ئىچكىرىدىن شايى ـ ئەتلەس، تاۋار ـ دۇردۇن، يىپ رەخت، فارفور قاچا قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېلەتتى.
شۇ دەۋرلەردە خانلىقنىڭ تاشقى سودا مۇئامىلىسىدىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مەملىكەتلەر بىلەن بولغان تىجارىتى زور تەرەققىي قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا

بېرىش ـ كېلىش قويۇقلاشتى. بولۇپمۇ ئەنجان، قوقەنەت بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى. يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۆچتۇرپان قاتارلىق شەھەرلەر تاشقى سودا جەھەتتە مەركىزىي شەھەرلەردىن ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرىمۇ مەركىزىي شەھەرلەرگە كېلىپ سودا قىلاتتى، «ئەنجانىدىن مەرۋايىتلارنى ئېلىپ كېلىپ قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇدا ساتاتتى.» سودىگەرلەر ھىندىستانغا كىگىز ۋە خام ـ ماتا، چەكمەن، ئالتۇن ۋە جۇڭگو مالىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئۇ جايدىن دورا ـ دەرمەك ۋە ئەتىر، باشقا نەرسىلەرنى، كەشمىر توقۇلمىلىرىنى ئېلىپ كېلەتتى. ئافغانىستان، ئىران مەملىكەتلىرىگە خام (ماتا) چەكمەن، زىلچا، تۆمۈر، مىس قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلارنى توشۇپ بېرىپ ساتاتتى. ئۇ جايدىن يەنە مۇۋاپىق مالالارنى ئېلىپ كېلەتتى.

سەئىدىيە خانلىقى مەزگىلىدە تاشقى سودىنى ئۇنۇملۈك بولغا قويۇش ئۈچۈن سودىگەرلەر تەشكىلى قۇرۇلغانىدى. كارۋان باشلىقلىرى سەئىدىيە سۇلتانى تەرەپتىن تەيىنلىنەتتى. سودا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىلكىدە بولۇپ تۇرغانىدى.

سەئىدىيە خانلىقى بىلەن مىڭ سۇلالىسىنىڭ سودا ئالاقىسى قويۇق ئىدى. ئۇلار بۇ ئالاقىنى «ئالتۇن يول» دەپ بىلەتتى. ئەگەر كىمكى بۇ يولنىڭ راۋانلىقىغا كاشىلا قىلسا، خانلىقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايتتى ①.

مىلادى 1644 ـ يىلى، مىڭ سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن، سەئىدىيە خانلىقى دەرھال چىڭ سۇلالىسى بىلەن دوستلۇق سودا مۇناسىۋىتىنى ئورناتقانىدى. مىلادى 1649 ـ يىلى، خېشى تۇڭگانلىرىدىن دىڭ گودۇڭ قاتارلىق كىشىلەر قۇمۇلدا چىڭ

---

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 312 ـ بەت.

سۇلالىسىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ بىر كىچىك خانلىق قۇرۇش قەستىدە بولغاندا، سەئىدىيە خانلىقى دەرھال بۇ توپىلاڭنى بۆز ۋاقتىدا تىنجىتىپ، چىلاش سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈردى. سودا مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ قويۇقلاشتۇردى. ئىچكىرى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى سەئىدىيە خانلىقىدا ئىقتىسادىي جەھەتتە گۈللىنىش مەنزىرىسىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولدى.

3 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى

مەدەنىيەت — جەمئىيەتنىڭ ماددىي تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. ئۇ، ئۆز نۆۋىتىدە شۇ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە فېئودالىق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئىدىئولوگىيىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئومۇميۈزلۈك يۈكسىلىش يۈز بەردى. ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىدە يېڭى تەرەققىيات ۋە يېڭى گۈللىنىش دەۋرى بارلىققا كەلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، سەئىدىيە خانلىقى بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك بۇ زېمىندە مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشىدەك تارىخىي يۈزلىنىشنى ئىشقا ئاشۇردى. شۇڭا، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ دەۋر ئۇلۇغ تۆھپىلەر يارىتىلغان، بۈيۈك بىرلىك ئىدىيىسى كىشىلەر قەلبىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ئورۇن ئالغان بىر مەزگىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

هەممىگە مەلۇمكى، XIII ئەسىردىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شۇ يەردىكى ئۇيغۇر قاتارلىق يەرلىك مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. ھالبۇكى، مۇغۇللارنىڭ ئۇيغۇرلىشىشىدا ئىسلام دىنى بۇنداق قوشۇلۇپ كېتىش جەريانىنى تېزلەتتى. مەسىلەن: تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىنى ئالساق، «تۇغلۇق تېمۇرخان مەۋلانا رەشىددىننىڭ ۋاستىسى بىلەن مۇسۇلمان بولدى. چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ مۇسۇلمان بولۇشى مۇ تۇنجى قېتىم تۇغلۇق تېمۇرخاندىن باشلاندى. تۇغلۇق تېمۇرخاندىن ئىلگىرى بۇراق خان، ئۇنىڭدىن كېيىن كېپەك خانلار مۇسۇلمان بولغان بولسىمۇ، ئەمما موغۇل خانلىرىنىڭ ۋە موغۇل خەلقىنىڭ مۇسۇلمانلىق ئېتىقادى ئانچە مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى.» ① «ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش پەقەت تۇغلۇق تېمۇرخاندىن باشلانغان. شۇنىڭدىن كېيىنلا چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن 160 مىڭ كىشى مۇسۇلمان بولدى».② دېمەك، موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى تۇغلۇق تېمۇرخاندىن باشلانغانىدى.

تۇغلۇق تېمۇرخان قاراخانىيلار ئورۇندا كېپتەلمەگەن ئۇيغۇرلاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى تىيانشاننىڭ شەرقى بىلەن تىيانشاننىڭ شىمالىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئىشقا ئاشۇردى. چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق قەدىمدىن بېرى تارىم ۋادىسىدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك قاتلاملىرىنى تەشكىل قىلدى.

XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدا يېرىم ئەسىر ھۆكۈمرانلىق قىلغان مىرزا ئابابەكرنىڭ ھاكىمىيىتى

① مىرزا ھەيدەر كۆرەگانىي: «تارىخى رەشىدى» قولىيازمىسى.
② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1) غا قارالسۇن.

بىلەن ئۇنىڭغا پاراللېل هالدا تېيانشاننىڭ شەرقىدە تۇرپان ئويمانلىقىنى ئاساس قىلغان مەنسۇرخانىنىڭ هاكىمىيىتى قاتارلىق ئىككى هاكىمىيەت مەۋجۇت ئىدى. ئىككى هاكىمىيەتنىڭ ئاساسلىق ئاهالىسى يەنىلا ئۇيغۇرلار ئىدى.

دوغلات، بارلاس، جۇرراس، ئىتارچى، مەركىت قاتارلىق موغۇل قەبىلىلىرى ئۇيغۇرلارغا سىڭىشىپ ئۇيغۇرلار بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتتى. تۇغلۇق تېمۇر خاندىن باشلاپ ئىسلام دىنىغا كىرگەن موغۇللار چاۋچىلىقنى ئاساس قىلغان كۆچمەن تۇرمۇشتىن يېزا ئىگىلىكنى ئاساس قىلغان ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا كۆچتى. ئۇلار ئىقتىسادىي تۇرمۇش، تىل ـ يېزىق، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، ئۆرپ ـ ئادەت، قائىدە ـ يوسۇن، دىنىي ئەقىدە جەهەتلەردە تاماماەن ئۇيغۇرلار بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ، ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كېتىشكە باشلىدى.

تارىخشۇناس مىرزا هەيدەر كوراگان ئۆزىنىڭ «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسىرىدە موغۇللار ئۇستىدە توختىلىپ شۇ مەزگىللەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا 30 نەچچە موغۇل بارلىقىنى تىلغا ئالغانىدى.

سۇلتان سەئىدخان ئابابەكرى هاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىرقانچە يەرلىك تەپرىقىچى هاكىمىيەتلەرنى بىر ـ بىرلەپ يوقاتتى؛ شەرقتە تۇرپانىنىڭ ھۆكۈمدارى مەنسۇر خان بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. شىمالدا قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قوۋملىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇلارنى ئەمىن تاپقۇزدى. دۆلەت ئىچىدە خېلى ۋاقىتقىچە داۋام قىلغان تىنچلىق، مۇقىملىق ۋەزىيىتىگە ئاساس سالدى. ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان ئېگىلىك پەيدىنپەي ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى، بولۇپمۇ، سەئىدخان يولغا قويغان «پۇقرالارنى دەم ئالغۇزۇش» سىياسى

سىنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ دۆلەت كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلىنىشىغا سەۋەبچى بولدى. ئىچكى - تاشقى جەھەتتىكى بۇنداق ياخشى ۋەزىيەتتە سەئىدىيە خانلىقى ئوردىسى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، خەلقنى ھاللاندۇرۇپ، دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇش، ئىلىم - پەننى راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىق ئىشلارغا قاراتتى.

قەشقەر بىلەن يەكەن تاردىختا ھەرقايسى دەۋرلەردە قۇرۇلغان خانلىقلارنىڭ مەركىزى بولۇپ كەلگەنىدى. سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا خانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالدى.

يەكەن خانلىقى ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن پۇل ئاجرىتىپ نۇرغۇن مەكتەپ، يۇقىرى دەرىجىلىك مەدرىسىلەرنى بەرپا قىلىپ ئىلىم - پەنگە كەڭ يول ئاچتى. يەكەن شەھىرىدىكى رەشىدىيە مەدرىسىلا 360 ھۇجرىلىق بولۇپ، ئىككى قەۋەتلىك قىلىپ سېلىنغانىدى. بۇ يەردە 437 مۇنچا، مۇستەپخانا بار ئىدى. «يېشىل مەدرىس»، «مەدرىس ئىقلىمات»، «جاھان مەدرىسى»، «خانلىق مەدرىسى»، «مەھمۇدىيە»، «ساقىيە مەدرىسى»، «ۋەلىيە مەدرىسى» قاتارلىقلار ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن ئىدى ①.

«بەزى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدا سېلىنغان خانىقا 948، مەسچىت 585، قۇرۇلغان مەكتەپلەر جەمئىي 2263 كە يەتكەنىدى» ②.

سەئىدىيە ھۆكۈمىتى نۇرغۇن پۇل ئاجرىتىپ قەشقەر شەھرىدىكى «ساچىيە مەدرىسى، ساقىيە مەدرىسى، چاسا مەدرىسى،

---

① «قەشقەر ئەدەبىياتى» 1986 - مل 4 - سانىغا قارالسۇن.

② ئابدۇللا تالىپ: «ئۇيغۇر مائارىپى تارىخىدىن ئوچېركلەر» شىنجاڭ مەدەنىيىتى 1988 - يىل 1 - سانىغا قارالسۇن.

گونا ئوردا مەدرىسى، ئوردا ئالدى مەدرىسى قاتارلىق داڭدار مەدرىسلەرنى رېمونت قىلىپ تېخىمۇ گۈزەل قىلىپ بېيگىلىدى.»

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى تۇمەن دەريا سى بىلەن قەزىل دەريا سىنىڭ قوشۇلىدىغان يېرىگە جايلاشقانىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە كەلكۇن ئاپىتىنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كەلگەن لىكتىن سەئىدىيە ئوردىسى مازارنى دەرھال ئەسكىسار قەدىمىي شەھرىنىڭ شىمالىدىكى پاينا پ دېگەن جايغا يۆتكەپ دەرۋازا، گۈمبەز، نەقىشلىك مەسچىت ۋە تىلاۋەتخانا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان مەشھۇر زىيارەتگاھ قىلىپ ياساتقۇزدى.

سەئىدىيە خانلىق دەۋردە مەدرىس، مەكتەپلەردە ئەرەب ـ پارس ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى گرامماتىكىسى، شەرىئەت ئىلمى، پەلسەپە، ھەدىس، قۇرئان تەپسىرى، ناتىقلىق ئىلمى، تىل ـ ئەدەبىيات، ئىسلام تارىخى، جۇغراپىيە، ئاستىرونومىيە، ئىستىكا، سەنئەت، خەتتاتلىق قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلەتتى. مەدرىسلەردە يەنە لۇغەتچى سەككاكى ئابدۇراخمان جامى ناۋايى قاتارلىق ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدىن دەرس ئۆتۈلەتتى.

سەئىدىيە ئوردىسى ئىلىم ـ پەن مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، بىلىملىك، ئىختىساسلىق كىشىلەرنى، ئۆلىما، ئالىملارنى قەدىرلەپ، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىشكە ئىمكانىيەت ۋە شارائىت يارىتىپ بەردى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان زامانىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى بايراملىرىدىن بىرى بولغان «نوروز» پائالىيەتلىرى شائىر، ئەدىبلەرنىڭ «مۇشائىرە كېچىلىكى» ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنداق پائالىيەتلەر شائىرلارنىڭ ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم سورۇنلاردىن بولۇپ قالاتتى.

قەشقەر، يەكەن قاتارلىق مەركىزي شەھەرلەردە ھەرقايسى تارىخي دەۋرلەردە ئىلىم - پەزىلەت ئىگىلىرى ئۇزۇلۇپ قالغان ئەمەس، بۇ يەردە ئاتاقلىق ئالىم، ئىختىساس ئىگىلىرى ئۇزۇلمەي پېتىشىپ چىققانىدى.

«خۇراسان ئىقلىمىدا پۈتۈن بىلىملەرنىڭ ھەممىسى تاماملاپ»، ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە شۆھرەت تاپقان شائىر، ئالىم ئابدۇراخمان جامىنىڭ ئۇستازى سەئىددىن قەشقەرى (1376 — 1457)، خوجا زاھىد قەشقەرى (1363 — 1446)، خوجا ئىخمەت قەشقەرى، زىيائىددىن قەشقەرى ۋە ئاتاقلىق جەررراھ مۇھەممەد ھەيدەر قەشقەرى قاتارلىق ئاتاقلىق ئالىملار قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئىلىم تەھسىل قىلىپ ئاندى. شۇڭا، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئىلىم - مەرىپەت ئىشلىرى دەل مۇشۇ ئاساستا راۋاجلاندى.

سۇلتان سەئىد خان ۋە ئۇنىڭ قابىل ۋارىسلىرىدىن بولغان ئابدۇرېشىتخان، ئابدۇكېرىم خان، ئابدۇللاخان قاتارلىق ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن مەرىپەتپەرۋەر، دانا خانلاردىن ھېسابلىنىتتى. ئۇلار ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتكە بىرقەدەر ئەھمىيەت بېرەتتى، ئىختىساس ئىگىلىرىنى قەدىرلەيتتى. شۇڭا، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالدىنقى ۋە ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە نۇرغۇنلىغان ئالىملار پېتىشىپ چىقىپ، خەلقىمىزگە مول مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قالدۇرغان. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىمىزغا قالدۇرغان قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدە ئۆزىگە تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە.

ھەممىگە ئايانكى، ئىلىم - پەن جەمئىيەت تارىخىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ئىنقىلابىي كۈچ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مەلۇم بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك

قىلىدىغان مۇھىم بەلگىدۇر.

ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىنسانلار نەچچە مىڭ يىللار توپلىغان ئىلىم - پەن بىلىملىرى ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ۋاستىسى، شۇنداقلا مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ قىممەتلىك بايلىقىدۇر. كىشىلەر ماددىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ تەجرىبىسىنى توپلاپ، ئەقىل پاراسىتى ۋە ماھارىتىنى يېتىلدۇرۇپ ماڭىدۇ ۋە ئۇنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە داۋاملاشتۇرۇپ ئىنسانلارنىڭ ئورتاق مەنىۋى بايلىقىغا ئايلاندۇرىدۇ.

بىز مەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن ماددىي مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىدىن قارىغىنىمىزدەك بىرەر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشىغا قاراشتا ئالدى بىلەن شۇ مىللەتنىڭ ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ قانداقلىقىغا قارىشىمىز كېرەك. شۇنداق ئىكەن، بىز سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئىلىم - پەن مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم نامايەندىلىرى سۈپىتىدە شۇ دەۋردىكى مۇنەۋۋەر شەخسلەر تەرىپىدىن يازىلغان ئىلىم - پەن ھۇۋەپپەقىيىتىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرلىك بىر نەچچە ئەسەرلەرنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشىمىز كېرەك.

سەئىدىيە دەۋرىدە يېتىلگەن پاراسەت ئىلمىي، داڭلىق تارىخشۇناس ۋە شائىر مىرزا ھەيدەر كوراگانى (ئەدەبىي تەخەللۇسى «ئايباز شىكەستە») «جاھاننامە» داستانى بىلەن «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسەرلەرنى يازغانىدى. «جاھاننامە» ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىش مەزگىلىدە يېزىلغان بولۇپ، بۇ ئەسەر XVI ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. بۇ داستان ئۇيغۇر كلاسسىك داستانچىلىقى تەرەققىياتىدا بىر نامايەندە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاپتور داستانىنىڭ سيۇژىت قۇرۇلمىسىنى خەلق چۆچەك لىرى ئاساسىغا قويۇپ، يۇكسەك فانتازىيە كۇچى ئارقىلىق رىئاللىقنى بىرلەشتۈرگەن. بۇنىڭدىن بىز ئاپتورنىڭ بەددئسي تەپەككۇرىنىڭ چوڭقۇر ۋە يۇقىرى ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن تونۇش ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ بەددئسي ماھارىتىنى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسىدا جارى قىلدۇرۇشقا ماھىر بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

مىرزا ھەيدەر كوراگانى«تارىخي رەشىدى» ناملىق ئەسىرىنى كەشمىرده ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغان يىللاردا (1541 — 1545) يېزىپ چىقتى. «تارىخى رەشىدى» ئىككى تومىلۇق ئەسەر بولۇپ، بىرىنچى تومى ھىجرىيە 948 - يىلى (1541 — 1542)، ئىككىنچى تومىنى ھىجرىيە 952 - يىلى (1545 — 1546) يېزىپ پۈتتۈردى.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ بىرىنچى تومىدا تۇغلۇق تېمۇرخان (1329 — 1363) ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرى ئىسەن بوغاخان (1330 — ؟) خىزىر خوجا (مىلادى 1383 — 1399 - يىللىرى تەختتە)، شەمئى جاھان (مىلادى 1399 — 1335 - يىللىرى تەختتە)، ئوۋەيسىخان (مىلادى 1418 — 1428 - يىللىرى تەختتە)، سۇلتان يۇنۇس خان (مىلادى 1417 — 1414 - يىللىرى تەختتە)، سۇلتان مەھمۇدخان (1463 — 1508)، سۇلتان ئەخمەت خان (1408 — 1565)، مەنسۇرخان (؟)، سۇلتان سەئىدخان (1433 — 1586)، ئابدۇرېشىتخان دەۋرى (؟ — 1545) گىچە بولغان تۇپتوغرا ئىككى ئەسىردىن ئارتۇق دەۋردىكى تارىخ مۇپەسسەل يېزىلغان.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىككىنچى تومىدا ئاپتور مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ ھىجرىيە 906 - يىلى (1500 — 1501)

تاشكەنتته دۇنياغا كېلىشى، ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ۋە ئۆز نەسلىڭ تارىخىي كەچۈرمىشلىرى، تارىخى پائالىيەتلىرى، ئۆزبېك ھۆكۈمدارى شەيبانىخاننىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى، ئۇنىڭ قىرغىنچىلىقى قاتارلىق مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر، زوھىرىدىن مۇھەممەت بابۇر شاھ (1483 — 1530) ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرىغا دائىر تەپسىلىي تارىخىي مەلۇماتلار، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلارغا قاراشلىق ۋىلايەت ۋە شەھەرلەر، بۇ يەرلەردىكى ئاھالىنىڭ مەدەنىي ھاياتىغا دائىر مەلۇماتلار، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇغراپىيىۋى يەر ـ جاي ئىسىملىرى، مىللەتلەر ئىنتىوگرافىيىسى، شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقى قىسىملىرىنىڭ جۇغراپىيىسى ۋە قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار، موغۇلستانىنىڭ زېمىن دائىرىسى، موغۇل قەبىلە ۋە خانلارنىڭ شەجەرىسىگە ئائىت مەلۇماتلار بېرىلغان.

«تارىخى رەشىدى» دە جانىبەك، قاسىمخان، مەماشىخان، تاھىرخان قاتارلىق قازاق خانلىرىنىڭ تارىخى توغرىسىدا بولۇپمۇ قاسىمخان بىلەن سۇلتان سەئىد خانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت توغرىسىدا، خىلىل سۇلتان (سۇلتان سەئىدخانىنىڭ قېرىندىشى) نىڭ قىرغىزلار ئارىسىدىكى ئىش ـ ئىزلىرى توغرىسىدا مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئەسەرنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا يەنە تەبەت، كەشمىر ۋە بەدەخشان قاتارلىق جايلارنىڭ ئاھالىسى، جۇغراپىيىۋى ئەھۋالىغا ئائىت مەلۇماتلار، ئافغانىستان، شىمالىي ھىندىستان قەبىلىلىرى توغرىسىدا قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار بېرىپ قالدۇرۇلغان.

«تارىخى رەشىدى» دە يەنە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولغان بۇخارا، خۇراسان، ھىرات شەھەرلىرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئائىت مەلۇماتلارمۇ بېرىلگەن. ئاپتور ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن يۇكسەك ۋە پەخرلىك

ئورۇن تۇتقان شانلىق نامايەندە ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۇنىڭ بۇ ئىسىملىك «ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن بولۇپ، ئاتىسىنى كىچىك باخشى» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى، «ئۇ قەمەتلىك ئۆمرىنىڭ تامامىنى تاتلىق ۋە ياخشى ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزگەن. ھېچقانداق كىشى ئەلشىر ناۋايىدەك كۆپ ھەم نەتىجىلىك ئىش قىلىشقا مۇيەسسەر بولالمىغان» ① دەپ ئالاھىدە تىلغا ئالغان.

مىرزا ھەيدەر كوراگان «تارىخى رەشىدى» دە بىزنى ھەربىي ئىشلىگە دائىر نۇرغۇن ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن. ئۇ ئۆسمۈر چېغىدىلا 1513 - يىللىرى شەيبانىخان خارەزمگە ھۇجۇم باشلىغاندا، بابۇرغا ھەمراھ بولۇپ شەيبانىخانغا قارشى ھەربىي يۈرۈشكە قاتناشقان. 1514 - يىلى مىرزا ھەيدەر كوراگانى سۇلتان سەئىدخان بىلەن بىللە قەشقەردىكى مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەشتىكى كۆرەشلەرگە قاتناشقان شۇنداقلا 1516 - يىلى، سۇلتان سەئىدخان بىلەن مەنسۇرخان ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ئىشىنى كونكرېت بېجىرگەن. سەئىدىيە ئوردىسىغا ۋەكالەتەن قىرغىزلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش سۆھبىتىگە قاتناشقان. سەئىدىيە خانلىقى قوشۇنىنىڭ تىبەت، لاداخ، كەشمىر، بەدەخشان قاتارلىق جايلارغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىگە قوماندانلىق قىلغان ۋە مۇشۇ جەريانىدىكى ستراتېگىيە ۋە تاكتىكا مەسىلىلىرىگە دائىر ئىشلارنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى قاراشلار بىلەن بايان قىلغان. بۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئۇرۇش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن زور ئەھمىيەتە

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىزما.

گه ئىگه.

«تاريخى رەشىدى» نىڭ بىرىنچى تومى 180 بەت، ئىككىنچى تومى 498 بەت بولۇپ، جەمئىي 678 بەت، «تاريخى رەشىدى» نىڭ ئىلمىي قىممىتى شۇ يەردىكى، مىرزا ھەيدەر كوراگانى ئۆز دەۋرىنىڭ سىياسىتىدە ۋە ئىلمىي ساھەسىدە زور رول ئويناغان مۇھىم دۆلەت ئەربابىدۇر. ئۇ ئۆز زامانىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن جايلارنى، مەسىلەن، قەشقەر، ھىرات، خۇراسان، سەمەرقەند، تىبەت، لاداخ، كەشمىر، بەدەخشان، پاكىستان قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تارىخىدىكى مۇھىم ۋەقەلەرگە ئۆزى بىۋاستە قاتناشقان. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان جايلارنى ئارىلاپ، توپلىغان ئىشەنچلىك بىرىنچى قول ماتېرىيال، ھۆججەت، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق رەتلەپ كېيىنكىلەر ئۈچۈن تولىمۇ قىممەتلىك بولغان بۇ ئىلمىي ئەسەرنى يېزىپ قالدۇرغان. مىرزا ھەيدەر كوراگان «تاريخى رەشىدى» نى يېزىشتا يەنە مەۋلانا شەرىپىدىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەر نامە» دېگەن ئەسىرىدىن ۋە «مۇنتەخەب ـ التۋارىخ»، «مەجمەئ ئۇتتۋارىخ»، «جامى گىتى نامای» (ئالەمنى كۆرسەتكۈچى جام) «تاۋارىخ كىزىدە»، «نۇسرەتنامە»، «تاۋارىخ قەدىمە ۋە تاريخ جەدىيە» قاتارلىق تارىخىي ئەسەرلەردىن پايدىلانغان. بىراق، بۇ ئەسەرلەردە چىگگىزخاندىن تۇغلۇق تېمۇرخانغىچە بولغان تارىخىي دەۋرگە ئائىت مەلۇماتلار بىرىلىپ، تۇغلۇق تېمۇرخاندىن كېيىنكى خانلارنىڭ تارىخى شەرھلەنمىگەنلىكى ئۈچۈن، مىرزا ھەيدەر كوراگان تۇغلۇق تېمۇرخاندىن كېيىنكى تارىخنى بايان قىلىش مەقسىتىدە «تارىخىي رەشىدى» نى يازغانىدى.

ئاپتور ئۆز ئەسىرىگە «تارىخى رەشىدى» دەپ نام

قويغانلىقىنى مۇنداق چۈشەندۈرگەن: مۇغۇل خانلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى تۇغلۇق تېمۇرخاندىن باشلاندى، تارىخنىڭ نامىنى «تارىخى رەشىدى» دەپ ئاتىشىمدىكى بىرىنچى سەۋەب، تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ مۇسۇلمان بولۇشى مەۋلانا رەشىددىننىڭ تەۋسىيىسى بىلەن بولدى؛ ئىككىنچى سەۋەب، تۇغلۇق تېمۇرخاندىن ئىلگىرى بۇراق خان، ئۇنىڭدىن كېيىن كىپەك خانلار مۇسۇلمان بولغان بولسىمۇ، ئەمما خەلقنىڭ مۇسۇلمانچىلىقى راۋاج تاپمىغانىدى. ئۇلار پۇرسەت بولسىلا ئارقىغا قايتىپ ئىسلام دىنىدىن چەتلەشكە ئۇرۇناتتى. ئەممە، تۇغلۇق تېمۇرخان مۇسۇلمان بولۇشى بىلەن تەڭ ئىسلام دىنى موغۇللار ئارىسىدا يىلتىز تارتىپ ئومۇملاشتى. بۇ تارىخ ئۇنىڭ نامىنى بايان قىلىش بىلەن باشلىنىدىغانلىقتىن «رەشىدى» دەپ ئاتاشنى لايىق كۆردۇم؛ ئۇچىنچى سەۋەب، بۇ خانلارنىڭ ئاخىرى ئابدۇرېشىتخان بولۇپ، بۇ تارىخ ئۇنىڭ ئۇچۇن يېزىلىۋاتىدۇ. مۇشۇ ئۈچ سەۋەب بىلەن بۇ تارىخ «تارىخي رەشىدى» دەپ ئاتالدى. ①

«تارىخي رەشىدى» پارس تىلىدا يېزىلغان. كەشمىر كۈتۈپخانىسىدا مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىسى ساقلانغان، كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى ۋە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىلىرى، «ئالتۇن ھەل بېرىپ ئىشلەنگەن» بىرقانچە خىل نۇسخىلىرى قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، كۇچا ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقالغانىدى. كېيىنكى چاغلاردا فرانسىيە، گېرمانىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى شەرقشۇناسلار ئارقىلىق ھەر خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ دۇنياغا تارالغانىدى.

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

«تاريخي رەشىدى» نىڭ پارس تىلىدا يېزىلغان ئەسلى قول يازما نۇسخىسى (كەشمىر نۇسخىسى) 1948 - يىلى كەشمىردىكى بىر قېتىملىق ھادىسىدە يوقىلىپ كەتكەن، ئافغانىستاندىكى كابۇل مائارىپ ئىدارىسىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىككىنچى تومىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ساقلانماقتا. مەشھۇر شەرقشۇناس دىنسۇن روسى تەرىپىدىن تېپىلغان مۇكەممەل بىر نۇسخىسى ئۇلۇغ برىتانىيە مۇزېيىنىڭ Add 24090 نومۇرلۇق كاتالوگىدا ساقلانماقتا. بۇ نۇسخىنىڭ قاچان، قەيەردە، كىم تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق بىر خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. پەقەت باش تەرىپىدىكى بوش قالغان بەتتە بۇ نۇسخىنىڭ ھىجرىيە 1145 - يىلى (1732 — 1733)، مىرزا مۇھەممەت مۇئىتەمىدخان دېگەن بىر زاتنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان. بۇ خاتىرىگە قارىغاندا، بۇ نۇسخىنىڭ مىلادى 1732 - يىلىدىن بۇرۇن كۆچۈرۈلگەنلىكى مەلۇم، «تارىخى رەشىدى» قەشقەردە مۇللانىياز ئاخۇن خوتەنى تەرىپىدىن ھىجرىيە 1102 - يىلى (1690— 1691)، تۇنجى قېتىم ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

× × ×

ئاتاقلىق مۇقامشۇناس ۋە شائىرە ئامانىنىساخان (1534 — 1567) ئەدەبىي تەخەللۇسى — نەفىسە، ئۇ سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ خانىشى ئىدى. ئۇ كىچىكىدىنلا ئاتىسىنىڭ قولىدا تەربىيىلىنىپ، مۇقامشۇناس، ئەدەب بولۇپ يېتىشىپ چىققان. ئۇنىڭ «دىۋان نەفىسە»، «ئەخلاق جەمىلە» نامىلىق دىداكتىك ئەسەرلىرى ۋە «شۇرۇلتۇلۇپ» (قەلبلەر كېڭىشى) ناملىق ئىستىتىك ئەسەرلىرى بار.

× × ×

يۇسۇپ قەدىرخان ئۇيغۇر كلاسسىك مۇقاملىرىنى ئىگە

لىگەن ئۇستا مۇقامچى ۋە شائىر بولۇپ، سەئىدىيە دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىدە زور رول ئويناغانىدى. ئۇ- نىڭ شېئىرلار توپلىمى «دىۋان قەدىرى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇردۇر. ئۇ راۋاپنى ئىسلاھ قىلغان ۋە «ھەشتار» نامىلىق سەككىز تارلىق چالغۇ ئەسۋابىنى ئىختىرا قىلغان. ئۇ «ۋەسال» نامىلىق بېيتى مۇقامنى ئىجاد قىلغان. «خۇراسان، خارەزم، ئىراق قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن كۆپلىگەن مۇزىكانت، تالىپلارغا دەرس ئۆتكەن» ئىدى.

× × ×

«تارىخنامە — ئابدۇرېشىتخان» نامىلىق ئەسەر ھىجرىيە 951 - يىلى (1544 — 1545)، نامەلۇم بىرەيلەن تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ھىجرىيە 1035 - يىلى (1627 — 1626)، مۇھەممەت نىياز ئاخۇن تەرىپىدىن كۆرۈلگەن.

مىرزا فازىل جۇرراس ئوغلى مەھمۇد جۇرراس يەنى شاھ مەھمۇد جۇرراس (1626 — 1696) سەئىدىيە خانلىقىدا مىرزا ھەيدەر كوراگانىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يەنە بىر ئاتاقلىق تارىخچىدۇر. ئۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى يەكەندىكى بىر مەدرىسە ئىلىم تەھسىل قىلغان. شاھ مەھمۇد جۇرراس «تارىخ» نامىلىق ئەسىرنى مىلادى 1672 - يىلدىن 1676 - يىلىغىچە بولغان ۋاقىتتا يەكەندە يېزىپ چىققتى (ھازىر ئۇيغۇر قول يازمىلار كاتالوگىدا ۋە ئىچكى قىسىم- دىكى تارقىتىلغان «تارىخىي رەشىدى — زەيلى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان تارىخ دەل مەھمۇد جۇرراس تەرىپىدىن يېزىلغان). شاھ مەھمۇد جۇرراسنىڭ ئىككىنچى ئەسىرى: «بىلىم ھەۋەسكار- لىرى دوستى» نامىلىق ئەسىرى مىلادى1696 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ھازىر ئەنگلىيە ئوكسفورد كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

شاھ مەھمۇد جۇرراسنىڭ «ئانىس ئال تالىبىن» دېگەن

يەنە بىر ئەسىرىمۇ بار. بۇ ئەسەر سەئىدىيە خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن يېزىلغان. بۇ كىتابتا ئاساسەن سەئىدىيە خانلىقىدىكى قارا تاقىيلىقلار بىلەن ئاق تاقىيلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنىڭ ئۆتمۈشى خاتىرىلەنگەن.

شاھ مەھمۇد جۇرراس يازغان «تارىخ» مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ «تارىخىي رەشىدى» ئەسىرى يېزىلغان دەۋردىن كېيىنكى دەۋرنى يەنە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىكى بىر پۈتۈن تارىخنى يورۇتۇپ بەرگەن قىممەتلىك قولىيازما ماتېرىيال بولۇپ، ئۇنىڭدا سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئابدۇكېرىم خان، مۇھەممەت خان، ئابدۇللاخان ۋە ئاقباشخان دەۋرلىرىدىن ئىبارەت بىر ئۇزۇن تارىخىي دەۋردىكى ئىشلار، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يېمىرىلىشىگە سەۋەبچى بولغان خوجىلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە كەلتۈرۈپ بەرگەن ئېچىنىشلىق كۈلپەتلىرى، خوجىلارنىڭ ئامىنى خورىتىش پاتقىقىغا تىققانلىقى، جۇڭغارىيە ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بىرلىشىپ سەئىدىيە خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغانلىقى قەدەر بولغان دەۋرلەر يورۇتۇپ بېرىلگەن.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئەدەبىيات ساھەسىدە «خۇلقى» (ئەدەبىي تەخەللۇسى)، شائىر ھەنىفى ① (ئەدەبىي تەخەللۇسى)، ئاخۇن مۇللا شاھ خوجا، بابا خوجا ئاخۇن خوتەنى، مۇھەممەت ئىمىن زىھنىي، مۇللا ھەبىب، مۇللا ئاتىپ مۇللا قازى ئاخۇن، مۇللا جۇنۇنى خوجا، مۇللا فازىل مىرزا شاھ خوجا قاتارلىق ئەدىبلەر، شائىرلار مەيدانغا كەلگەنىدى.

مۇھەممەت سىدىق زەلىلى يەكەندىكى خانلىق مەدرىسىتە ئوقۇغان، ئۇنىڭ «تەزكىرەئىي خوجا مۇھەممەت بوزۇرۇكتۇار» دېگەن ئەسىرى بىلەن «سەپەرنامە» قاتارلىق داستانى بىزگە

---

① مۇللا مۇسا لىخ قەشقىرى: «قەشقەر تارىخى» قولىيازما.

چه يېتىپ كەلگەن. ئۇ يەنە ئۇستا «مۇغەنىي» (مۇزىكانت) ئىدى.

ئۇيغۇر شائىرى خارابائى (ئەسلى ئىسمى مۇھەممەت بىنىي خارابائى) مىلادى 1628 - يىلى، ئاقسۇنىڭ چوغتال كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئوقۇپ بىلىم ئالغان، ئۇنىڭ «كوللىيات مەسنەۋى خارابائى» دېگەن 1300 مىسرادىن تەشكىل تاپقان بىر يىرىك ئەسىرى بىزگە يېتىپ كەلگەن.

خىرقىتى مىلادى 1634 - يىلى قەشقەردىكى تازغۇنىڭ باغچا يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىدە 16 يىل ئوقۇپ بىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ «مۇھەممەت نامە» ۋە مېھنەتنامە» ناملىق داستانى ۋە «غەزەللەر دىۋانى» قاتارلىق قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

گۇمنام قەشقەرى(ئاتىسىنىڭ ئىسمى خوجام قولى) شائىرنىڭ تۇغۇلغان يىلى بىزگە مەلۇم ئەمەس، ئەمما ئۇنىڭ بابا-رەھىم مەشرەپنىڭ غەزەللىرىگە تەقلىت قىلىپ يازغان شېئىرلىرىدىن قارىغاندا مەشرەپتىن خېلىلا ياشراق بولۇشى مۇمكىن. گۇمنام قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان.

× × ×

ئۇيغۇر خەتتاتلىقى — ئۇيغۇر خەلقىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مىللىي ئەنئەنىۋى گۈزەل سەنئەت تۈرى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر خەتتاتلىقىدىكى يېڭىچە شەكىلنىڭ خىلمۇ خىل چىرايلىق خىللىرى يېڭىلاندى، ئىجاد قىلىندى.

ئۇيغۇر خەتتاتلىقىدىكى «نەسىخ — تەئلىق»، «خەتتى

سولۆس»، «رۇقاقى»، «مۇھەتدق»، «كۇفى»، «سىياقەت» قاتارلىق خىلىۋ خىل ھۆسنىخەت شەكلى مۇشۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن، تېخىمۇ پىشقانىدى. شەكىللىرى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن راۋاجلانغانىدى. سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرغۇچى سۇلتان سەئىدخان «ئۇيغۇر خەتتاتلىقىدا ئەڭ گۈزەل دەپ ئاتالغان «نەسىخ ــ تەئلىق» شەكلىدە يېتىلگەن خەتتات» سانالاتتى. ئابدۇرېشىتخان ئۇيغۇر خەتتاتلىقىنىڭ ھەممە شەكلىنىڭ ماھىرى ئىدى. مىرزا ھەيدەر كوراگانى خەتتاتلىقتا ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان خەتتات ئىدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئوردىسىدىكى باش پۈتۈكچى شاھ سەئىد ئالىم ھەم شائىر، ھەم خەتتاتلىق پېشۋالىرىدىن ئىدى. ئوردىنىڭ مۆھۈر، تامغا، ئالاقە، ھۈججەتلىرى مەدرىس، گۈمبەز مۇنار تاملىرى، قەبرە تاشلىرى ھەتتا مەدرىسلەرنىڭ دەرسلىك كىتابلىرى، مەكتەپلەردە ئوقۇلىدىغان ئەسەرلەرھۆسنىخەت نۇسخىلىرى بىلەن يېزىلاتتى. شۇنداقلا ئۇنۇمۇرسال ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بولغان خانلىق مەدرىسلەرگە مەكتەپلەرگە مۇدەررىسلىككە ھۆسن خەتتە يېتىلگەن سەنئەتكارلاردىن قويۇلاتتى. سەئىدىيە خانلىقى دەۋردە خەتتاتلىق سەنئىتىنى بىلمىگەن كىشىلەر تولۇق بىلىم ئىگىسى دەپ ھېسابلانمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خىلمۇ خىل خەتتاتلىق شەكىللىرى تەرەققىي قىلىپ بىر تۈرلۈك ئىلىم سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم قورالى بولۇپ قالغانىدى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋردە خەتتاتلىق بىلەن بىر قاتارda نەققاشلىق، رەسساملىق ئىشلىرىمۇ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى. مىرزا تېنىبەگ شۇ زاماندا مەشھۇر خەتتات بولۇپلا قالماي، بەلكى نەققاشچىلىق ماھىرى ئىدى. ئۇ نەققاشچىلىق ئىلمىدە يېگانە بولۇپ، نادىر ئەسەرلەرنى ھەرخىل نەقىشلەر بىلەن بېزەپ، كىتابلارنىڭ مۇقاۋا، بەتلىرىگە ئالتۇندىن

ھەل بېرىشنى پېشىۋا بولۇپ ئونۇلغانىدى. ئۇ مىر ئەنۋەر مولا لا مۇھەممەت قاتارلىق شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەنىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى بىناكارلىق سەنئىتى ئەينىدىيە خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە يەنىمۇ ئىجادىي تەرەققىي قىلدۇرۇلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارچىلىق سەنئىتى ئومۇملاشقان گۈزەل سەنئەت بايلىقى بولۇپ، ئۇ ئويمىچىلىق، رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق، نەققاشلىق، كاھىشچىلىق شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ياسىلىش شەكلىنى ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئۆرپ ـ ئادىتى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ئىمارەتلەرگە نەقىش ئويۇش، رەسىم سىزىش، ئۆيۈ ئىچىنى زىننەتلەش، ئىمارەت ئەتراپىغا باغچا، ھەر خىل شەكىلدىكى سۇنئىي مەنزىرە ياساپ، مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرۈش ئەنئەنىسىگە ئىگە. بۇ ئەنئەنە سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ ئىجادىي يوسۇندا راۋاجلاندۇرۇلدى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرىنىڭ ياسىلىشى سەنئىتىدىكى بىناكارچىلىق سەنئىتى بىلەن يەرلىك ۋە مىللىي شەكىللەرگە ئاساسەن ئىمارەتلەرگە نەقىش ئويۇش، رەسىم سىزىش، ئۆي

قىش ئىشلەنگەندى، گۈللۈك خىش ۋە رەڭلىك كاھىشلارغا قۇرئان ئايەتلىرىنى، ئىمارەتنىڭ ياسىلىش تارىخىنى يېزىش شۇ چاغلاردا بىر مودىغا ئايلانغاندى. بۇنىڭ ئۈلگىلىرى زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى بىناكارچىلىق سەنئىتىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، شەھەر بىناكارچىلىقىدا خىش ۋە ھەر خىل گۈللۈك كاھىشلار كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەن. ئۆيلەرنىڭ ھاراق، پەرمان، جەگە، تۈۋرۈكلىرىگە نەقىش ئويۇش، تاملىرىغا گەچ بىلەن قاتۇرما نەقىش گۈللەرنى چىقىرىش، باغ ـ پەنجىرىلەرنى ئورنىتىش ئومۇملاشقان. سەئىدىيە ئوردىسى قەشقەردىكى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى بىلەن ئاتۇشتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان (ئابدۇكېرىم خان) مازىرىنى قايتا ياساتقاندا، شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر بىناكارچىلىق سەنئىتىنىڭ نەتىجىلىرى بىناكارچىلىقتا كەڭ تەدبىقلاندى.

× × ×

بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىنىڭ بىرى، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدا تىبابەتچىلىكتە يارىتقان مول تەجرىبىلىرىنى توپلاپ، رەتلەپ چىقىش ئىشىغا ئەھمىيەت بېرىلگەنىدى.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى جەريانىدا يەكۈنلىگەن ھەر خىل كېسەللىكلەرگە قارشى كۈرەش تەجرىبىلىرىنىڭ ئىلمىي يەكۈنى ئىدى.

قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا شىپاخانا، دوختۇرلار

خانا، ئاپتىكا قاتارلىق سەھىيە، ساقلىقنى ساقلاش مۇئەسسەسلىرى خېلى دەرىجىدە ئومۇملاشقان، ئۇيغۇر تېۋىپلىرى شۇ جايىنىڭ ئۆزىدىن چىقىدىغان دورىلار بىلەن تۇرلۇك كېسەللىكلەرنى داۋالاپلا قالماي، ئىچكى ئۆلكىلەردىن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، پاكىستان، تىبەت، كەشمىر قاتارلىق جايلاردىن دورىلارنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، داۋالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانىدى. ئۇزۇن دەۋردە شىنجاڭدىن چىقىدىغان سۇرۇنجان، پىلپىل، موزا، بادام، خوتەن ئىگىرى، خوتەن ئىپارى قاتارلىق دورىلار شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى سۈپىتىدە ئىشلىتىلام مەملىكەتلىرى ۋە مىللەتلىرىگە توشۇلاتتى.

قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسى، يەكەن خانلىق مەدرىسى، رەشىدىيە مەدرىسى، يېشىل مەدرىسى، يېشىل مەدرىسى قاتارلىق ئاتاقلىق چوڭ مەدرىسلەردە مەخسۇس مېدىتسىنا پەنلىرى ئوقۇتىلەتتى ۋە مۇددەرىسلىككە مەشھۇر تېببىي ئالىملار تەكلىپ قىلىنغانىدى. مەسىلەن، نۇرىدىن ئابدۇۋۇايىت زوھۇرى، شەمشىددىن ئەلى، مەۋلانا مۇھەممەت رازى قاتارلىق ھۆكۈمالار كىلىنىكىدا كېسەل كۆرگەنىدىن سىرت، يەنە ئوقۇغۇچىلارغا مېدىتسىنادىن دەرس ئۆتەتتى. بۇ مەدرىسلەردە ئەبۇ ئەلى ئىبنىسىنا (980 — 1037) نىڭ «ئەلقا نون فىت تېببى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرى، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تېۋىپ ئىمائىددىن قەشقەرىنىڭ «شەرھى ئەلقانۇن»، «شەرھى شىپا» ناملىق ئەسەرلىرى ۋە شۇ زامانلاردا ئۆتكەن تېۋىپ مۇھەممەت ئەلى ئىمىن يەركەندىنىڭ «زىيا ئۇلقۇلۇپ» (قەلب نۇرى) دېگەن ئەسىرى ئالىي ئوقۇش يۇرتلىرىنىڭ ئاساسىي دەرسلىكلىرى قىلىنغانىدى. «دەستۇرۇلئىللاخ» ناملىق چوڭ تېببىي ئەسەر سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە يەكەندە پارسچىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانىدى. بۇ كىتاب 24 باب، 256 پەسىل

گه بۆلۈنگەن، جەمئىي 840 بەت ئىندى①.

قىسقىسى، سەئىدىيە خانىلىقى دەۋرى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا يۈكسىلىش بولغان دەۋر بولۇپ، ئۇزۇنىڭ ئىككى ئەسىرگە يېقىن تارىخىدا ئىسلام — پەن ساھەسىدە ئاجايىپ مول بايلىقلارنى يارىتقانىدى. شۇ دەۋردە نۇرغۇن كەشپىياتچىلار، ئالىم، تارىخشۇناس، ئەدەبىيات شائىر، تەرجىمە شۇنداقلار ۋە مول ئىلمىي قىممەتكە ئىگە نۇرغۇن بىباھا ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەنىدى. بۇ مەدەنىي بايلىقلار ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى پارلاق نامايەندە بولۇش سۈپىتى بىلەن دۆلىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشۇلغان زور توھپە، شۇنداقلا پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭمۇ ئورتاق مەنىۋى بايلىقىدۇر.

4 — بۆلۈم يەككەن — سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق

تەسەۋۋۇپچىلىق ئۆزىنىڭ مۇددەتلىك تارىخىدا ۋۇجۇدقا كېلىش، راۋاجلىنىش ۋە كاساتلىشىش دەۋرىنى بېسىپ ئۆتتى ۋە سەئىدىيە خانلىقىدا يۈز بەرگەن نۇرغۇن مۇرەككەپ ۋەقەلەرنىڭ سەۋەبچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلدى.

ئىسلام دىنىنى مەيدانغا كېلىپ ئىككى ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، تەسەۋۋۇپچىلىق ئېنىقسى ھەرقايسى ئىسلام ئەللىرىدە پەيدا بولۇشقا باشلىدى. گەرچە ئىسلام دىنى ۋۇجۇدقا كېلىشتىن بۇرۇنمۇ تەسەۋ-

① «جۇڭگو تىببىي قامۇسى» تارماق تومى — «ئۇيغۇرچە تىبابەت قامۇسى» 1 — تۇم، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى، ئورۇمچى، 1985 — يىل نەشرى.

ۋۇپچىلىقنىڭ ئايرىم، ئەمما سىستېمىلاشمىغان كۆرۈنۈشلىرى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنى ۋۇجۇدقا كېلىپ ئىككى ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋچى سىنىپلارنىڭ ئەمگەكچىلەر ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن زۇلۇمىنىڭ كەسكىنلىشىشى نەتىجىسىدە، ئېزىلگۈچىلەرنىڭ ئەزگۈچىلەرگە قارشى نارازىلىقلىرى كۈنسايىن كۈچەيدى. «ئەمگەكچىلەر جەمئىيەتنىڭ بېسىمى ئالدىدا، يەنى ئەمگەكچىلەرنىڭ بېشىغا قورقۇنچلۇق بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ بېرىپ ۋاتقان، دەھشەتلىك زۇلۇملارنى سېلىۋاتقان كاپىتال ئالدىدا ئۆزلىرىنى ئامالسىز ھېس قىلاتتى. مانا بۇ دىننىڭ ھازىرقى ئەڭ چوڭقۇر مەنبەسىدۇر.» («لېنىن تالالانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 378 - بەت) تەسەۋۋۇپچىلىقمۇ دەل مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا مەيدانغا كەلدى، تەرەققىي قىلدى. ئاخىرى سىستېمىلاشقان بىر تۈرلۈك ئىدېئالستىك پەلسەپىۋى پىكىر ئېقىمغا ئايلاندى.

تەسەۋۋۇپچىلىق XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈرلۈك ئىجتىمائىي ۋاستىلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق قەدىمقى ھىندىستان قاتارلىق شەرقىي دۆلەتلەرنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق ئىدىيىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. تەسەۋۋۇپچىلىق ئىچىدە ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. جەھرىيە سۇلۇكى. ئۇ ئەڭ دەسلەپتە ئىراندا يۈسۈپ ھەمەدانىي تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە ئابدۇقادىر جىلانىي (1077 — 1160) ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىشىلەر جەھرىيە سۇلۇكىنى ئابدۇقادىر جىلانىنىڭ نامى بويىچە «قادىرىيە سۆزلۈكى» دەپمۇ ئاتايدۇ.

جەھرىيە سۇلۇكىنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، بۇنىڭدا سوپىلار ھالقا شەكىلدە يىغىلىپ «ھۇ - ھۇ» دەپ سەكرەپ، ئىبادەت قىلىدۇ، جەھرىيە سۇلۇكى كېيىنكى دەۋر-

لەردە ئىران، ئىراق، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، سەمەرقەنـد قاتارلىق جايلارغا تارقالدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن يەنـە سەئـىـ دىيە خانلىقىدىكى يـەكەن، قەشقەر، خوتەن، لوپ، قارىقـاش قاتارلىق جايلارغا تارقالدى.

2. چىستىيە سۇلۇكى. ئۇ ئەڭ دەسلەپتە مـەۋلانـە جالا-لىددىن رومى (1270 — 1274) تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. كېيىن، ئۇنىڭغا سەمـەرقەندنـىڭ دېھىقان جـايـىـدىن چىققان مەۋلانە مۇھەممەت چىستى دېگەن كىشى ۋارىـسـلىـق قىلغان. كېيىنكى دەۋرلەردە سەئىدىيە خانلىقىغا «چـىـسـتـىـيـە سۇلۇكى» نامى بىلەن تارقالغان.

چىستىيە سۇلۇكىدىكى سوپىلار ئۆي ياكى خانـقـاغـا يىغىلىپ داپ، سۇناي، ساپايە، تەمبۇر، دۇتـار قـاتـارلـىـق سازلارنى تەڭكەش قىلغان هالدا هۆكمەت ئوقۇپ، يـىـغـى - زارى قىلىشىدۇ. ئىبادەت قىلىپ خۇداغا سېغـىـنـىـدۇ. بـۇنـى «خۇداغا ئىبادەت قىلىش» دەپ ئاتىشىدۇ.

3. سوهىرۋەردىيە سۇلۇكى. بۇ سـۇلۇك شـەيخ نەجمىدىن باغدادى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان بولغاچـقـا، ئۇنـىـڭـغـا «شەيخ نەجمىدىن سۇلۇكى» دەپمۇ نام بېرىـلـگـەن. شـەيـخ نەجمىدىن باغدادى 1216 - يىلى خارەزىم شاه تەرىپـىـدىـن ئۆلتۈرۈلگەن. شەيخ نەجمىدىن سۇلۇكـى XII ئەسـىـردە شىنـجاڭغا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كىرگەن، ئەبۇ ياقۇپ يۈسۈپ ئەلپۇ-زەنجىردىن ئەلاھەمەدانى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان تەرىقەتكە تەۋە ئىدى. مۇشۇ سۇلۇكنىڭ ئىشانلىرىدىن هازىرغىچە كىشـى لەر نەزىردە «ئەۋلىيا» دەپ هېسابلانغان هېكسم ئاتا، خـوجـا ئەخمەت يەسەۋىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

4. خۇپىيە سۇلۇكى. ئۇ ئەڭ دەسلەپ ئەرەبستـانـىـڭ شام شەهىرىدە ئوبۇل هاشىم (767— ?) تەرىپىدىـن ئـىـجـاد قىلىنغان. خۇپىيە سۇلۇكى شام ئارقىلىق قۇددۇس (ئېرۇسالىم)،

يەمەن، مسىر، ئىراق، ئىران، مەككە، مەدىنە ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارغا تارقالدى. كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قەشقەر، يەكەن، خوتەن رايونلىرىغا كەڭ تارقالدى.

خۇپىيە سۈلۈكىنىڭ مۇخلىسلىرى ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى مەخپىي ئېلىپ بارغانلىقتىن «خۇپىيە سۈلۈكى» دەپ ئاتالغان. مۇرىتلار سوپىنىڭ باشچىلىقىدا خالىي بىر يەرگە يىغىلىپ ئولتۇرۇپ ئاھ ـ زارىنى «خۇدا» غا بىلدۈرۈپ، «خۇدا» نى يادلايدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان ھەزرىتى نەخشىبەندە خۇپىيە سۈلۈكىگە ۋاريسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى «دىل زىكىرى» دەپمۇ ئاتىغان. شۇڭا، كېشىلەر ئۇنى «نەخشىبەندىيە سۈلۈكى» دەپمۇ ئاتايدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسەۋۋۇپچىلىق ئىچىدە نەخشىبەندىيە ئېقىمى باشقا تەسەۋۋۇپچىلىق ئېقىملىرىدىن بەزى دۇنيا قاراش مەسىلىلىرىدە مۇئەييەن دەرىجىدە پەرقلىنىدىغان بولغانلىقتىن، شۇ دەۋرىدىكى نۇرغۇن ئىسلام پېشىۋالىرى، ئالىملىرى، ئەدەب، شائىرلىرى نەخشىبەندىيە سۈلۈكىگە كىرگەنىدى. مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى «سەئىددىن قەشقەرىنىڭ مۇرىتى، سەئىددىن قەشقەرى مەۋلانازامىدىن خامۇشنىڭ مۇرىتى، بۇ زات خوجا ئولائىددىن ئەتتارنىڭ مۇرىتى، بۇ زات خوجا باھائىددىننىڭ مۇرىتى ئىدى. بۇ خوجا نەخشىبەند دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى.»① ئابدۇراخمان جامىنىڭ شاگىرتى ھەزرىتى مەخدۇمى نۇرامۇ نەخشىبەندىيە سۈلۈكىگە ئېشىقاد قىلغانىدى. ھەزرىتى مەخدۇمى نۇرانى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى داڭلىق تەرىقەت پېشۋاسى بولغان ھەزرىتى خوجا ئەھرار خوجا ئەبەيدۇللانىڭ مۇرىتى ئىدى، «خوجا ئابدۇلا ئەھرار

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىازما.

هىجرىيە 895 - يىلى (1490 — 1489) قۇماگىران كەنە تىبدە ۋاپات بولغان» ① ئىدى. ئۇنىڭ قەبرىسىنى سەمەرقەندتە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

نەخشىبەندىيە نامى بىلەن شۆھرەت قازانغان بۇ سۇپە لۇك كىيىنكى دەۋرلەردە سەئىدىيە خانلىقىغا كىرگەندىن كىيىن ئىسلام ئالىملىرى، شائىر، ئەدىبلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ۋە خىلى ساندىكى بىر قىسىم ئامما بىلەن سۆلۈكچىلا ئىنتىقاد قىلىشقا باشلىدى.

سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلغاندىن كىيىن، ۋەيران بولغان ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، راۋاجلاندۇرۇش ئىشىنى دۆلەت نىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك ئىشى قىلىپ تۇتتى، خەلقنى دەم ئالدۇرۇش، ھاللاندۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويدى. سەئىدىيە خانلىقى يەنە، ئىلىم — پەن ئىشلىرىغا نىسبەتەن رىغبەتلەنـ دۈرۈش سىياسىتىنى يولغا قويغانلىقتىن، ئىلىم — پەن ئىشـ لىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. كۆپلىگەن ئالىملار، ئەدىبلەر، شائىرلار دۆلەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن قەشقەر، يەكەن قاتارلىق مەركەزىي شەھەرلەرگە كېلىشكە باشلىدى. ھىجرىيە 931 - يىلى (1525 — 1524)، ھۆكۈـ مدار مەخدۇمى نۇرانى ئەنجاندىن قەشقەرگە كەلدى. ئۇنىڭدىن كىيىن قەشقەردىن يەنە يەكەنگە بېرىپ سۇلتان سەئىد خانغا ئۇستاز بولدى. ئۇ ئىسلام دىنىدىكى سۈننىي مەزھىپىنىڭ مەنەفىي مەزھىپىدە ئىدى. مەخدۇمى نۇرانى يەكەندە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كىيىن، تۇرپاندىكى مەنسۇرخانىنىڭ تەكلـ پىگە بىنائەن، تۇرپان — چالىش (قارا شەھەر) قاتارلىق جايلاردا ئۇچ يىل تۇرۇپ، يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇ مىلادى 1532 - يىلى ھىندىستان ئارقىلىق ماۋارا ئۇننەھرگە

① گىرمان ۋامبىرى: «بۇخارايا خۇدماۋارائۇننەھر تارىخى»، 2 - جىلد، 1924 - يىلى موسكۋا ئۇيغۇرچە نەشرى.

قايتتى. مەخدۇمى ئۇرانى سەئىدىيە خانلىق ھاكىمىيىتىنى دەۋرلىرىدە نەخشىبەندىيە تەلىماتىنى تەرغىب قىلدى.

«خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزۇرۇك ۋار» نامى بىلەن شۆھرەت قازانغان. خوجا مۇھەممەت شېرىپ ھىجرىيە 942-يىلى (1535 — 1536)، سەمەرقەنددىن قەشقەرگە كېلىپ ئاتۇشتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا يەتتە يىل شەيخلىق قىلدى. ھىجرىيە 984 - يىلى (1576 — 1577) خوجا مۇھەممەت شېرىپ يەكەندە ۋاپات بولدى. «ئۇنىڭ شاگىرتى مۇھەممەت ۋەلى سوپى نەخشىبەندىيە تەلىماتىغا ۋارىسلىق قىلدى» ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى.

مەخدۇم ئەزەم ھىجرىيە 856 - يىلى (1481 — 1482) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە ۋىلايىتىنىڭ كاسان دېگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ياشلىق دەۋرىدە كاساندىن تاشكەنتكە بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئاتاقلىق بىلىم يۇرتى ھېسابلانغان مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەخشىبەندىيە تەلىماتىنىڭ پىشىۋاسى بولغان خوجا ئەھرارنىڭ مۇرىتى ئىدى، ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن مەخدۇم ئەزەم نەخشىبەندىيە سۇلۇكىنىڭ ئاساسلىق تايانچىسى بولۇپ، ئۇ تاكى ھىجرىيە 949 - يىلى (1542 — 1543) ۋاپات بولغانغا قەدەر بۇ سۇلۇككە باشچىلىق قىلغان.

مەخدۇمى ئەزەم نەخشىبەندىيە تەلىماتىنىڭ مۇھىم ئەزەرىيەچىسى ئىدى. ئۇ تەسەۋۋۇپچىلىققا ئائىت ناھايىتى كۆپ كىتابلارنى يازغان، ئوتتۇرا ئاسىيادا يېزىلغان دانىشمەنلەر ھەققىدىكى نۇرغۇن تەزكىرە ۋە ئەسەرلەردە ئۇنىڭ يازغانلىرى ئاساسلىق سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇ ئىسلام دىنى ئەزەرىيىسىگە ۋە ئەمەلىي مەسىلىلەر توغرىسىدا 30 پارچىغا يېقىن مەكتۇپ (رىسالە) لەرنى يازغان، ئۇنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى چەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئىنىس

ئىستۇتىدا ئۇچ دىۋانى ساقلىنىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە بىر دىۋانى 668 بەتلىك بولۇپ، بۇ دىۋانغا ئۇنىڭ 31 پارچە ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن.

مەخدۇمى ئەزەمنىڭ «سوپى مەزھەپ» نۇقتىسىنەزەرى مۇلايىم پان ئىلاھىيەتچىلىكى (پانتىزم) گە يېقىنراق كېلىدۇ. ئۇ: «سوپىلار داۋاملىق خانقادا ئولتۇرۇۋەرمەي سىرتقا چىقىشى لازىم» دەپ ھېسابلاپ، تەركىدۇنيا چىلىقنى ئىنكار قىلىدۇ. ئۇ «تۆۋەن ئاۋازدا زىكىرى قىلىش» نى قۇۋۋەتلىسىمۇ، ئەمما يۇقىرى ئاۋازدا زىكرى قىلىشقا ۋە ساما ئويناشقا يول قويۇش لازىم، مۇزىكا بىرەملىك خۇشاللىقنىڭ سىمۋولى بولۇش كېرەك، دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ ئىدىيىسى جالالىددىن رومىنىڭ مۇلايىم ۋە ئاددىي بولۇش ئىدىيىسىگە مايىلراق ئىدى.

ئەخمەت كاسانى (مەخدۇمى ئەزەم) ھىجرىيە 940 — يىلى (1533 — 1534) قەشقەرگە كەلدى. ئۇ قەشقەردە ئىسلام دىن تەرغىباتى ۋە نەخشىبەندىيە تەلىماتىنى تارقاتتى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا قايتىپ سەپەرقەندە ۋاپات بولدى. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى مۇھەممەت ئىمىن، خوجا ئىسھاقلار ئۆزلىرىنى ئاتىسىنىڭ تەلىماتىنىڭ ۋارىسلىرى دەپ جاكارلاپ، ئايرىم — ئايرىم ھالدا «ئىشان كالان» ياكى «ئىشقىيە» (خوجا ئىسھاق) دەپ ئاتالدى. بىز ئوتتۇرا ئاسىيادا راۋاجلىنىپ، شىنجاڭغا كىرگەن تەسەۋۋۇپچىلىق ئېقىمىنىڭ ئومۇمىي جەريانىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ يەنە «ئىناقىيە»، «داۋانىيە»، «ئىشقىيە»، «ئىسھاقىيە» دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتالغانلىقىنى ئۇچرىتىمىز.

«ئىناقىيە» سۇلۇكىنىڭ ئىبادەت ئۇسۇلى مۇنداق، سوپىلار كېچىلىرى ئىبادەت ئورنىغا توپلىشىپ، ئېغىزنى چىڭ يۇمۇپ، ئۇن چىقارماي، دىماغ بىلەن زىكرى سۆھبەت قىلىپ، تاڭ ئاتقۇچە ئىبادەت قىلىدۇ.

شۇڭا ئۇلار «ئىناقىيە تەرىقەتى» دەپ ئاتالغان.

داۋانسيە سۇلۇكىنىڭ ئىبادەت ئۇسۇلى: سوفىلار ھەر پەيشەنبە ئاخشىمى ئۇلۇغلار ۋە ئەۋلىيالار قەبرىستانلىقىغا يىغىلىپ تاڭ ئاتقۇچە ئىبادەت قىلىدۇ. ئۆلۈپ كەتكەن، ئەۋلىيا «پىر» لىرىنىڭ روھىغا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ ـ تىلەكلىرىنى ئىزھار قىلىپ، ئۇلاردىن مەدەت تىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىبادىتى تاڭ ئاتقاندا يىغى ـ زارە بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. ئۇلار «داۋانىيە تەرىقەتى» دەپ ئاتالغان.

ئىشقىيە سۇلۇكى. كىشىلەر مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىمىننىڭ مەسلىكىنى «ئىشقىيە» نامى بىلەن ئاتىغان. ئىشقىيە سۇلۇكىدىكىلەر سوفىزمنىڭ تۆپ ماھىيىتىنى «ئىبادەت» دېگەن بىرلا سۆزگە يېغىنچاقلايدۇ. ئۇلار تەركى دۇنيا بولۇشنى يەنى، «جاھاندىن قول ئۈزۈپ، ئۆي ـ روزىغار تۇتماي، خوتۇن ئالماي، پەرزەنت كۆرمەي، بىر جايدا ماكانلاشماي، جايدىن ـ جايغا يۆتكىلىپ جاھاننى كېزىپ، بۇگۈن تاپقانىنى ئەتىگە قالدۇرماي، قولدىن چىقىرىۋېتىش، يەپ تۇگىتىش بىلەن ھايات كەچۈرۈش» نى تەرغىب قىلىدۇ. ئۇلار ئۆزۈ قولى، ئەمگەك بىلەن ھالال مېھنەت قىلمايدۇ. ئۇلار توپلانغان جايدا ياكى يەككە ـ يېگانە ھالدا قانغۇدەك چىلىم تارتىپ، نەشە چېكىشنى «ئىبادەت» دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ «خۇدا» غا ئاشىقلىقىنى ئىپادىلىمەكچى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى چاچلىرىنى بۇلۇشۇغچە قويىۋۇۋېتىپ، ساراڭلارچە ھايا تقا قەدەم قويغانلىقىنى «خۇدا» نىڭ ئېتىقادىغا ئۆزىنى پىدا قىلغانلىق دەپ قارايدۇ. ئۇلار مۇشۇ خىلدىكى ئۇسۇلنى «خۇداغا يېقىنلىشىش» دەپ بىلىپ ئۆزلىرىگە مۇرىت توپلاپ، ئۇلارغا ئالدى بىلەن تۇۋا ـ ئىستىغپار يازدۇرۇپ ياكى تۆۋە قىلدۇرۇپ، ئۆزلىرىگە شەرتسىز بويسۇنۇشنى داۋاملىق «پىر» ، «ئۇستاز» نى يارىتىشنى «تەرد-

قەت يولى» دەپ ئۆگىتىدۇ. بۇ يولدا (سۇپىلاردىن) ئوبدانراق خىزمەت قىلغۇچىلارنى ئۇلارغا خەلىپە قىلىپ تەينىلەپ، مۇرىت توپلاش ئۈچۈن ئۇلارنى جايلارغا ئەۋەتىپ ھەر بىر كىشىدىن بىر قانچە بارىدۇ. دېمەك، ئىشقىيە تەرىقىتىنىڭ تەشەببۇسچىسى بولغان مۇھەممەد ئىسمىنىڭ تەرغىپ قىلغانلىرى ئاتىسى مەخدۇم ئەزەمنىڭ نەخشىبەندىيە تەلىماتى ئەمەس. ئۇنىڭ باشقىچە يول تۇتقانلىقىنى ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان تەشەببۇسلىرىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

ئىسھاقىيە سۇلۇكى. مەخدۇم ئەزەمنىڭ كىچىك ئوغلى خوجا ئىسھاق تەرىقىتىنىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى، خوجا ئىسھاق ھىجرىيە 936 - يىلى (مىلادى 1529 — 1530) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسان قەلئەسىنىڭ دېھىمد دېگەن جايىدا دۇنياغا كەلگەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 3 - سۇلتانى ئابدۇ كېرىم خان دەۋرىدە، قەشقەر رايونىغا كېلىپ يەكەن، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، تىيانشان قىرغىزلىرى ئىچىدە تەرىقەتچىلىك ئەقىدىلىرىنى تەرغىب قىلغان.

ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ ئىبادەت ئۇسۇلى مۇنداق: سوپىلار كۈندۈزى يىغىلىپ ھالقا قىلىپ (چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ) قۇرئان ئوقۇيدۇ. ئاندىن خەتمە قىلىپ بولۇپ ساماغا چۈشىدۇ. «ئاھ، ۋاھ» ئۇرۇپ يىغا - زار قىلىپ، ئۆتكەن «ئەۋلىيا» «پىر»لەر ھەققىدە دۇئا — تەگبىر ئېيتىپ ئىبادىتىنى ئايىغىلاشتۇرىدۇ.

سۆز ئارا شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئابدۇكېرىم خان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە خوجا ئىسھاقنى خانلىق تەۋەسىدىن چىقىپ كېتىش تۇغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈلىدۇ. بۇ سەئىدىيە خانلىقىنى زىلزىلگە كەلتۈرىدۇ. سەئىدىيە خانلىقىدىكى ئالىملار، شائىر، ئەدىبلەر، بۇ پەرمانىنى ھىمايە قىلىدۇ. خوجا ئىسھاق سەئىدىيە خانلىقىدىن چىقىپ كېتىپ، ئۇچتۇرپان ئارقىلىق ئىسسىق كۆل ئەترابىدا قىرغىز — قازاق

لار ئىچىدە ئىسلام دىنىنى تارقىتىپ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، سەمەر قەندگە قايتىپ كېلىپ شۇ جايدا ۋاپات بولىدۇ. مۇھەممەت ئىمىن (مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى) نىڭ ئوغلى خوجا يۈسۈپ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھىدايىتۇللا خوجا (يەنى ئاپئاق خوجا) مىلادى 1638 - يىلى، نەمەنگاندىن سەئىدىيە خانلىقىغا كەلدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇللاخان خوجا يۈسۈپنى يەر - زېمىن بىلەن تەمىنلىدى. خوجا يۈسۈپ ئۆزىنى «سەئىد» نامى بىلەن ئاتاپ، ئۆزىنى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 27 - ئەۋلاد نەۋرىسى دەۋالىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئەجدادىدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاساندا پاشاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ۋە ئەرەبلەر بىلەن ھېچ قانداق قانداشلىق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. يۈسۈپ خوجا ئۆلگەندىن كېيىن، ھىدايىتۇللا خوجا قەشقەرنىڭ «ياغدۇ» ① دېگەن جايىغا ھەشىمەتلىك گۈمبەز بىنا قىلدۇرۇپ ئۇنى شۇ يەرگە دەپنە قىلدى.

ھىدايىتۇللا خوجا قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتىنى پائال تەرغىپ قىلىپ ئۆزىگە كەڭ مۇرىت توپلىدى. قايمۇقتۇرۇلغان ئاممىا ئىچىدە «خوجىلار دەرگاھىغا كېلىپ مۇرىت بولغۇچىلارنىڭ ھەر قانچە ئېغىر گۇناھى بولسىمۇ، گۇناھىنى خۇدا مەغپىرەت قىلىدۇ.» دېگەننى تەشۋىق قىلدى. بۇ چاغدا، قەشقەردە ئىسھاق خوجىنىڭ ئوغلى يەھيا خوجىمۇ ئۆزىگە مۇرىت توپلاۋاتقانىدى. بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش جىددىيلەشكەنلىكتىن، ئاممىا ئىچىدە بۆلۈنۈش ۋە بېغىلىق كېلىپ چىقىشقا باشلىدى. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ئىشقىيە مەزھىپىدىكىلەر ئاتۇشتا تۇرغانىدى. ئاتۇش

---

① «ياغدۇ» قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ مەنىسى — نۇر، روشەن، يورۇقلۇق دېگەن بولىدۇ. مۇھەممەت سادىق كاشغەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» دېگەن ئەسىرىدىن.

ئىككىشىمالى تەرىپىدە ئاق تاغ بولغاچقا، كىشىلەر تەرىپىدىن ئۇلار «ئاق تاغلىقلار» (ئاق تاقىيىلىقلار) دەپ ئاتالدى؛ ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەر قاغىلىق‌د بىگەن جايدا تۇرغان، قاغىلىقنىڭ غەربىدە قارا تاغ بولغاچقا كىشىلەر ئۇلار ئاشۇ تاغ نامى بىلەن «قارا تاغلىقلار» (قارا تاقىيىلىقلار) دەپمۇ ئاتالدى.

«ئاق تاقىيىلىقلار» بىلەن «قارا تاقىيىلىقلار» دىن ئىبارەت ئىككى تەسەۋۋۇپچىلىق ئېقىمنىڭ سەردارلىرى ئاپاق خوجا بىلەن يەھيا خوجا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئەمەلىيەتتە سەئىدىيە خانلىق ھاكىمىيىتىنى تالىشىش زىددىيىتى ئىدى.

ئاپاق خوجا قاتارلىقلار سەئىدىيە خانلىقىدا ئىچكى ئۇرۇش قوزغاپ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. دېمەك، ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى تەسەۋۋۇپچىلار سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزغان بىر ئوچۇم جىنايەتچىلەر ئىدى.

مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى نىزا پەتچىلىك نەتىجىسىدە دۇشمەنلىشىش شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا يۇرتلار ئارىسىدىكى دوستانە بېرىش - كېلىش قەتئىيىچەكلەندى. ئاق تاقىيىلىقلار ئۆز - ئارا ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ھەممە جايدا يوشۇرۇن قاتىللىق قىلىش، ئادەم ئۆلتۈرۈش بىلەن شۇغۇللاندى. ھەممە جايىنى تېررورلۇق قاپلىدى. ھىدايىتۇللا خوجا «قارا تاقىيىلىقلار»نى دەھشەتلىك باستۇرۇپ، «ئادەملەرنى ئۇرۇقى بىلەن قۇرۇتۇپ، ئادەملەرنىڭ ئىسسىق قېنى بىلەن تۇگىمەن چۆرىگەن» ئىدى. ① «ئاق تاقىيىلىقلار»، «قارا تاقىيىلىقلار» غا مۇرىت بولغۇچى ئامما ئۆز ئارا ئالاقە قىلىشمايدىغان، بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان ھەتتا ئۆز ئارا نىكاھلاشمايدىغان ئەھۋال شەكىللەندى.

① مۇھەممەد سادىق كاشغەرى «تەزكىرەئى خوجىگان» دېگەن ئەسىرىدىن.

پاکىتلار ئىسپاتلىدىكى، ئاپئاق خوجىنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىقى ۋە ئۇ تەرغىب قىلغان تەركىدۇنياچىلىق تەشەببۇسى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىرادىسىنى بىخۇدلاشتۇرۇپ، خەلقنى تەركىيدۇنياچىلىققا ئۈندەپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان بىر خىل ئەكسىيەتچىل پىكىر ئېقىمىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، ئاپئاق خوجا ئادەتتە ئۆز مۇرىتلىرىغا ئۆزىنى ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن مۆمىنلەرگە «پىر، ئۇستاز بولۇش ئۈچۈن چۈشكەن ئەۋلىيا» قىلىپ بېزەپ كۆرسىتەتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت، فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ مەنبەئى تىرىكى بولغان سوۋېت فىزىلىق مەسلىكى ۋە تەرىقىتى ئارقىلىق فېئودال روھانىيلار نىڭ جىنايەتلىرىنى ئاقلاش، ئۆزلىرىگە مۇرىت بولغانلارنى مەڭگۈ قۇل قىلىش، ئۇلارنى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەمرى - پەرمانلىرىغا ياۋاش - يۇمشاق قىلىق بىلەن بويسۇنۇشقا دەۋەت قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئۇستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە سىنىپىي زۇلۇمنى قانۇنلاشتۇرۇش ئىدى.

ئاپئاق خوجا تەركىدۇنياچىلىقنى يەنى دۇنيادىن قول ئۈزۈش دېگەننى تەرغىپ قىلدى. ئۇ ئۆز مۇرىتلىرىغا ۋە باشقا ئاممىغا يەرلەرنى خۇدا يولىدا ۋەخپە قىلىشنى تەرغىب قىلىپ نۇرغۇن مېھنەتكەشلەرنى يەر - زېمىن، ئۆي - ماكانىدىن ئايرىۋەتتى. بۇ خىل ۋەخپىلەر تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ قولىغا توپلاندى. بۇ ۋاقىتتا ۋەخپە يەرلەر ئاساسەن خوجا، ئىشانلارنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى قاتارىدا باشقۇرۇلاتتى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خېنىي يەرلىرىدىن كىرىدىغان كىرىمىگە خوجىلار ئىگە بولۇۋالغانىدى. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك مەيدانلىرى بار ئىدى. مەسىلەن: ئاپئاق خوجىنىڭ ئاتىسى خوجا يۈسۈپنىڭ يالغۇز قەشقەردىلا 42 جايدا مۈلۈك بېغى بولغان. ئاپئاق خوجىنىڭ قولىدىكى يەر - زېمىن ۋە بايلىقىنىڭ ھېسابىنى ئالغىلى بولمايتتى.

يۇقىرقى تارىخىي پاكىتلاردىن بىز ھىدايىتۇللا خوجا ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى پۇشتلىرىنىڭ بولغان تەسەۋۋۇرچىلار تەرىپىدىن قىلغان تەرجىمە يولىدىكى ئاتالمىش «تەركىدۇنيا چىلىق» دېگەننىڭ ماھىيىتىنى ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز. تارىختا ئۆتكەن مۇنداق ساختا تەسەۋۋۇرلار ئۆز ماھىيىتىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن، «بىزگە دۇنيا كېرەك ئەمەس، ئىنسانىي مېھرىبانلىق كېرەك» دېگەن چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ئۆزلىرىنى سېقابلاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ مۇرتلىرى سوپى ـ خوجىلاغا سادىق ـ مېھرىبان بولۇش كېرەك دېگەننى تەرجىمە قىلىشى ئېكسپىلاتاتسىيەچى سىنىپلار بىلەن مېھنەتكەش خەلق ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى ھايات ـ ماماتلىق كۆرىشىنىڭ ماھىيىتىنى يېپىش ئارقىلىق قايمۇقتۇرۇش ئاممىنى خوجا ـ ئىشان، تۆرە، خان فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا سادىق بولۇش، دېگەندىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئاپئاق خوجىنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتىدىكى «تەركىي دۇنيا چىلىق» تەشەببۇسىدا «ئۆزى بۇ دۇنيادا قانچە ئازابلانسا ئۇ دۇنيادا شۇنچە راھەت كۆرىدۇ» دېگەن ساختا ئەقىدە ئۇ ئۆز چاغىدىلا كىشىلەرنىڭ مۇرتلىقىدىن سوپىلارنىڭ روھىي دۇنياسىغا سىڭدۈرۈۋېتىلگەچكە، كىشىلەر ئىشلاردىن ۋاز كېچىپ، ھايات ئىدىنى مۇقەددەس مازارلاردا، خانىقالاردا ئۆتكۈزىدىغان بولدى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئاپئاق خوجا تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتىنىڭ بىرىدىنبىر پېشۋاسى دېگەن نام بىلەن سەئىدىيە خانلىقىدا ئىسلام دىنىنىڭ رەھبەرلىك ئورنىغا چىقىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ھىدايىتۇللا خوجىنىڭ تەسىر كۈچى زورايدى. ھىدايىتۇللا خوجىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىلدە ھۆكۈمرانلار ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئۇنى ئەتىۋارلىغان-

لىقى ۋە ئۇنىڭغا مەخپىي ھالدا يار-يۆلەك بولغانلىقى بىلەن
نەق زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.
سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىكى خانلىرىدىن
بولغان ئىسمايىل خاننىڭ ھاكىمىيىتى ئىنچىكە، تاشقى سىياسەت
لەر تۆپەيلىدىن ئاجىزلاشتى، بۇ ۋاقىتتىكى خانلىق دەۋرىدىكى
فېئودالىق ئىگىلىك خاراب‌لىشىغا قاراپ يۆزلەنگەنلىكىدىكى
مۇھىم بىر سەۋەب ھدايىتۇللا خوجا قاتارلىق بىر قىسىم
فېئودال روھانىيلارنىڭ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قان تومۇرىنى
كونترول قىلىۋالغانلىقىدىن بولدى. ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلق
ئامما‌سىنىڭ يۈكى بارغانسىرى ئېغىرلاشتى. دەل
مۇشۇنداق تارىخى شارائىتتا «ئەۋلىيا» لىق
تونىغا ئورنىۋالغان ھدايىتۇللا خوجا ئۆزىنىڭ
«تەركىدۇنيا چىلىق» تەشەببۇسىنى پۈتۈنلەي چۆرۈپ تاشلاپ،
ئاشكارا ھالدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىش
ماقچى بولۇپ، سىياسىي سەھنىگە چىقتى. ئاپئاق خوجا
ئۆز مۇرىتلىرىنى ھەربىكە تلەندۇرۇپ، ئاغدۇرمىچىلىق ھەربىكەت
لىرى بىلەن بىۋاستە شۇغۇللاندى. ئاپئاق خوجىنىڭ بۇ
سۇيىقەستلىك ھەربىكىتى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى
ۋە كەك ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى،
ئۇنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش سۇيىقەستى دەسلەپكى
قەدەمدە تار-مار قىلىندى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى
ئىسمايىل خان ئاپئاق خوجىنى قەشقەردىن ھەيدەپ چىقاردى.
ئاپئاق خوجا تىبەتكە قېچىپ بېرىپ لاما دىن مەدەت تىلىدى،
دالاي لاما ئاپاق خوجىغا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلىپ
غالدانغا خەت يازدى. تىبانشانىنىڭ جەنۇبىي تەرەپلىرىگە
قاراپ كېڭەيمەكچىلىك قارا نىيەتىدە بولۇۋاتقان غالدان
مىلادى 1678 - يىلى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سەئىدىيە
خانلىقىغا ھۇجۇم قوزغاپ ئىسمايىل خاننى ئائىلە تاۋابىئاتلىرى

بىلەن ئەسىرگە ئالدى. ئاپئاق خوجىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا قورچاق خان قىلدى. لېكىن، ئاپاق خوجىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشى ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. ئۇزاق ئۆتمەي سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خان ئەۋلادىدىن مۇھەممەت ئىمىن خان كۆچ توپلاپ ئاپئاق خوجىنى مەغلۇپ قىلدى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى يەكەن شەھىرىنى قايتۇرۇۋۇلۇپ ئاپاق خوجىنى قوغلاپ چىقاردى. ئاپئاق خوجا ئىككىنچى قېتىم جۇڭغارىيە ئاقسۆڭكەكلىرىنىڭ ياشلىقى غالدانىنىڭ ئەسكىرى كۆچى ئارقىلىق مۇھەممەت ئىمىن خاندىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى جۇڭغارىيە ئاقسۆڭكەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى.

5 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرىدىكى ئىسمايىل خان مەزگىلىدە ئىچكى ۋە تاشقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسى بارغانسېرى كىچىكلەپ كەتتى، خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەپرەقچىلىك، نىزا پەتچىلىك، تەخت غوۋغالىرى قاتارلىق زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى بىلەن، مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن يەرلىك ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە ئاپئاق خوجا باشچىلىقىدىكى «ئاق تاقىيلىق» لار مەزھىپى بىلەن يەھيا خوجا باشچىلىقىدىكى «قارا تاقىيلىق» لار مەزھىپىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي كۆرەشنىڭ ئۇزۇنغا داۋاملىشىشى، سىنىپىي زۇلۇمنىڭ ئېغىرلىشىشى ئارقىسىدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ فېئودالىق ئىگىلىكى زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. سەئىدىيە

خانلىقى بارغانسېرى زاۋاللىققا يۈزلەندى.

بىز سەئىدىيە خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە زاۋاللىققا يۈزلىنىش جەريانىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، سۇلتان سەئىد خان (1514 — 1533) سۇلتان ئابدۇرېشىتخان (1533 — 1560) ۋە سۇلتان ئابدۇكېرىم (1592 — 1560) دەۋرلىرى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىلى بولغانلىقىنى كۆرىمىز. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇشۇ مەزگىلدە بارلىققا كەلگەنىدى.

سۇلتان ئابدۇللاخان ھىجرىيە 1048 - يىلى (1639 — 1638) سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان ۋاقتىتىن تارتىپ ھىجرىيە 1088 - يىلى (1677 — 1678) ئاپئاق خوجا جۇڭغارىيە خانى غالدان سېرىنىنىڭ قوماندانلىقىدىكى 12 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنىڭ يارىدىمى بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمايىل خاننى بالا - چاقىلىرى بىلەن ئەسىرگە ئالغانغا قەدەر بولغان مەزگىل سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەن ئاخىرقى مەزگىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۆزبېنى ئەھلى تەرىقەتنىڭ «ئۇستازى» دەپ ئاتىغان چوڭ سۈيىقەستچى ئاپئاق خوجا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ چوڭ يېغا ئېچىدە قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش پۇرسىتىنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىكىنى سەزدى - دە، دەرھال ئاق تاقىيلىق مەزھىپىنىڭ تەسىر كۈچىنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار قاتلىمىغا كىرگۈزۈشكە جېنىنىڭ بارىچە ئۇرۇندى. مۇشۇ مەزگىلدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئابدۇللاخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقانىدى. ئۇ ئاق تاغلىق مەزھىپىنىڭ تەسىرى دائىرىسىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنى توسۇش ئۈچۈن ھەممىلا ئادەمدىن گۇمانلاندى، كۆپلىگەن بىگۇناھ كىشىلەرنى تۇتۇپ قامىدى، ئۆلتۈردى. نۇرغۇن ئەمىرلەر،

به‌گله‌ر ئاما لسزلىقتىن ئۇنىڭ ئوغلى يولۋاس تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى.

يولۋاس ئاتىسىدىن تېخىمۇ چوڭ، تېخىمۇ كۆپ هوقۇق تەلەپ قىلدى. بۇ ئەمەلىيەتتە ئاق تاقىيلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنىڭ قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى هۆكۈمرانلاردىن ئۆزلىرىگە تېخىمۇ كۆپ هوقۇق بېرىشنى تەلەپ قىلغانلىقى ئىدى ①.

ئاپئاق خوجا قارا تاقىيلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنى ۋە خۇراپىات، تەسەۋۋۇپ (سوفىزم) چىلىققا قارشى ئىلغار پىكىرداشلىرىنى ئۆزىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ هاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىش سۈيىقەستىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى توسالغۇ دەپ قاراپ، ئۇلارغا قارىتا يوشۇرۇن ئۇرۇشۇش ئۇسۇلىنى قوللاندى. بۇ ئۇنىڭ ئۆز ئەزىلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى بىرداڭبىر ئۇنۇملۇك چارىسى ئىدى. ئۇ ئۆز ئىلكىدىكى سۈيىقەستلىك پىلانىنى ئورۇنداشتا، ئۆزى تەربىيەلەپ يېتىشتۇرۇپ چىققان مۇرىت، سوفىلاردىن پايدىلاندى. ئۆز پىدائىي مۇرتلىرىنى ئەۋەتىپ ئۆز رەقىبلىرىنى ئۇجۇقتۇرۇشتەك يوشۇرۇن تېررورلۇقلارنى ئىشلەتتى. ئۇنىڭغا قارشى هەرىكەتتە ياكى باشقىچە پىكىرده بولغان ئىلغار پىكىرلىكلەر زور تەھدىت ئاستىدا قالدى.

هىجرىيە 1078 - يىلى (1669 — 1668)، ئاق تاقىيلىقلار مەزھىپى بىلەن ئەمىرلەر يولۋاسنى رەسمىي يوسۇنداخان قىلىپ تىكلىدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ هاكىمىيىتى شۇ ۋاقىتتىن ئېتىبارەن، ئاشكارا يوسۇندا ئاق تاقىيلىقلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. بىراق هەرقايسى جايلاردىكى قارا تاقىيلىقلار مەزھىپىنىڭ كۈچى يەنىلا زور ئىدى. بۇ هاكىمىت

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 319 - بەت.

يەتتى ئەمدىلا ئىگىلىگەن ئاق تاقىيىلىقلار ئۇچۇن سەل قارىغىلى بولمايدىغان بىر تەھدىت ئىدى. شۇڭا، ئۇلار جۇڭغارىيە ھۆكۈمرانلىرىدىن مەدەت تىلەشكە مەجبۇر بولدى. جۇڭغارىيە ھۆكۈمرانى زەڭگى تەيجى يولۇاسنى ئاشكارا قوللاپ، قەشقەرنى بېسىۋالدى. يولۇاس تۇغ ـ سۇتۇق، تامغا، دەستەك (ھوقۇقنىڭ سىمۋولى) نى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

بىراق، جۇڭغارلارنىڭ يەنە بىر ھۆكۈمرانى ئالتان تەيجىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرگەن قاراتاقىيىلىقلار مەزھەپ پىدىكى ئىسمايىل خانمۇ ئۈزۈنىڭ ھوقۇقىنى ئاق تاقىيىلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىگە ھەرگىز قاراپ تۇرمايتتى. شۇڭا، ئاقسۇغا قېچىپ كەتكەن ئىسمايىل خان ئەسكەر تارتىپ، يەكەننى قورشىۋالدى. 1670 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى قاراتاقىيىلىقلارنىڭ سەردارى خوجا مۇھەممەت ئابدۇلھەق بىلەن يەكەن شەھىرىگە كىرىپ ئەنئەنە بويىچە تەختكە ئولتۇردى. ئارقىدىنلا ئاق تاقئىلىقلارنىڭ ئۇستىدىن دەھشەتلىك قىرغىن يۈرگۈزدى.

ئىسمايىل خان ئاپاق خوجىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشتىكى چوڭ سۈيىقەستىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىستىقبالى، تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇ مەسىلىگە قارىتا جىددىي تەدبىر قوللىنىپ، ئاپئاق خوجىنى قەشقەردىن ھەيدەپ چىقاردى. ئاپئاق خوجا ئۈزۈنىڭ بۇ سۈيىقەستىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغاندىن كېيىن يەكەندىن تىبەتكە باردى ①.

«ئاپئاق خوجا تىبەتكە بېرىپ دالاي لاما بىلەن كۆرۈشتى (ئەمەلىيەتتە دىباساڭجىيجاسۇ بولسا كېرەك). ئۇ

① مۇھەممەت سادىق كاشغەرى: «تەزكىرەئى خوجىگان». فازىل ئۈرۈمچى: «تارىخ»، قولىيازما.

ئاپئاق خوجىغا يارەم بېرىشنى تەلەپ قىلىپ غالدانغا خەت يازدى.» ① ئۇزۇندىن بېرى سەئىدىيەخانلىقىغا كۆز تىكىپ كەلگەن غالدان ئەمدى پۇرسەت يېتىپ كەلدى، دەپ قاراپ دەرھال ماقۇللۇق بىلدۈردى ھەمدە ئۇنىڭغا «1 باق» ئۇنۋانى بەردى (كېيىنكى كۈنلەردە مۇرىت سوفىلار ئۇنى ئۆزگەرتىپ خوجا ئاپئاق «ئافاق» دەپ ئاتاشقانىدى).

غالدان ئۆسمۈرلۈك ۋاقتىدىلا تىبەتكە لامالىقنى ئۆگىنىپ كېلىشكە ئەۋەتىلگەن. ئۇ تىبەتكە بارغاندىن كېيىن، دالاي لامادىن تەلىم ئېلىپ بۇددا دىنىنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇدى. ئۇ ئوقۇش مەزگىلىدە ئاكىسى سىڭگىننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ دەرھال شىنجاڭغا قايتىش ئۈچۈن دالاي لامادىن رۇخسەت ئالدى ۋە شىنجاڭغا كېلىش بىلەنلا تەڭ جۇڭغار-لارنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش كۈرىشىگە قاتناشتى. بۇ كۈرەشتە يېڭىپ جۇڭغار قەبىلىلىرىگە باشلىق بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ لامالىقتىن چىقىپ دەھرىي بولغاندىن كېيىن، دالاي لاما ئۇنىڭ خوتوكتولۇق (ماشايىق) دىنىي ئۇنۋانىنى ئېلىپ تاشلىدى.

غالدان جۇڭغار قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى بولغاندىن كېيىن، ئۇيراتلارنىڭ سىياسىي مەركىزىنى قوبۇقساردىن ئالمالىققا يۆتكىدى.

مىلادى 1673 - يىلى، غالدان جۇڭغارىيە ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئۆز تاغىسى سوكور ۋە قېيىن ئاتىسى ئوچىرتو چەچەن خانغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئۇرۇش ئۇزۇن يىلغىچە داۋام قىلدى. ئۇرۇش تۈپەيلىدىن شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان سودا يولى ئۈزۈلۈپ قالدى.

مىلادى 1676 - يىلى، غالدان قېيىن ئاتىسى ئوچىر توچەچىنىڭ

---

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى.

سايرام كۆلى ئەتراپىدا مەغلۇپ قىلىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ قەبىلىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزبېكنىڭ تەسىر كۈچىنى تىيانشاننىڭ شىمالىدىن پەيدىنپەي تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ مۇنبەت رايونلارغا كىرگۈزۈشكە قاراتتى.

هىجرىيە 1090 - يىلى (1679—1680) ئاپئاق خوجا جۇڭغارىيە قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ سەئىدىيە خانلىقىغا كەڭ كۆلەمدە هۇجۇم قوزغىدى. ئاپئاق خوجىنىڭ مۇرىتى، سوپىلىق رىمۇ جۇڭغارىيە قوشۇنلىرىنىڭ يەكەن شەهىرىنى قورشۇپلىشىغا ئىچكى جەهەتتىن يېقىندىن ماسلاشتى. ئىسمايىل‌خان ۋە ئۇنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى جۇڭغارىيە قوشۇنلىرىنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى.

ئاپئاق خوجا ئۆزىنى خان (پادىشاه) دەپ ئېلان قىلدى. ئاپئاق خوجىنىڭ بۇ ئىستېلاسى ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. ئۇچ ـ تۆت ئايدىن كېيىن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەۋلادىدىن مۇهەممەت ئىمىن خان كۈچ توپلاپ، ئاپئاق خوجىنى مەغلۇپ قىلىپ يەكەن شەهىرىنى يەنە قايتۇرۇۋالدى. ئاپئاق خوجا ئىسمايىل خان ۋە ئۇنىڭ ئائىلە ـ تەۋەلىرىنى ئېلىپ ئىلىغا قاچتى. ئۇ ئىلىغا كەلگەندىن كېيىن جۇڭغارىيە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باشلىقى غالداندىن 2 ـ قېتىم ياردەم تەلەپ قىلدى.

هىجرىيە 1090 - يىلى (1679—1680) غالدان ئاپئاق خوجىنى ئالدىغا سېلىپ، 60 مىڭ كىشىلىك جۇڭغارىيە قوشۇنى بىلەن سەئىدىيە خانلىقىغا كەڭ ـ كۆلەملىك هۇجۇم قوزغىدى.

بۇ چاغدا مۇهەممەت ئىمىن خان ئاقسۇنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ جۇڭغارىيە قوشۇنلىرىنى شەهەرگە قەتئىي كىرگۈزمىدى. لېكىن، ئاپئاق خوجىغا تەلۇلەرچە چوقۇنغان بىر قىسىم جاهىل مۇرىتلار قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايـ

لاردا ئىسيان كۆتۈرۈپ پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ - تالىدى. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت ئىمىن خان ئاقسۇدىن دەرھال يەكەنگە قايتىشقا مەجبۇر بولدى. غالدانىنىڭ ئەسكەر- لىرى ئاقسۇ ۋە قەشقەرنى قارشىلىقسىزلا ئىشغال قىلدى ۋە بۇ جايلاردا ئەڭ ۋەھشىيلەرچە قەتلىئام يۈرگۈزدى. ئاندىن غالدان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان يەكەنگە يۈرۈش قىلدى. مۇھەممەت ئىمىن خان يەكەن شەھىرىنى قاتتىق مۇداپىئە قىلغانلىقتىن، غالدانىنىڭ قوشۇنلىرى كۆپ تالاپەتكە دۇچار بولدى. ئۇرۇش ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتتى. يەكەن شەھىرى ئىچىدە ئاپئاق خوجىنىڭ مۇرتلىرى خېلى كۆپ ئىدى. ئۇلار غالدان قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ماسلىشىپ، قالايمىقانچىلىق چىقاردى. ئۇلار «ھىدايەتۇللا خوجا ئۇچۇن دەرۋازا ئاچتۇق» دەپ، غالدان ئاقسۇدىكى كىشىلىرىگە يەكەن سىپىلىنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەردى. مۇھەممەت ئىمىن خاننىڭ ئەمىر، ھەربىي باشلىقلىرىدىن مىرزا سالىخ بەگ جۇرراس، مىرزا ماناپ بەگلەر مۇھەممەت ئىمىن خاندىن يۈز ئۆرۈپ ئاپئاق خوجا تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت ئىمىن خاندىن نۇسرەت كۆتۈرۈلۈپ، مەغلۇپ بولدى.

غالدان ۋە ئاپئاق خوجا باشچىلىقىدىكى جۇڭغارىيە قوشۇن لىرى شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ خەلقنى قىرىپ چېپىپ ئۆلتۈرۈپ بۇلاڭچىلىق قىلىپ ئوت قويدى.

مۇھەممەت ئىمىن خان غالدانىنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن 164 يىل داۋام قىلغان سەئىدىيە خانلىقى ئاخىر مۇنقەرز بولدى.

پايدىلانغان ئەسەرلەر

مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» ئۇيغۇرچە تەرجىمە قولىيازما نۇسخىسى.

مىرخاۋەند: «دەۋزە تۇسساپا» 5 - توم.

ھاجى مۇھەممەت ھېكىم: «مۇنتە خىببولتەۋارىخ» قول يازما.

موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل نەشرى.

گىرمان ۋامبىرى: «بۇخارا يا خۇد ماۋارائۇننەھرى تارىخى». موسكۋا، 1924 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

شاھ مەھمۇت جۇررات: «تارىخ».

مۇللا مىرسالىخ كاشغەرى: «قەشقەر تارىخى» قول يازما.

مىرزا ھەيدەر كوراگان: «جاھاننامە». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى.

مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى.

مۇھەممەت نىياز ئابدۇغوپۇر بەگ: «قىسسەسۇل غارايىب» قولىيازما.

«سۇيىنامە». غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

فېڭ جياشىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» غا دائىر

ماتېرىياللاردىن قىسقىچە تۇپلام» خەنزۇچە نەشرى.
«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى.
«جۇڭگو بىلەن غەربىي يۇرتلارنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى» خەنزۇچە نەشرى، 2 - تۇم.
ئارسلان تىرزى: «تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستاندا قۇرغان كېسەلخانىلىرى».
مەۋلانا جالالىددىن بۇخارا: «تۇغلۇق تېمۇرخان»، مۇھەممەت شېرىپ بۇزۇرۇكۋار: «ئابدۇرېشىتخان توغرىسىدا تارىخىي قىسسە»، قولىيازما نۇسخىسى.
زوھوريددىن مۇھەممەت بابۇر: «بابۇرنامە».
لىيو زىشياۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخى» 1 - قىسىم مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
مۇھەممەت سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئىي خۇجىگان» ئۇيغۇرچە قولىيازما نۇسخىسىدىن.
ئابدۇللا تالىپ: «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 - يىل نەشرى.
ئىمىن تۇرسۇن. «زەلىلى دىۋان»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1985 - يىل نەشرى.
تېيىپجان ئېلىيوۋ نەشرگە تەييارلىغان «ئابدۇرېھىم نازارى داستانلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل نەشرى.
«قەشقەر ئەدەبىياتى» 1986 - يىل 4 - سان.
ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن: «ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى — 12 مۇقام ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى.
مۇغنىۋۇ: «سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاسىيا مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى لېنىنگراد بۆلۈمىدە ساقلانغان قولىيازمىلار كاتالوگى».

«جۇڭگو تىببىي قامۇسى»، تارماق تومى؛ «ئۇيغۇر تىبابەت قامۇسى» 1 - تۇم، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى 1985 - يىل نەشرى.

«تۈرك ئەدەبىيات تارىخى».

«ئۆزبېك ئەدەبىيات تارىخى»، تاشكەنت 1977 - يىل نەشرى.

«جۇڭخارلارنى تىنچىتىشنىڭ ئۇسۇلى ۋە تەدبىرلىرى» خەنزۇچە نەشرى.

ئىبنى. خەلدۇن: «تارىخ ۋە پەلسەپىۋى مۇھاكىمىلەر توغرىسىدا مۇقەددىمە».

ئى. ئا. كىرىلوۋ: «دىن تارىخى توغرىسىدا»، ئىمادىن ئەسفىھان: «سەلجۇقىيلار دۆلىتى تارىخى».

مۇھەممەت ئەۋەز: «خوجا ئىسھاق تەزكىرىسى» قولىيازما.

مىرخالىد كاتىپ قازى شاھ كوچەك يەكەندى: «ھىدايەتنامە» قولىيازما.

بارتولد: «يەتتىسۇ تارىخىغا ئائىت ئوچېركلار».

ئى. ئا. بىرتېلىس: «پارس ئەدەبىيات تارىخى» رۇسچە نەشرى.

«مەخدۇمى ئەزەم تەزكىرىسى»، قولىيازما.

«ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1990 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: نىياز كېبرىم
مەسئۇل كوررېكتورى: ئايگۈل سابىت

يەكەن ـ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلىدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۈك كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 ـ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مم 1/32
باسما تاۋىقى: 8.625 قىستۇرما ۋاراقى: 4
1993 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1993 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 2,000
ISBN7—228—02649—7/K·275
باھاسى: 4.45 يۈەن

责任编辑：魏力
封面设计：尼亚孜·克力木
责任校对：阿衣古力

叶尔羌汗国简史 （维吾尔文）

阿吉努尔·阿吉 著

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号 邮政编码830001）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 8.625印张
1993年8月第1版 1993年8月第1次印刷
印数：1——2,000

ISBN 7—228—02643—7/K·275 定价：4.45元